

Ára: 950,- Ft

Olvasóink figyelmébe

Folyóiratunk vidéken és Budapesten
a Magyar Lapterjesztő Zrt.

RELAY és INMEDIO üzleteiben,
valamint a következő budapesti árusítóhelyeken kapható:
Írók Könyvesboltja – VI. Andrásy út 45.
ELTE BTK Jegyzetbolt – VIII. Múzeum krt. 6–8.
Gondolkodó Antikvárium – I. Logodi u. 51.

*

A folyóirat összes archív száma elérhető a www.eszmelet.hu „Korábbi számok” menüpontja alatt, valamint az Elektronikus Periodika Adatbázisban: www.epa.oszk.hu. Régebbi lapszámaink a következő linken rendelhetők meg: goo.gl/b6ZmWm.

Az Eszmélet rendezvényeit a honlap „Események” menüpontja alatt, illetve a www.facebook.com/eszmelet oldalon hirdetjük meg.

*

Ha szeretne előfizetni folyóiratunkra, kérjük, jelentkezék az eszmelet2017@gmail.com e-mail címen, vagy rendelje meg a folyóiratot közvetlenül a www.eszmelet.hu „Előfizetés” menüpont alatt. Elektronikusan előfizethet, illetve támogathatja a folyóiratot Patreon-oldalunkon: <https://www.patreon.com/eszmelet>.

*

Kérjük kedves előfizetőinket, olvasóinkat – akiknek fontos, hogy az Eszmélet folyóirat továbbra is fennmaradjon –, ha tehetik, járuljanak hozzá akár csak egy jelképes összeggel a lap további működéséhez.

A felajánlásokat az alábbi számlaszámra várjuk: K&H 10200830-32319448- 00000000

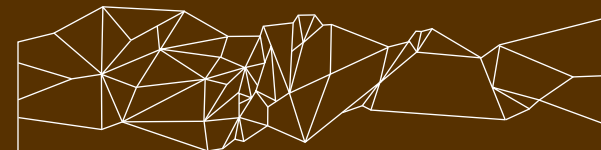
Az 1%-os SZJA felajánlásokhoz az Eszmélet Alapítvány adószáma: 18067068-2-41

ESZMÉLET/120

ESZMELET

120

- Miért bukott el a liberalizmus?
- Samir Amin öröksége
- „Apokrif” Eszmélet 1956-ból
- Kritikai mélypszichológia
- TGM 70

E számunk fő témáját a tőkeuralommal szembeni társadalmi ellenállás globális és helyi lehetőségeinek elméleti és gyakorlati kérdései alkotják. Ezt a témát – nyilvánvaló aktualitásán túl – különösen is középpontba állítja Samir Amin halála, aki a teória és a gyakorlati mozgalom terén egyaránt kiemelkedő életművet hagyott hátra. Barátunktól, elvtársunktól – aki írásaival három évtizede rendszeresen jelen volt folyóiratunkban – nem búcsúzó írásokat közlünk. Éppenséggel azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy a kapitalizmussal szembeni társadalmi ellenállás sokféle irányból szerveződik, láthatók a szellemi ellenállás kontúrjai is, noha egyelőre megoldatlan a részkérdések és az egész kapcsolata a rendszer fejlődésében, átalakításában. Amin ennek szellemében alkotott, s a róla szóló megemlékező írás is ezt érzi lényegesnek. A tőkés rendszer egyetlen nagy problémája sem gyógyítható a rendszer keretein belül. Az útkeresés mind szélesebb körben s mind magától értetődőbben folyik. A tüntető, ellenálló fiatalokat világszerte megérintette a világos antikapitalista perspektívák hiánya. Írásaink egy része ezt a szükségletet kívánja kielégíteni.

A kritikai társadalomtudomány irányzatainak új kérdésfeltevéseiről – a marxista kritikai földrajz bemutatása után (lásd előző számunk írásait) – ezúttal a mélylélektan (a pszichoanalitikus elmélet) kritikai potenciálja kerül terítékre és önálló, nagy ívű tanulmány foglalkozik Polányi Károly „kettős mozgás” fogalmának, a társadalom piaci és a kulturális integrációjának antagonizmusával.

Végül sor kerül két 1956-tal kapcsolatos – ismeretlen vagy kevésbé ismert – tény- és eseményközlésre – eredeti dokumentumok tükrében.

„Az a tény, hogy napjainkban is számos közösségi kísérlet létezik a gazdálkodás terén, elgondolkodtató e törekvések erős történelmi gyökereit illetően. Hogy rendszerként működhetne-e egy a közösségi tulajdonra épülő gazdálkodási és társadalmi mechanizmus, függetlenül a tőkétől és a bürokráciától, mindaddig utópiának tűnik, amíg meg nem valósul.”

Nagy Éva Katalin
Eszmélet 91. sz. 128.

E számunk szerzői

Amin, Samir (1937–2018) marxista társadalomtudós, közgazdász, a vilárendszer-iskola egyik alapítója

Artner Annamária – közgazdász, MTA KRTK Világgazdasági Intézet (Budapest)

Bartha Eszter – történész, szociológus, ELTE (BTK)

Benyik Mátyás – közgazdász, aktivista, az ATTAC Magyarország Egyesület elnöke

Böröcz József – szociológus, Rutgers, The State University of New Jersey (USA)

Szalay Gábor – történész PhD-hallgató, ELTE (Budapest)

Tallár Ferenc – filozófus (Budapest)

Tamás Gáspár Miklós – filozófus (Budapest)

Tütő László – filozófus, az *Eszmélet* egyik alapító szerkesztője

30 év múltán

Miért bukott el a liberalizmus Magyarországon (is)? – Krausz Tamás 5

Arcok

„De az emberek szükséglete, hogy autentikus és szabad életet éljenek, nem múlik el” – Koltai Mihály Bence és Zsurzsán Anita beszélgetése a 70 éves Tamás Gáspár Miklóssal 11

Artner Annamária: **Samir Amin szellemi öröksége**

A cikk a 2018. szeptember 3-án elhunyt, korszakos jelentőségű és hatású marxista forradalmár és teoretikus életművének állít emléket. Amin folyamatosan fölülvizsgálta és a valóságos gazdasági-társadalmi változásokhoz igazította saját nézeteit, midőn napjaink globális kapitalizmusának működését elemezte, s a gyakorlati kérdések szem előtt tartásával törekedett a posztkapitalista társadalom, illetve az oda vezető út főbb jellegzetességeinek leírására. Minden megnyilvánulásával a radikális társadalmi progressziót, a globalizáció kapitalista, kizsákmányoló jellegének és ökológiai pusztításának a megszüntetését célozta. Ebből a nézőpontból értékelte a világ munkásosztályának elmúlt száz évben vívott harcait és emancipatorikus kísérleteit, s ennek érdekében igyekezett stratégiai és taktikai iránymutatásokkal szolgálni..... 33

Asszociációk

Samir Amin: **A Társadalmi Világfórum és az Alternatívák Világfórumának két évtizede.** Részlet a szerző emlékirataiból 46

Dokumentum

Az antikapitalista ellenállási mozgalmak helyzete a világban és Európában, 2001–2018

Az Attac Magyarország Egyesület helyzetértékelése – Benyik Mátyás 66

György László: **Számvetés – Megjegyzések egy „apokrif” Eszmélet-lapszámhoz** 82

Történelem

Böröcz József: **„Kivégeztek bennünket”**. *A Honvéd Együttes ötvenhatos forradalma Kínában*

A sztálini ideológiai népművelés és művészetiirányítás egyik ikonikus intézménye, a Magyar Néphadsereg Munka Vörös Zászló Érdemrendjével kitüntetett Központi Művészegyüttese 1956 őszén három és fél hónapos vendégszereplésen járt a Kínai Népköztársaságban. A vendégművészek szennzációszámba menő, emberfeletti erőfeszítést igénylő turnéjuk közepén értesültek a hazai eseményekről. Nyomban Forradalmi Tanácsot választottak, küldöttet indítottak haza, hogy „élőben” hozzanak információkat szeretteik hogylétéről s az otthoni helyzetről. A tanulmány rövid összefoglalását adja az Együttes művészei politikai és erkölcsi állásfoglalásainak, és annak, ahogy kínai vendéglátóik – köztük a politikai csúcsvezetés tagjai – menedzselni próbálták a jószerevével menedzselhetetlen politikai helyzetet..... 98

Analízis

Tallár Ferenc: **Polányi és a „társadalom védelme”**

A tanulmány Polányi Károly egyik központi fogalmát, a „kettős mozgást”, azaz a társadalom „két szervező elvének”, a gazdasági liberalizmusnak és a „társadalom védelmének” működését vizsgálja, továbbá azt a társadalomképet, amit az utóbbi fogalom feltételez. A szerző Polányit olyan baloldali szerzőként értelmezi, aki mintegy megelőlegezve a *New Left* álláspontját, nem az antagonizisztikus osztályokból, nem az osztályharcból, hanem a „társadalomból mint egészéből” indul ki, miközben az antagonizmust az integráció két formája, a piaci és a kulturális integráció között lokalizálja. Ez az átrendeződés lehetővé teszi, hogy Polányi a politika világát autonóm szféra gyanánt értelmezze, és a demokratikus küzdelmeket új kontextusba helyezze..... 123

Csányi Gergely: **A pszichoanalitikus elmélet kritikai potenciálja ma**. *Mélylélektan és világrendszer-elemzés*

A tanulmány célja egyfelől, hogy bemutassa azoknak az elméleteknek az eszmétörténetét, amelyek a kapitalista osztályviszonyok mélypszichológiájának felderítésére és kritikájára irányultak. Másrészről annak eszmétörténeti bemutatása, hogy miként szorult háttérbe a tudattalan szempontja a társadalomtudományi, illetve a társadalom szempontja a pszichológiai gondolkodásból. Legvégül pedig, hogy megpróbálja megválaszolni a kérdést, hogy mi a mélylélektan kritikai potenciálja ma, azaz, hogy a pszichoanalitikus metapszichológia mivel tud hozzájárulni egy modern kritikai elmélethez..... 154

Tényről tényre

Szalay Gábor: **Izrael Állam megteremtésének körülményei a formálódó új világrend keretei között**

A szerző Izrael Állam megalakulásának 70. évfordulója alkalmából arra vállalkozik, hogy a nagyhatalmi konstellációk tükrében felvázolja az új állam létrejöttének néhány aspektusát és a bemutassa a tel-avivi magyar követség megszületésének körülményeit..... 179

Bartha Eszter: **Humanisták, aktivisták, technokraták – az értelmiség szerepváltozatai.** Szalai Erzsébet: *Hatalom és értelmiség a globális térben. Tanulmányok és publicisztikai írások 2015–2018.* Budapest, Kalligram, 2018..... 195

Másképp – más kép

Tütő László: **Bajnok-ság** – lélektani jegyzet

Egy olyan világban, amely nem ismeri a megnyugtató eligazodást segítő szabályszerűségeket, a szigorúan jogkövető magatartás az illető eltévedéséről tanúskodik. Ahol nincsenek egyértelműen világos játékszabályok, ott bajnoknak lenni kép-telenség. A „bajnok” minősítés a *rendszeridegenséget*, ezért a nevetségessé válást mondja ki..... 204

Következő számunk tartalmából

- 100 éves a Magyarországi Tanácsköztársaság
- Interjú Hajdú Tibor és Julien Papp történészekkel
- A németországi forradalmi szakszervezetek az I. világháborúban
- A „Marx 200”-ról
- Aníbal Quijano José Carlos Mariáteguiról
- Transform! Évkönyv 2019

Az Eszmélet szerzői és tanácsadói tiszteletpéldányukat folyóiratunk rendezvényein, illetve Szalai Lászlótól (tel.: +36 30 532 0000) vehetik át.

30 év múltán

Miért bukott el a liberalizmus Magyarországon (is)?*

Ma már közhely, hogy az 1980–90-es években a neoliberalizmus szellemében berendezkedett globális tőkés rendszer és annak liberális, amerikai túlsúlyú irányítása súlyos válságban van. A bipoláris, majd amerikai túlsúlyú, globális hatalmi rend a multipolaritás irányába mozog. Ennek alapját a korábbi felhalmozási hullám technológiai és gazdasági megújulási forrásainak kimerülése képezi. E változás része a politikai rendszerek átalakulása sokfelé a világon, amit – politikai tartalmát illetően – úgy is nevezhetnénk, hogy *(vissza)fejlődés a liberális globalizmustól a konzervatív-populista „etnonacionalizmus” felé*. Ez alapjában egy jobboldali, autoriter fordulat, amennyiben a baloldal és a liberalizmus további térszerzése meghatározó tendenciának látszik. Európában az átrendeződés egyik első, látványos jele az volt, hogy a kontinens keleti felén – ott tehát, ahol a Szovjetunió, az államszocialista rendszer 1989–91-ben megszűnt – a liberalizmus minden formaváltozata beomlott. Az új idők kezdete éppen Magyarországhoz kötődik, mégpedig ahhoz a jelenséghez, amit már Európán kívül is „illiberalizmusnak” vagy „Orbán-jelenségnek”, „orbánizmusnak” neveznek, s valójában az említett konzervatív, nacionalista-autoriter politikai fordulatra gondolnak. Mondhatjuk úgy is, hogy a liberális (polgári) demokrácia világméretű válságának vagyunk szemtanúi és elszenvedői.

A liberalizmus – bár eredetileg kétségtelenül rendelkezett gazdag tudományos (közgazdasági és elméleti-politikai) forrásokkal (főképpen persze az angol–amerikai–francia fejlődésben) – végül is a kapitalizmus több mint két évszázados szellemi-politikai terméke, a kapitalista „szabadpiac”, illetve a polgári demokrácia (és formaváltozatai, a politikai pluralizmus stb.) ideológiája. Tudjuk: a polgári

* A cikk a szerkesztőség támogatásával készült.

demokrácia huzamosabb időn keresztül, történelmi korszakokon átívelő módon, csak a leggazdagabb centrumországokban működött s működik, ám ott sem visszatérő, súlyos ellentmondások nélkül. A liberalizmus ugyanis – mint politikai és államhatalom – mindmáig diktatúrák, bábkormányok egész sorát segítette életre és tartotta fenn a világrendszer legkülönbözőbb régióiban, úgy, ahogyan azt a tőke felhalmozási érdekei megkívánták.

Ismeretes az is, hogy a polgári demokrácia erői, a liberalizmus különböző irányzatai időről-időre megjelentek a félperiférián, így Kelet-Európa történetében is. 1918, 1945, 1956, 1968 és 1989 mind olyan fordulópontok voltak régióink történetében, amikor a liberalizmus zászlaja alatt a helyi társadalmak jelentős csoportjai sorakoztak fel. A liberálisok – politikai-hatalmi értelemben – legtovább 1989 után tartottak ki, Magyarországon például egészen 2010-ig, mígnem a történelem – a NER képében – a politika peremére sodorta, és/vagy integrálta, „felszívta” őket a rendszerbe. A liberális eszme egykori legfőbb letéteményese és hatalmi tényezője, a *Szabad Demokraták Szövetsége* 2010 óta már nem is létezik.

Az idősebb generációk, személyes tapasztalataik alapján, még jól emlékeznek arra, hogy az ún. *demokratikus ellenzék* és a *reformkommunisták* szövetsége hozta létre azt a politikai képletet, amely a rendszerváltás folyamatában, Magyarországon a lakosságot egy nyugati típusú kapitalizmussal és az ennek megfelelő polgári demokrácia hatalmi rendszerével kívánta „megjándékozni”. Sokak számára csak 2010-ben vált világossá – mások még ma sem értik –, hogy ez a kísérlet kudarcha fulladt, nem sikerült útját állni egy konzervatív-tekintélyuralmi fordulatnak, amely 2010 óta berendezkedett Magyarországon.

Miért történhetett ez meg?

Az *Eszmélet* szerkesztői, szerzői és olvasói már a rendszerváltás periódusában elgondolkodtak azon, hogy a politikai liberalizmus Közép-Kelet-Európában sehol sem ver(het) igazán gyökeret, bár eltűnésének vagy periferizálódásának mértéke és sajátosságai az egyes nemzeti fejlődésirányok szerint különbözők lesznek. A balti, lengyel, magyar és horvát fejlődés, nem is szólva az orosz vagy ukrán tapasztalatokról, azt mutatják, hogy a liberalizmus szinte az egész régióban egy „alapját vesztett felépítménynek”, egyfajta „importterméknek” bizonyult, mert a – Giovanni Arrighi értelmezése szerinti – „félperiférián” már születésénél fogva híján volt kellő társadalmi felhajtóerőnek. Hiszen itt nem létezett sem demokratikus polgárság, sem a „nyugati fejlődésre” jellemző történeti-kulturális háttér, amit

példának okáért – egyes Kelet-Európa-kutatókon kívül – olyanok is behatóan ábrázoltak és elemeztek, mint a 2000-ben elhunyt, kiváló liberális történész, Szabó Miklós.

Másfelől, sok mindenre rávilágít a liberalizmus történelmi sorsa a weimari Németországban: a „weimarizálódás”, a fasizmus felemelkedése rendkívüli tapasztalatokat hagyott az utókorra. E tapasztalatok az értő gondolkodás számára olyan strukturális analógiákat tesznek lehetővé, amelyek nem mellőzhetők a mai fejlődés megértése során sem.

A liberális gondolkodók, nézetem szerint, adósak maradtak mindkét fontos problémakörnek és ezek gyakorlati következményeinek világos elemzésével és értelmezésével. Mindenekelőtt azzal, hogy a félperiférián a demokratikus polgárságnak és egyáltalán a polgári demokrácia társadalmi és politikai feltételeinek hiánya megpecsételi a centrumkapitalizmus importját, a nyugat-európai „értékek” meghonosítását, az „utolérés” egész „projektumát” mint a liberálisok leghőbb vágyát. Ráadásul a liberális elemzők nem számoltak a félperifériának a centrum általi kizsákmányolásával, a források és a kapacitások „elszívásával”, az egyenlőtlen cserével, a gyenge állammal, amely a multinacionális tőke funkciójaként üzemel. A hazai liberális szerzők vigyázó szemüket mindvégig a „kommunizmusra”, azaz a Kádár-rendszerre, annak „jóléti államára” vetették, azt bizonyítandó, hogy a „kommunizmus bukása” után, éppen az „utolérés” tekintetében, a liberalizmus terve valósul majd meg. Ám az 1990-es évek neoliberális szellemű, „sokterápiás” privatizációja, majd „Bokros-csomagja” minden „szakmai siker” ellenére súlyos szociális és kulturális depriváció árán ment végbe, emberi egzisztenciák százezreinek lerombolását eredményezte, lejárátva a polgári demokrácia ígérvényeit és erkölcsi imperatívuszait. Mindez, tegyük hozzá, bár különböző forgatókönyvek szerint, de regionális méretekben játszódott le.

A liberalizmus 1989 Magyarországon a nyugat-európai fogyasztói társadalom helyi képviselője, „lerakata”, propagandaintézménye gyanánt jelent meg. Nem véletlen, hogy a *demokratikus ellenzék* mindaddig szimpátiát keltett szélesebb társadalmi csoportok körében is, amíg az emberek nem győződtek meg arról, hogy sem a svéd, sem a svájci vagy osztrák, sem semmilyen egyéb centrumkapitalista forma nem ver gyökeret Magyarországon. Ez a fordulat valamikor 2006 tájékán következett be. A kiábrándulás – szimbolikus értelemben – a tévészékház felgyújtásában és az azt kísérő, emlékezetes randalírozásban: egy új szélsőjobboldal kiformalódásában és felemelkedésében fejeződött ki. A „balra zárt, jobbra nyitott” demokrácia nyílt

válságát nehéz lett volna tagadni; a jobbra csúszás jól látható jele volt a Jobbik legalizálása. A 2008-as, világméretű pénzügyi válság azután világszerte lerombolta a „neoliberális értékekbe” vetett hitet (bármit jelentettek/jelentenek is ezek). A középosztály és részben a munkásság csalódása egyre inkább a nyíltan jobboldali pártok előretörésében fejeződött ki.

A 2010-es magyarországi választások kétharmados eredménye nyomán egyértelművé vált az autoriter, „illiberális” fordulat. Ám a liberális szerzők többsége, akik ma felpanaszolják, hogy 2010 után elbánt velük a „konzervatív ellenforradalom”, az új rendszernek nem a neohorthysta természetét hangsúlyozták, sőt azt sokáig még tagadták is. Inkább a Kádár-rendszerrel való analógia alapján kívánták – és sokan még ma is így kívánják – értelmezni és megérteni a fordulat természetét. A régi szocializmus hagyománya, kultúrája egyfajta bűnbakként jelenik meg, mintha csak az új rendszert kívánnák felértékelni azzal, hogy az államszocialista berendezkedést sematikusán világítják meg, sokszor egyenesen homogenizálják és kriminalizálják; 40 éves, folytatatólagos diktatúráról beszélnek, noha az államszocialista rend a 80-as évek elejéig egyedül produkált tartós felzárkózást a centrumhoz. A liberalizmus ezáltal a konzervativizmus ideológiai felhajtóerejévé vált. Pedig hát nem a kommunisták, nem a baloldal bélyegezte meg a liberalizmust, mondván, hogy az „a nemzettől elidegenedett test, idegen zsoldban álló ötödik hadoszlop”.

Ebből és az ehhez hasonló üzenetekből az emberek nem igazán tudtak reális következtetéseket levonni a készülő-eljövendő rezsim valódi jellegére vonatkozóan. Ne feledjük, a jelzett liberális beállítódásnak voltak történelmi előzményei. Több mint szimbolikus jelentősége van annak, hogy 1993-ban a liberálisok egy része megszavazta a parlamentben Orbán Viktor javaslatát, hogy tiltsák be a kommunista jelképeket a náci szimbólumokkal együtt. Miközben mindez éppen ellentétben állt az „európai értékekkel”, amelyekre amúgy hivatkoztak. Úgy érveltek, hogy a „kommunizmus nem Nyugaton létezett 40 évig, hanem Keleten”. Elfelejtették ugyanakkor megemlíteni, hogy a fasizmussal és feudalizmussal egyaránt terhelt tekintélyuralmi rendszerek sem a stabil nyugati (brit, francia) polgári demokráciákban rendezkedtek be... 1995-ben Kis János, a hazai liberalizmus egyik vezető ideológusa a Népszabadságban egyenesen síkra szállt a „náci beszéd szabadságáért”. Akkortól kezdve egyértelművé vált, hogy a hazai liberalizmus steril, életidegen és dogmatikus tendenciákkal terhes. A hazai, kelet-európai valóságot nyugati

(amerikai) fejlődési struktúrák és fogalmak alapján értelmezték, s ez szellemi zsákutcának bizonyult.

Ahogy tehát a privatizációs folyamatok nem a nyugati kapitalizmus feltételeit hozták létre, hanem a mai oligarchikus kapitalizmus formaváltozatához készítették elő a talajt, mind gazdasági, mind politikai értelemben, úgy a baloldali hagyománnyal, a „kommunizmussal” való differenciálatlan és brutális leszámolás sem a demokrácia, a liberalizmus pozícióit erősítette. Épp’ ellenkezőleg: a liberálisok maguk alatt vágták a fát. Nem tudták, hogy a tőkés újratermelési folyamat a félperiférián tartósan nem tartható fenn demokratikus eszközökkel. Már a rendszerváltás antikommunista hevületében felmondták a kommunisták, a baloldal és a liberalizmus sok évtizedes antifasiszta koalícióját, ami előre jelezte a várható fejleményeket.

Mindez nagymértékben hozzájárult ahhoz a társadalmi-politikai konstellációhoz, amely utat nyitott egy új, szélsőjobboldali-populista, neohorthysta-autoriter restauráció számára, amely a 2010-es politikai fordulat után kisöpörte a liberálisokat a politikai színtérről.

A honi liberálisok a korszak geostratégiai játszmáiban is eltévedtek: abban a jellegzetesen kelet-európai komplexusban szenvednek, akárcsak a lengyel, a balti vagy 2014 óta az ukrán hatalmi elit, amely a régió sorsát szolgáló módon az amerikai, „atlantista” elvárásokhoz kötötte és köti. A liberálisok a Fidesz „oroszbarát” fordulatával szemben még a ruszofóbia zsákutcájába is besétáltak, ami a kelet-európai régió egyes országaiban (pl. Ukrajnában!) a liberálisokat a szélsőjobbal való antiliberális együttműködésre sarkallta; Magyarországon pedig liberális körökben felmerült a régi, „jobbikos” szélsőjobbal való választási koalíció lehetősége. De ez már csupán egy mellékes epizód a liberalizmus politikai önfelszámolásának történetében.

A fenti gondolatvezetés alapján, semmi meglepő sincs abban, hogy Magyarországon oly könnyedén kiépült és megerősödött a jobboldali-szélsőjobboldali politikai és kulturális hegemonia, a neohorthysta szellemi restauráció, amely immár az építészettől az irodalomig harcban áll a baloldali, humanista szellemiséggel és társadalmi erőkkel. Mindebben a liberális politikai erők szerepe és felelőssége nyilvánvalóan, egyértelműen kirajzolódik. Az elmúlt 30 év egyik legmegdöbbentőbb tapasztalata éppen az volt, hogy a „nemzeti osztályok” (a városi és a vidéki munkásság, a bérből és fizetésből élők, a vidéki szegénység) szociális helyzete és kulturális hanyatlása, százezrek menekülése Nyugatra, milyen mértékben *nem érdekelt*e a liberalizmus politikai hangadóit. Számukra a szociális kérdés kimerült

az új rendszer legszembetűnőbb áldozatai, a hajléktalanok, a romák, vagyis a legszegényebb népcsoportok *jogainak* védelmezésében, amely küzdelem egyébként, amennyire rokonszenves, éppannyira sikertelen is volt. A liberálisok – az MSZP meghatározott vezető csoportosulásaival együtt – kezdettől, a 90-es évek elejétől szembeálltak a parlamenten kívüli, szocialista baloldallal azokkal a követeléseivel, amelyek a szociális jogokat alkotmányba kívánták foglalni. Legyen szó liberálisaink bármely irányzatáról, számukra a demokrácia pusztán jogi és politikai kérdés maradt egész fennállásuk időszakában. Ez a tény mélyen összefügg a liberalizmusnak a társadalmi tömegektől való elszakítottságával. Természetesen nemcsak a liberálisok, hanem a polgári „baloldal” (az MSZP és csatolt részei) is viselik a felelősséget azért, hogy koalíciós éveik alatt (1994–1998, 2002–2010) a gazdaságpolitika és a kultúra terén képtelenek voltak megvédeni a társadalom alsóbb osztályainak érdekeit, legalább olyan szinten, hogy törzsszavazóik egy része, főleg a munkások, ne csábuljanak el, meghallván a jobb- és szélsőjobboldal szíréhangjait. Amikor Gyurcsány Ferenc a „magyar Tony Blair” képében felbukkant, világossá vált, hogy ő maga s vele a Szocialista Párt mindenekelőtt a liberális értelmiség „szabadságvágyait” kívánja kielégíteni.

Mindebből a rendszerkritikai baloldal számára az egyik tanulság bizonyosan az, hogy a liberálisokkal való bármiféle együttműködés feltétele a baloldal antikapitalista arculatának megtartása, a fennálló oligarchikus rend kíméletlen, gazdasági alapú társadalomkritikája. Fel kell ismernünk, hogy ha a szabadság, az emancipáció absztrakt követelése nem kapcsolódik össze a szociális felszabadulás, a gazdasági demokrácia követeléseivel, semmiféle baloldali alternatíva lehetősége nem formálódhat meg – *a kapitalizmus alternatívátlan marad.*

Noha a liberálisok által hőn várt demokratikus polgárság és polgári demokrácia éppen úgy nem jött létre, mint ahogyan nem valósult meg maga az „utolérő projektum” sem, a liberálisok mégis vigasztalhatják magukat azzal, hogy a liberális demokrácia 1989-es nagy kísérletéből végtermékként ezúttal (egyelőre?) nem fasiszta diktatúra sarjadt ki, hanem „csupán” egy neohorthysta, tekintélyelvű rendszer az oligarchikus kapitalizmus romlott talaján. Ám a történelmi tapasztalatok fényében még számolni kell ennél rosszabb történelmi végkifejlettel is – amennyiben nem következik be „baloldali feltámadás”.

„De az emberek szükséglete, hogy autentikus és szabad életet éljenek, nem múlik el”

Koltai Mihály Bence és Zsurzsán Anita beszélgetése
a 70 éves Tamás Gáspár Miklóssal

Zsurzsán Anita

Idén ünnepeltük Marx születésének kétszázadik évfordulóját. Hogyan értékeled ma Marxot a saját gondolkodásodban, van-e valami, amit Marx kapcsán újragondoltál az utóbbi húsz évben, amiben megváltozott az álláspontod, ahhoz képest, ahonnan a kilencvenes évek végén elindultál?

Tamás Gáspár Miklós (TGM)

Változás van, de nem nagyon éles változás. Nyilvánvaló, hogy a kiindulási pontom bizonyos értelemben negatív volt, amennyiben a mainstream politikai filozófiától eltávolodtam, mert nem adott megoldásokat sem teoretikus, sem praktikus kérdésekre, amelyek felmerültek ezelőtt körülbelül húsz évvel. Például különösen arra a kérdésre nem, hogy hogyan alakulnak ki immáron többedszer, sokadik alkalommal liberális képviselési rendszerekből autoritárius, etnikai-soviniszta, fasiszta (hit)rendszerek. Mindez úgy, hogy a liberális rendszerek egy pillanatra óriási győzelmet arattak '89-ben, és úgy látszott, hogy riválisaik, a kelet-európai létező szocializmusok összeomlottak, és összeomlott egy csomó diktatórikus rendszer másutt is. Nagyon hamar kiderült, hogy nincs a rendszerben annyi összetartó, kohezív elem, hogy ezeket a konfliktusokat akkor is el tudja kerülni, ha a nagy osztályháborúk korszaka láthatólag véget ért. Tehát az én kiindulópontom nem egészen az volt, mint a kicsit későbbi nemzedéké, az antiglobalizációs mozgalmaké. Amikről – kicsit később

– ők beszéltek, az igazságtalanság, a globális egyenlőtlenség, ez nem olyasmí volt, amiben valaha is kételkednünk kellett: mármint hogy a szisztéma földrajzilag és kulturálisan egyenlőtlen, ez mindig így volt. Ez az egyenlőtlen fejlődés és az imperializmus következménye. Ennek az egyik folyománya ma, az antiglobalista mozgalmak eltűnése után, nem több, mint az 1960-as *tiers-mondisme* fölújulása, romantikus nyugatellenesség és a strukturális-regionális egyenlőtlenségek visszavezetése a nyugati metropolisz vezetőinek politikai szándékaira, ami veszélyesen közel áll Mussolini elméletéhez „a burzsoá nemzetekről” és a „proletár nemzetekről”. Engem nem ez vitt bele a marxi teóriába, hanem a lehetetlensége az egalitárius társadalmak és kultúrák és a gazdasági rendszer együttélésének, miközben a kapitalizmus a régi ellenfeleitől, mindenekelőtt a munkásmozgalomtól, megszabadult. Itt sok fontos történelmi kérdés van, amely nyilvánvalóan befolyásolja a politikailag érdeklődő embert az elméleti választásaiban is. Ezeket most tisztábban tudom megfogalmazni, mint húsz évvel ezelőtt, mindenekelőtt a következő kérdést: ha körülnézünk a Szovjetunió kívüli Európában 1940-ben, azt látjuk, hogy a nyugati munkásmozgalmakat kivétel nélkül mindenütt legyőzte a fasizmus. A nyugati munkásmozgalom, amelybe Lenin is vetette a reményét, meg mindenki más is, s amelyről a szocialista baloldal lényegében azt gondolta, hogy a fejlett kapitalista országokban, legalábbis a válság sújtotta részében, forradalmi mozgalmak sikerrel fognak járni – megszűnt, és a dinamikáját átvette a fasizmus, különösen a nemzetiszocializmus (amint ezt Justus Pál 1942-ben írott, 1945-ben megjelent kitűnő könyve, *A szocializmus útja* kimutatja; ez egyébként a második világháború utáni kelet-európai kritikai marxizmus talán legjobb műve; a kommunisták követelésére már akkor bezúzták, ma könyvritkaság). Alapvetően mindenki azt gondolta, hogy Németország, Közép-Európa, a volt Habsburg-monarchia lesz az a hely, ahol a forradalom kitör, itt voltak a legnagyobb baloldali pártok: ehelyett jött a teljes vereség: a fasizmust Európa nem győzte le soha. A fasizmust külső erők győzték le, a Szovjetunió, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia. Ha ezek a külső hatalmak nem avatkoztak volna be, kényszerek folytán 1939/40, illetve 1941 után a Szovjetunió is, akkor ma is a Harmadik Birodalom uralkodnék Európában: nem voltak komoly ellenerők. Ez tökéletes kudarc volt, ahol az antikapitalista morális energiákat a polgárságot legyőző, de a kapitalizmust megtartó és fejlesztő fasizmusok használták föl, s ahol az osztályharc egalitárius aspektusát a zsidósággal, a modernista értelmiséggel azonosított liberalizmus és kommuniz-

mus ellen irányították át, amelyből az európai szocializmus igazából soha nem tért magához. Nyilvánvalóan Kelet-Európában nem lettek volna szocialista rendszerek a Szovjetunió nélkül. Nem mintha nem lett volna igazából gyökerük (volt is baja Rákosinak a tizenkilences, tanácsköztársasági proletár és paraszti veteránokkal), de nyilván nem vették volna át a hatalmat ilyen simán, mint ahogy azt a Vörös Hadsereg, Sztálin bizonyos kalkulációi ellenére, végül is lehetővé tette.

Mindazok az emancipatorikus energiák, amelyeket a marxista ihletésű munkásmozgalmak, szociáldemokraták, kommunisták, baloldali kommunisták képviseltek, teljes vereséget szenvedtek, ez lényegében a kapitalista fölsőbb hatalmi struktúrák győzelme volt, ha nem is a polgárságnak (mint korporációnak) a győzelme, hanem a militarizmusé meg az imperialista bürokráciáé, és főleg a hadseregeké és a többi erőszakszervezeteké. Tehát a kelet-európai szocializmusnak nem '89-ben volt az első történelmi veresége, hanem a harmincas években, és abból lényegében soha nem tért magához. Azóta nem voltak európai méretű, sikeres forradalmi kísérletek, '68 kivételével, ahol a hatalom kérdése nem tevődött föl közvetlenül, csak Franciaországban egy pillanatra.

Amikor '89-ben ez a dolog dicstelenül befejeződött Európában, akkortól fogva a horizontot betöltötte a tőke, minden teljesen egységesen kapitalista volt, bár nyilvánvalóan nem abban az egyszerű értelemben, ahogy a XIX. században, a klasszikus polgári társadalomban, amelyben a burzsoázia politikailag is, főleg parlamentárisan uralkodik. Ma bürokratikus hatalmak, államok, mindenféle integráló intézményhálózatok segítségével a kapitalizmus lényege fennmarad akkor is, ha a polgárságnak a politikai hatalma azóta megint csökken. Ahogy a régi proletariátus eltűnt, úgy a régi típusú, a vállalataihoz kötött, a társadalomban kulturálisan elkülönülő, saját világnézettel rendelkező burzsoázia se az, ami volt. Elég sajátos földrajzi nézőpontról – ami az én esetemben változott is, mert ezekben az években nagyon sok időt töltöttem Amerikában és Nyugat-Európában, különféle egyetemeken tanítottam –, szembe kellett nézni vele, hogy a polgári képviselői rendszerek (nem demokráciák, ez helytelen elnevezés: *representative government* és *rule of law* a pontos kifejezés, a „demokrácia” visszaélés a szavakkal) nem jutnak el a céljukig, nem sikerül belső békét és szabadságot és stabilitást teremteniük, miközben nincsen igazi alternatíva. Hol van az Ész Korszaka? Hol van az individuum virágzása? A spontaneitás, a családi elszigeteltségben virágzó, érzelmileg mély magánélet? Hol van a tökéletesedés, a műveltség elmélyülése,

a tekintélyek alóli fölszabadulás? Ezeket ígérte (saját magának) a polgári társadalom, s ebben nem kisebb kudarcot vallott, mint a világtörténelmi értelemben vett szocializmus. A horizontot betölti a kapitalizmus anélkül, hogy igazán győzne, anélkül, hogy elérné a célját. A kapitalizmus természetesen nem pusztán gazdasági rendszer, ugyanis vannak politikai és morális céljai is, és ezeket a célokat nem sikerült elérni, a tőkés rendszerek mélységesen represszív rendszerek, tehát lényegében a polgári forradalmaknak az emancipatorikus céljai épp úgy nem teljesültek, mint a szocialista forradalmak emancipatorikus céljai, megmaradtak represszív rendszereknek. A represszió természete változik, arra volt jó a kritikai elmélet a huszadik században, hogy ezeket a megváltozott represszív rendszereket érthetővé tegye. Végül is, az a kérdés, hogy ha semmiféle emancipatorikus energia nem marad, ha a kritikai elmélet a szó tág értelmében – a kapitalizmussal szemben kritikus társadalomtudományi-filozófiai gondolkodás – teljes mértékben tragikus, pesszimiztikus, a frankfurtiak esetében még olykor konzervatív is, amennyiben az elnyomás változó konfigurációit látja a történelemben, nem egyebet (ahogy Voltaire mondta: a történelem csak *tableau des crimes et des malheurs...*) akkor... – nos, akkor mi legyen? Különösen úgy, hogy ha az ember a mélyére néz a marxi rendszernek, ott számos okot talál politikai értelemben a pesszimizmusra. Mire gondolok? A társadalmi reprodukció elemei nem egyszerűen csak alkalmazkodnak a kapitalizmus alaptermészetéhez, hanem belőle származnak. Az emberi együttélés formái, a városoktól a családig, az oktatástól a különféle kulturális rendszerekig, művészetekig, az élvezetekig, mindazokig a forrásokig, amelyekből az emberek mégis csak örömeiket, élvezeteiket, szenvedélyeiket merítik, mind a kapitalizmus folyamányai. Minél inkább tagja valaki a társadalomnak, annál inkább lesz rabja az eldologiasodott struktúráknak, és A tőkében nincs leírva semmi, ami ennek ellentmondana. Marx nem véletlenül nem használja a kapitalizmus szót, mert a tőkés társadalmat történelminek tekinti, de mégis nagy kérdés, hogy nem ez-e mégis a történelem vége a frázis legpesszimiztább értelmében? Hiszen a szocializáció totális, és kihat a technikai rendszerekre, kihat az életvilágra, nem lehet azt mondani, szemben Habermas föltételezésével, hogy a „rendszer”-t el lehet választani az „életvilág”-tól. Ez egyszerűen nem állja meg a helyét, föltéve hogy Marxnak igaza van, és nekem úgy tetszik, hogy igen. Másrészt komplex társadalomban szükségesek a közvetítések, ezért van szükség uralomra, pénzre, nyilvánosságra, tudományra, csakhogy a modern kapitalizmusban ez nem pusztá

eszköz vagy rendszeren kívüli, autonóm mozzanat, itt a társadalom lényegéhez tartozik, hogy minden közvetített. Így a közvetlenségre irányuló vágyak önlegyözőkké, öncsalókká változnak, ezért van az egész huszadik századi és mai művészetnek ez az eltéveszthetetlen íze, ami a csalódásé, a dezillúzióé, az elérhetetlen közvetlenségé. Miért végződik a modern irodalomban minden szerelmi történet rosszul? Tulajdonképpen, ha belegondolunk, a XIX. században a nagyregények többsége a házasságtörésről szól, azaz arról, hogy nem lehet összeegyeztetni az érzéseket az intézményekkel, és hogy minden autentikus érzés ki van téve ennek a mulandóságnak, mert egyszerűen a fölörldést, a dörzshatást, amit az intézményesség és a közvetettség kifejt, egyszerűen nem bírja el a szubjektivitás. Barátságok tönkremennek, az emberek csalódnak egymásban: Stendhal, Flaubert, Tolsztoj, Ibsen, Strindberg. Ez az érzés aztán egészen metafizikai magasságokig emelkedik a jelenkori irodalomban Elfriede Jelinektől Krasznahorkai Lászlóig. Húsz éve még létezett a liberális, demokratikus triumfalizmus, legalábbis rosszul tájékozott emberek között, s bár lehetett látni, hogy óriási baj van, bár 1989-ben történt erőfeszítés a polgári eszmények fölfrissítésére és fölelevenítésére, sok tekintetben őszinte törekvés, de ennek nyilvánvalóan meg kellett buknia, nem voltak igazán eleven forrásai. Amikor én először elkezdtem tájékozódni egyrészt olyan rendszerellenes konzervatívok felé, mint Leo Strauss vagy Carl Schmitt, nagyjából ugyanekkor, nem jókedvemben tettem. Alapvetően elméleti segítségre volt szükségem, mint minden embernek: azért fordul valaki az elmélethez, mert megpróbálja megérteni azt, ami történik, ha nem is vele személyesen, de a világával, a közvetlenebb világával. Akkoriban nekem elég többféle világ volt, mert kétlaki voltam, nyugati és kelet-európai.

Koltai Mihály Bence

Tehát mára nyilvánvalóvá vált a polgári demokrácia válsága. Hogy látod, van-e értelme azokra a jelenségekre alkalmazni a fasizmus fogalmát, amik Nyugaton, illetve Kelet-Európában megjelennek? A klasszikus marxista fasizmuselméleteket sematikusán összefoglalhatjuk mint a „preventív ellenforradalom” elméleteit, ahol a fasizmus a radikális, a tőkés hegemoniát megkérdőjelező mozgalmak ellen megszerveződő erő. Ami most történik, az nem kérdőjelezi-e meg ezeket az elméleteket annyiban, hogy Kelet-Európában az utóbbi húsz évben nem voltak ilyen mozgalmak, amiket le kellett volna verni? Érdemes-e a történeti fasiz-

musból kiindulva megpróbálni megérteni, ami zajlik, akár Nyugaton, akár Kelet-Európában?

TGM

A legnagyobb mértékben. Ugyanis a posztfasizmus is preventív jellegű, mert ha nem is nevezném politikai értelemben körülírható elégedetlenségnek vagy lázongásnak, történeti állapotunk a kétségbeesés az elérhető életformák kilátástalansága miatt. A rendszernek ez a passzív elutasítása rendkívül nagymérvű. És még ma is folyik a szocializmus legyőzésére irányuló történelmi küzdelem. Ez a keleti szocializmus történelmi vereségével nem ért véget, „tisztogató hadműveletek” zajlanak, ugyanis a szocializmus történelmileg sok mindent jelent. Egyrészt magában hordozta, különösen Ázsiában és Kelet-Európában és más elmaradottabb országokban, a történelem legnagyobb igazságtalanságának a problémáját, a paraszti tömegekkel kapcsolatos iszonyatos történelmi tapasztalatokat – mégis a parasztság volt a történelemben a legnagyobb elnyomott osztály, és vele történtek a legborzalmasabb dolgok évezredekig. A parasztság az az osztály, amely soha, percekre se győzött. Ezt meg kellett szüntetni, amiben a történeti szocializmus komoly szerepet játszott. Ma az összes, még a XVII–XVIII. századból származó emancipatorikus mozgalmak teljes örökségét föl kell számolni: föl kell számolni a polgári fölvilágosodás és a szocializmus örökségét, itt valóban most már egyértelmű harc folyik minden emancipációs hagyománnyal és törekvéssel, észjárással és praxissal szemben, és ebben nincsen semmi új. Herbert Marcuse 1939-ben írta le, hogy miért folytatott látszólag értelmetlen antiliberális harcot a nemzetiszocializmus, amikor az igazi ellenfelei a szociáldemokraták és a kommunisták voltak. Éppen azért, mert a nácik nagyon világosan tudták, hogy az ő kapitalista államukat el kell szakítani mindenfajta fölvilágosodástól és emancipatorikus törekvéstől, beleértve a polgári humanista aspirációkat (be is jelentették a nácik, joggal, hogy 1933-ban „Hegel – és Kant – meghalt”), és tudták, hogy ezek az emancipációs formák, ha távolról is, de rokonai egymásnak.

Az az alapvető módszer, hogy a társadalom konfliktusait *osztálykonfliktusból etnikai konfliktussá* változtassák, nem változott semmit. Az elnyomó kapitalista állam mindig ezt csinálta, amióta létezik. A '89-es pillanat egyfajta liberális internacionalizmust képzelt el saját utópiájának, szabadverseny, nem létező határok, személyek, tőkéek,

áruk, eszmék szabad áramlása stb., és még az ebben rejlő kis fölszabadító elemeket is meg kell semmisíteni, mert a rendszer nem stabil. A stabilitását éppen olyan elemek ássák alá, amelyeket a posztfasizmus kihasznál, mert az etnikai, faji konfliktusok veszélyeztetik a kapitalizmus stabilitását is, és nyilvánvaló, hogy ezeknek a hámba fogása, hogy húzzák a kapitalista államok szekerét, nagyon fontos föladat. A rasszizmus és az etnicizmus konfliktust jelent népek és államok között, és a védővamos, etatista és nacionalista korszakok háborúkkal szoktak járni, amit nyilván maga a nagyburzsoázia általában nem nagyon kíván, de ettől még megkaphatja. Én azt gondolom, hogy *ma háborús veszély van*, s pont úgy, ahogy az 1910-es években, nem tudjuk pontosan, hogy kik lesznek a hadviselő felek, de hogy a védővamos, rasszista, etatista, tekintélyelvű, sovén, nemzetiségeket, etnikai kisebbségeket üldöző-zaklató-elnyomó politika nem a világbékéhez vezet, azt nem nehéz fölismerni. Mindenesetre megpróbálkoznak vele, láthatólag mindenütt az uralkodó osztály és a politikai vezető csoportok evvel kísérleteznek, hogy elejét vegyék az emancipatorikus, egalitárius osztályküzdelmeknek. Amelyeknek az esélyei elég gyöngék a tőketulajdon nélküli osztálytöredékek valóságos ellentétei miatt. Itt lép be a *menekültkérdés*, amelynek a globális méreteiről a kelet-európaiak mindig megfélemedkeznek. Az európai menekültforgalom, ha szabad így fogalmazni, semmi ahhoz képest, ami más földrészeken van. De a társadalmi imagináriusnak a megszállása hiánytalan. Ez jelentős siker, ugyanakkor jelentős kockázat is, mert azt jelenti, hogy állandó krízis, konfliktus, zűr van. Ami Chemnitzben történt nemrég, az mégsem volt jellemző Németországra, ez ijesztő volt mindenkinek, a reakciósnak is, akik mégis csendet, rendet, békét szeretnének. De nem kapják meg.

Visszatérve az alapkérdésekre: a most már kormányzó szélsőjobboldal részéről mindenütt ez az erőteljes és tudatos harc folyik a francia forradalom óta bekövetkezett emancipatorikus törekvések ellen. Ahogy apám mondta valamikor, talán 1955-ben, kisgyerek voltam még: *itt állunk a legnagyobb bajban párt nélkül*. 1955-ben ez eredeti kijelentés volt, de most ez maga az evidencia. Itt állunk a legnagyobb bajban párt nélkül. A Párt mint történelmi absztrakció, az antikapitalista erők politikai expozitúrája. A Párt. És ebben az értelemben már nincs párt. Nincs pártunk, és azért nincs, mert nem lehet. Ez ma már az elméletfejlődésben is visszatükröződik. Ha megnézed azt, kik az igazán nívós marxisták, távolságuk a munkásmozgalmi praxistól egyre nő. Ha megnézed például az értékkritikai

(*Wertkritik*) vagy a *Neue Marx-Lektüre* értékes és nagyszerű munkáit vagy Heide Gerstenberger történelmi írásait, látod, hogy a marxizmus ma rendkívül radikális ellenkultúra és szimbolikus ellenvilág legjobb esetben, de még csak nem is utópikus. Magában az elméleti praxisban van szubverzív energia. Közben teljes egészében elkülönül azoktól a marxizmus lényegétől távol álló politikai elemektől, amelyek jellemezték a munkásmozgalom történetét, mint az osztályharc vulgáris értelmezése, az egalitarizmus, a kezdeti modernitás különféle előítéletei és technicizmusa, amelyek komoly szerepet játszottak a XIX. században és a XX. század első felében az empirikus munkásmozgalomban. És ez a távolság egyre nő. Ami egyrészt a tisztázás szempontjából pozitívum, de politikailag rendkívül aggasztó tünet. A régi munkásmozgalom mindig szövetségi rendszerekben haladt előre, mert önmagában sosem képviselte az abszolút többséget, mindig magával vitt más kizsákmányolt rétegeket, az ideológiáikkal együtt. Ami összefogta ezeket, az népjóléti és egalitárius, a személyi autonómia és személyi szabadságok kiterjesztésére irányuló, polgári eredetű, bár a kapitalizmustól valamilyen értelemben elváló politikai fantáziavilág volt, amely óriási eredményeket hozott létre, ezt eszem ágában nincsen tagadni. Mind a szociáldemokrata jóléti állam, mind pedig a létező szocializmus Kelet-Európában óriási eredményeket hozott. Különösen az 1950-es, 60-as, 70-es években. Nekünk Kelet-Európában ez az egyetlen érvényes és sikeres modernitásmodellünk: pont ez. Ferge Zsuzsa mondja, hogy ez (1965–1985) volt az *aranykor*. Magyarország történeti fejlődése szempontjából ez cáfolhatatlan tény. Akkor volt a leggyorsabb civilizációs és életszínvonalbeli, ipari és gazdasági és szociális fejlődés. Ennyiben pozitív az álláspontom ezekkel a reformista, posztsztálinista szisztémákkal szemben, most hogy nagyobb a történelmi távolság, egyszerűen látom a civilizációs eredményeiket, ami különösen a mai rombolásból visszafele nézve, hát édes istenem... Szégyen ide vagy oda, irigylésre méltó. Nyilvánvaló, hogy életünkben még egyszer nem fogunk olyan Kelet-Európában élni, ahol olyan kifejtett és tág kulturális rendszerek legyenek, mint amilyenek voltak az 1960-as, 70-es években. Olyan tudományos kutatás, olyan könyvkiadás, olyan színház, olyan film, nem lesz soha még egyszer, az biztos. Ahhoz egy egész társadalom erőfeszítésére volt szükség, amelyet a szocialista állam meg tudott szervezni. És meg is akarta szervezni, mert a kultúra volt a „valóságosan létező szocializmus” transzcendens eleme. Nem a vallás, mert hiszen istentagadó volt, a kommunista utópia szintén nem lehetett az,

mert arról le kellett tenni a kényszerek hatása alatt, és akkor maradt az elképesztő művészetkultusz, amelyet éppen most zúznak szét a magyarországi kultúrharcban, de másutt is, elsősorban pénzvonással és uszító, szélsőjobboldali propagandakampányokkal. Magyarországon ez radikálisabb, ki is mondják, hogy nem kell az akkor megteremtett kultúra, akkor sem, ha semmi szocialista jellege nincsen. (A Kádár-kor irodalma és művészete tisztán polgári jellegű, a kor legnépszerűbb írója Szabó Magda, ha a ponyvától eltekintünk. Most pedig az akkor megszületett *polgári irodalom* – Esterházy és mások – ellen folyik a posztfasiszta küzdelem, lásd Marcuse följebb idézett tanulmányát.) Az, hogy a jelenlegi posztfasizmus a múlt vagy a jövő ellen harcol, viszonylag alárendelt kérdés, de hogy a harc valamilyen értelemben a szocializmus ellen folyik, a még nem létező és a már nem létező szocializmus ellen, az elég világos.

Zsurzsán Anita

Ha már szóba hoztad, nagyon is van kérdésünk a kultúrharccal kapcsolatban. Az egész idei évnek a fő diskurzusa az volt, hogy a jobboldal magához tért ezen a téren, és szeretne kialakítani egy saját kultúrát. Félretéve a jobboldali–baloldali kultúra dichotómiát, lehet-e ma beszélni proletár kultúráról és a burzsoáziának a kultúrájáról? Ezt Lukács gyakran tematizálta, hogy az eddigi kultúrtörténet gyakorlatilag a burzsoázia kultúrája, egyszerűen azért, mert a munkásosztály azzal volt elfoglalva, hogy dolgozzék, nem pedig azzal, hogy alkosson. Szerinted 2018-ban a kapitalizmusban történő kultúrateremtéssel kapcsolatban lehet-e még beszélni proletár kultúráról vagy a burzsoázia kultúrájáról?

TGM

Lukács, amikor ezekről a dolgokról beszélt, már csalódott kommunista volt és konzervatív, azért kellett a klasszikusokhoz fordulnia, mert a bolsevik forradalom kudarcot vallott. Ez érthető. De azért igaza nem volt, szerintem. A munkásosztály volt a történelemben az első szubaltern osztály, amelynek volt *magaskultúrája*. Addigi szubaltern osztályoknak miük volt? Vallásuk és folklórjuk. A vallást kapták, a folklórjuk bizonyos értelemben a sajátjuk volt, ezek többé-kevésbé írástudatlan, orális kultúrák voltak, témáik: Érosz, panasz, munka, katonáskodás, halandóság. Ez a népdalok világa, gyönyörűséges és magasrendű, de kétségkívül nem rendelkezett azzal a komplex

eszközrendszerrel, amellyel az uralkodó osztályok: skolasztika és katedrálisok. A munkásosztálynak viszont volt filozófiája, társadalomtudománya, közgazdaságtana, politikája, politikaelmélete, és volt magas irodalma, művészete. Különösen azokban az országokban, ahol a modernizáció kései, ide tartozik részben Magyarország is, az antikapitalista lázadás mint olyan által inspirált művek a kulturális osztályidentitás lényegéhez tartoznak. A legjelentősebb magyar regény, Déry *A befejezetlen mondata*: kommunista regény. A munkásosztály olyan alkotókkal rendelkezik, mint Walter Benjamin és maga Lukács és Bloch és Aragon és Brecht és Déry és Sinkó Ervin és Peter Weiss. Természetesen ezek formailag nem különülnek el a polgári kultúrától, ugyanakkor azonban az tény, hogy megvolt a saját nyelvük, amellyel egy kulturálisan főlzabaduló populációhoz, a munkásmozgalmi emberekhez beszéltek. Amit durván mondott Radnóti Sándor, hogy a magyar kultúra baloldali kultúra, lényegében igaz. A modern kultúra többnyire valóban baloldali Magyarországon, ez az elmaradott országok specifikumaihoz tartozik: speciális volt az uralkodó osztály nálunk, nem volt igazán kulturált, és amennyiben mégis, akkor nem magyarul volt kulturált. Kialakult a munkásmozgalom saját kultúrája, illetve a munkásmozgalom maga alakított ki aztán a szocialista országokban egy ideig sajátos kultúrát. Nem állítom, hogy teljes újdonság jött létre, bár a két világháború között döbbenetesen jó kísérletek történtek, és az *avant-garde*-nak vannak olyan kísérletei, amelyekben fölsejlik, hogy milyen lehetett volna egy igazi nagy emancipációs forradalom saját kultúrája. Az *avant-garde* a specifikusan kommunista művészet, Malevics a *par excellence* kommunista művész. (Ezt a csalódott, múltba forduló Lukács már nem láthatta: neki Brecht barbár volt.) Mondok egy példát, amelyet kevesen ismernek. Van Szilágyi András erdélyi írónak egy *Új pásztor* című regénye, Párizsban jelent meg magyarul, az egyik legjelentősebb *avant-garde* regény, amit írtak Európában, egy román parasztokról szóló elképesztően durva expresszionista regény, és az égvilágon semmire sem hasonlít. Illegális kommunista írta, a hegyekben falusi körorvosként szerzett élményei alapján, de ez trágár-forradalmi poéma rabjairól a földnek. (Jól ismerem gyermekkoromban, ijesztően komor ember volt.)

A kultúrharc most tört ki, amikor nincs munkásmozgalmi kultúra, szép kis paradoxon. Nyilvánvaló, hogy a nacionalista-autoritárius kultúrpolitika kénytelen az egész modern magyar kultúrával mint olyannal szembefordulni. Mert ilyen országban a minőségi kultúra nem lehetett konzervatív, ahol nincs organikus uralkodó osztály és

hagyományos mandarinátus, főhivatalnoki elit. És azt kell mondanom, ma is a kultúra legjobb része lázadó és rendszerellenes az egész világon, amelyik nem az, az súlyosan pesszimiztikus és történelemellenes. Szimplán rendszerhű és rendszerapologetikus művészet vagy filozófia vagy társadalomtudomány nem nagyon létezik. Igazi apologetikus kultúra nem nagyon van a szó régi konzervatív értelmében. Éljen a király! – ilyen nincs. Senki nem mondja, hogy éljen a király. És azt se, hogy csak a lélek és a túlvilági élet a fontos. Ennek ellenére még a liberálisok között is olyan könyvek népszerűek, mint Reinhart Koselleck amúgy kiváló könyve, a *Válság és kritika* (1959, magyarul 2016), amely a hidegháború és Max Weber szellemében elutasít minden morális kritikát, mert az destruktív forradalomhoz vezet (s itt, tévedés ne essék, a fölvilágosodást, a szabadkőművesiséget, a forradalmi polgárságot hibáztatja, nem a kommunistákat). A magyar liberálisok – hát még a konzervatívok és a posztfasiszták! – is elutasítják a fölvilágosodást és a modernizmust, mintha enélkül lehetne liberális valaki: voltaképpen ők is konzervatívok, konzervatív antifasiszták, tehát a rendszer engesztelhetetlen ellenfelei, bár számos előföltetésük megegyezik a rendszerhű, szélsőséges médiajobbaldállal – de nem mindegyik. Az emancipatorikus törekvések még polgári formájukban is haldokolnak.

Koltai Mihály Bence

Lukácsról és a kultúráról beszéltél az előbb. Hamarosan itt van a Tanácsköztársaság századik évfordulója. Mit mond, hogyan releváns '18–19 ma nekünk, amikor sok, bár persze nem minden tekintetben a Horthy-rendszerre emlékeztető rezsim alakult ki Magyarországon? Vagy csak megcsodálhatjuk a részvevők heroizmusát egy lehetetlen helyzetben – a magyar állam területi integritása és a forradalom ügyének együttes felvállalása –, de konkrétan nincs mit kezdenünk vele?

TGM

Nagyon kell vigyázni evvel. Gondoljátok meg, szegény hazánkban úgy kell gondolkodni a kommunista forradalmakról, hogy Trockij orosz forradalomtörténete (amely egyrészt Caesar és Tacitus, másrészt Tocqueville és Michelet ötvözete, halhatatlan klasszikus) ismeretlen, hogy a Szemben a bíróval, az Optimisták, a Visegrádi utca olvasatlan, hogy a Történelem és osztálytudat semmilyen látható hatást

nem gyakorolt (ahol Lukácsot az öregkori kudarcos esztétikájáról ismerik még mindig), hogy a „kommunizmus” szóról sokan az ávóra asszociálnak, hogy némely baloldaliak maguk az 1930-as évek elavult, konzervatív terminusaiban („kollektivizmus”!) gondolnak saját magukra (evvel a liberális-konzervatív iskolák *vádolták* a marxizmust, helytelenül, hiszen a marxizmus nem az individualizmus ellentéte, hanem valami egészen más), hogy Révai nyomán még mindig avval mentegetik a marxista baloldalt, hogy mennyi derék nacionalista („*hazafi*”!) volt benne (ez pedig csak a sztálinistákra igaz, ők a moszkvai pörökkel egybeeső népfrontkorszaktól kezdve csakugyan nacionalisták voltak: a sztálini nyugatellenesség valódi örököse a mai kelet-európai *jobboldal*, amelynek a véleménye előtt a baloldalon is rengetegen meghajlanak, mint nekünk az internacionalizmus rejtegetni való szégyen vagy bűn lenne). Még a pártállam idején működött legjobb marxista történészek könyvei – Juhász Gyuláé, az *Uralkodó eszmék Magyarországon* vagy Szűcs Jenőé, a *Nemzet és történelem* – is feledésbe merültek, pedig ők leszámoltak a „nemzeti bolsevizmus”, az „árvalányhajás marxizmus” Révai-féle átkos örökségével, s milyen régen már! A fehér ellenforradalom, a keresztyén-nemzeti kurzus (Szabó Dezső szerint, aki belülről ismerte, a „görénykurzus”) köz-helyei és történelemhamisításai ma is élnek, mert a mai kurzus (igen hatékonyan) fölébresztette őket, s amelyeknek a fele semmi más, mint antiszemizmus, méghozzá annak is a legósdibb fajtájából. Közvetlen tanulság egyébként nincs, a forradalmak inkább problémákat hagytak ránk: a forradalmi szervezet – párt, munkástanács, proletárdiktatúra, proletárdemokrácia – problémáit. „A kívülről bevitt forradalmi tudat” (Kautsky, Lenin) kérdése – habár burkoltan – ma is alapkérdés. Ugyanakkor természetesen fölvetődik a diktatúra és a forradalmi erőszak régi alapkérdése, amit nem lehet avval megválaszolni, hogy a fehérek még többet öltek. Nem lehet a Tanácsköztársaság kérdését sem a németországi vereségnek, sem az orosz forradalom tragikus kudarcának a kontextusától függetlenül vizsgálni, pedig a magyarországi kommünnek nem nagyon volt ideje változatra se, de az aggasztó jelek (már 1919 nyarán) jól látszottak, az antanttal vívott reménytelen háborútól eltekintve is.

Koltai Mihály Bence

Az előbb említetted, hogy a munkásosztály az első szubaltern osztály amely saját intézményesült kultúrá-t tudott kifejleszteni. Az osztályelmé-

letről szóló írásodban megkülönbözteted egymástól az osztály és a kaszt vagy rend fogalmait, és azt írod, hogy a modern kapitalizmus a munkásosztályt mint „rendet” a maga sajátos kultúrájával nagyrészt integrálta, illetve megszüntette. Hogyan lehetséges egy antikapalista mozgalom vagy akár tudatosság, ha az a közösség, amely ebben érdekelt lenne, nem rendelkezik saját kultúrával, saját erkölcsi felsőbbrendűség-tudattal és osztálytudatossággal sem nagyon?*

TGM

Ez kétségkívül probléma és valóban tragikus, különösen, ha belegondolunk abba, hogy a régi munkásmozgalom vágyott a különállásra, és ezt meg is valósította. Gondolatok bele, a háború előtti nagyívű kelet-európai társadalomban, ahol mindenki félrészeg volt, ahol általános volt a nőmegvetés, és akkor ezek a két-három elemis szocialisták és kommunisták, akik feministák. Antialkoholisták. Nemdohányzók. Igazi hívő puritánok. Sokan közülük – abban a nyomorban! – vegetáriánusok, a köreikben nem illik csúnyán bánni a nőkkel, nem szeretik a házasságot, de lenézik a promiszkuitást: ezek az emberek senkihez és semmihez nem hasonlítottak. Ezeket a régi munkásmozgalmi embereket gyerekkoromban ránézésre megismertem, akár az utcán, merthogy másképp viselkedtek, másképp öltöztek, másképp beszéltek. Az, hogy az apám házimunkát végzett, főzött meg takarított meg mosogatott, meg ő vitt el engem nyaralni, hogy anyám egyedül pihenhessen, hallatlan dolgok voltak. Apám értelmiségi volt ugyan (anyám nem), de szegények voltunk. Ám akármilyen kevés formális oktatásban részesültek a kopott proli barátaink, ez bizony szekta volt, szektás vonásokkal, a külön életformának a gőgjével, amit persze be nem vallottak volna semmiért. Ez a fajta korporatív és szektárius különállás megszűnt. Ez a mai tömegkultúra egyik legfontosabb következménye, az osztályok kulturális, ideológiai és életformabeli különállásának megszüntetése. Ha úgy tetszik, egyik legfőbb vívmánya a második világháború utáni modern kapitalizmusnak, beleértve természetesen a szovjet típusú államkapitalizmusokat is. Lassacskán a burzsoáziának sincs magaskultúrája, a magaskultúra a magaskultúra specialistáinak a kultúrája. Kis ezoterikus szakma,

* Telling the Truth about Class. *Socialist Register*, vol. 42, 2006

amelyet csak a szakmabeliek értenek. Ma a költők költőknek írnak, mint a mikrobiológusok mikrobiológusoknak – ilyen még sose volt. A magaskultúra válságban van. Miért halt meg az *avant-garde*? Nem volt hova fejlődnie, a festészetben, képzőművészetben, a muzealizálódás és a műkereskedelem diadala miatt a pénz lett a hajtóerő, itt a *high modernism* győzött, más művészeti ágakban viszont (amelyek nem az arisztokratikus, nonkonformista gyűjtőktől, hanem a „közönség”-nek nevezett kisfogyasztóktól függenek) ez nem lehetséges, mint a zenében, ott az *avant-garde* lényegében megszűnt.

A lényeg: valóban, a munkásosztálynak, egyáltalán a tökével nem rendelkező néprétegeknek a saját önálló tudatformációja és életformációja nem lehetséges, ezt korábban sem akarta a polgári társadalom, hanem kényszerűségek következtében alakult ki. Kialakultak a nemzeti egységek, a tömegkultúra révén. A tömegkultúra anarchikus, szórt, destruktív, arra nem alkalmas, amire az uralkodó osztály igazából használná. A korporatív különállások, amelyek meghatározták a régi munkásmozgalmat, nincsenek jelen. Közben még mindig attól fél a burzsoázia és a hivatalos államvezetés mindenhol, hogy bár a plebejus ellenkultúra nincs már meg, de mi lesz, ha az értelmiség elkezd újra a kulturális forradalmat? Ettől láthatólag tartanak. Ez talán nem lehetetlen, bár én ezzel kapcsolatban sem vagyok túlságosan derűlátó, az a '68-as remény, hogy az egyetemek üzeiméivé válnak az új tudat teremtésének, nem vált be, azért is kellett leverni '68-at hogy ne is válhasson be, de a fene se tudja, hogy mennyire lehetne nyitva ez a dolog ma.

Tény az, hogy a régi forradalmi pszichológia a szembenállás pszichológiája, amelyben a forradalmár azt mondta a megalázottaknak és elnyomottaknak, hogy *ti vagytok a jobbak*. Hiába mondja mindenki, hogy ti alacsonyrendűek vagytok, és durvák, és műveletlenek, és ostobák, és a testetekkel dolgoztok és nem a szellemetekkel, *ti vagytok a jobbak*. *Ti vagytok az igazi szellem, az igazi élet* – ez keresztyén retorika. Mint minden igazi nagy szubverzív mozgalom, azt mondja, hogy igazából nem az van fönt, aminek fönt kell lennie, hanem az kéne, hogy fönt legyen, ami most lent van. Az önzésnek, a gyilkolásnak, az erőszaknak, az elnyomásnak a kultúrája van fönt, és azt le kell rombolni. És erre jön az új jobboldal, és azt mondja e szubverzív vízió képviselőiről, hogy ők az elit. Abból az egyszerű okból, hogy elitisztikusnak kívánják föltüntetni, mint mindig, a szubverziót. Ez szintén régi dolog. Mit is mondtak régen? Nem igaz az, hogy a munkásmozgalom a sokmillió munkás mozgalma, hanem néhány tucat zsidónak a mozgalma. Ez a fajta gyanú, a szubverzió mozgalmairól,

hogy az okkult elitek mozgatják a dolgokat, olyan régi, mint a világ, de érdekes módon ma is fönntartják, amikor igazából nincs is szubverzív mozgalom. A szubverzív mozgalomnak a pusztá csíráját is el kell taposni preventíve.

A szubverziótól való félelem az uralkodó körökben megint terjed, Magyarországon látványos, rendkívül erős, a nagyon sok esetben nem létező szubverziótól való félelem és irtózás, fantáziálnak róla egyfolytában. Ott is kommunistákat vélnek látni, ahol nyomokban sem fordulnak elő. A kérdés az, hogy joggal fél-e az osztályellenség attól, hogy fölújulhat a forradalmi szellem. Ez eldöntetlen empirikus kérdés – nem tudom. Tény, hogy mint korporáció, mint korporatív entitás nem áll fönn a munkásosztály, de kizsákmányoltak vannak. A kapitalizmus továbbra is kapitalizmus, és továbbra is elvonja az értéktöbbletet a termelőktől. Ez az égvilágon semmit nem változott, és bizonyos értelemben ez most már az a tökéletes, *A tőke* által leírt, totális rendszer, ami Marx számára még absztrakció volt. Azért írta le így ezt a rendszert, mert teoretikus műben egyszerűsíteni kell, és azokat az ellenerőket, amelyek ott működtek a kapitalizmusban, azt nem ott írta le, hanem mint forradalmár és lázító publicista, nem mint teoretikus. Ez a vegytiszta tőkés szisztéma, amit *A tőke* leír – s ami elvonatkoztatás. Mert van ez az elképesztő fluiditása a szisztémának, amelyet a technikai fejlődés, a demográfia véletlenszerűen irányít, van ez a hullámszerű mozgása ennek az egész folyamatnak, amelyet valóban semmiféle emberi szükséglet, vágy, erkölcsi célkitűzés nem irányít, hanem elég nagy mértékben véletlenek, a technikai fejlődésnek és egyebeknek a véletlenszerű következményei, és amely fejetlen automatizmusban és a maga ember nélküli spontaneitásában működik, teljes mértékben maga alá gyűrve minden emberi szándékot. Ez a kapitalizmus klasszikus marxi képe, és ez az, amit látunk. *A tőkében* nincs benne a munkásmozgalom: nem szól róla. A *perspektívája* a munkásmozgalom, onnan nézi, ez az arkhimédészi pontja Marxnak, hogy a munkásmozgalom álláspontjáról nézi a tőkét, ez a *kilátó*, de a leírásban nem szerepel, csak mint az egyik tényezője a gazdasági változásoknak. Abban az egyben volt sikeres az 1980-as, 90-es évek nyugati neokonzervatív-neoliberális hulláma, hogy rendkívül erőteljes, de valószínűleg nem szándékos csalást vagy tévedést vezetett be a kapitalizmus perpciójába. A „spontaneitás” szó a társadalomban kétféle dolgot jelöl, méghozzá egymással ellenkező dolgokat. Az egyik a kapitalizmus spontaneitása, amelyet egyszerűen sztochasztikusan, véletlenszerűen irányít a technikai, „gazdasági” (ha van ilyen, amiben

nem hiszek), demográfiai, társadalmi stb. fejlődés, akár a kulturális fejlődés is, amely idegen mindenfajta emberi intenciótól. A liberálisok úgy tesznek, mintha ez egy lényegű volna az autonóm individuumok spontán viselkedésével. Holott pontosan az ellenkezője az igaz. Az autonóm individuumok spontaneitása attól függ, hogy sikerül-e ennek a spontánul viselkedő, improvizáló, szabad, magán uralkodó, de másan nem uralkodó és mások uralmát nem is elfogadó individualitásnak saját akarata szerint élnie, a saját elvei és vágyai szerint élni. Ebben a spontán fluxusban élni, anélkül, hogy uralom alá kerülne. Ennek ellentmond a kapitalizmusnak a teljesen véletlenszerű, „random”, sztochasztikus vonása, ami egyszerűen nem engedi meg, hogy az emberek a saját életük fölött uralkodjanak, és nem irányíthatják, nem határozhatják meg a saját életüket úgy, ahogy szeretnék. Amikor azt mondják a liberálisok, hogy a kapitalizmusnak ez a fluid jellege lehetővé teszi a személy autonómiáját és a személyi változást, és a megújulást, hasonlókat, ez egyszerűen nem igaz. Visszaélés a fogalmakkal. Két, ha nem is ellentétes, de eltérő dologról van szó. Ez nagyon erős mítosz. Az emberek továbbra is azt gondolják például, hogy annak a szabadsága, hogy az egyik kurva országból elmehetek a másik kurva országba, a szabadság szinonimája, ami nagyon fontos illúzió, nagyon régi kulturális eredete van. A forradalmi észjárásnak, szellemnek az elkülönülése ezektől az illúzióktól még hátravan.

Koltai Mihály Bence

Ahogy mondtad, minden szubverciónak alapvető gesztusa, hogy az elnyomottaknak azt mondja, hogy nem ti vagytok az alsóbb rendűek, épp ellenkezőleg, és ez rokon azzal, amit rousseau-i szocializmusként írsz le, és szembeállítasz a marxi megközelítéssel, amely nem állítja azt, hogy az alárendelt osztályok erkölcsileg, egyrészt, hogy elkülönülnének, másrészt, hogy felsőbbrendűek lennének, és nem is egy morális jellegű kritika, hanem történeti módszer. Az nem teljesen világos számunkra, hogy szerinted attól, amit rousseau-i szocializmusnak nevezel, végső soron meg kellene szabadulni? Vagy ez pszichológiailag elengedhetetlen része minden radikális mozgalomnak?

TGM

Ahogy vesszük. Ugyanis le lehet fordítani a szűkebben vett marxista szocializmust morális terminusokra. Jelese, ha morális terminusokat

használunk, akkor azt mondja a marxista proletár: az én proletár életformám a kizsákmányoltság, alávetettség és elidegenítés életformája – rossz. Én egyszerre két fajta transzcenzust hajtok végre, a forradalmi transzcenzusra megváltozik a világ, és én megtérek, én jobb leszek, nem leszek elidegenedett, nem leszek alávetett, megváltozom. Az én proletár életformám az üzemben vagy a szállítási vállalatban vagy a boltban vagy a hivatalban történik meg, az alávetett és elnyomott emberé, és az alávetett és elnyomott ember éppúgy megtestesíti az elnyomatást és az alávetettséget, mint az elnyomó és az alávető, ő a másik része a képletnek. Tehát nekem meg kell változnom, mindenkinek meg kell változnia, a burzsoának is meg kell változnia, szabadok leszünk, mert így nem vagyunk jók. Nem igaz, ha azt mondja a forradalmi szónok, hogy jobbak vagytok. Mert még nem. Le lehet tehát fordítani így, gondoljunk Blochra, ezt a forradalmi korszak nagyon erőteljesen fejezi ki, megvan a pátosza ennek az erőteljesen negatív, bizonyos értelemben negativisztikus marxista nézőpontnak. Brecht a legjobb példája ennek, nem idealizálja a proletárt, ő csak azt mondja, hogy ez a proletárnak a kínja, ez a negativitásba való beletaszíttottsága, ez lehetővé teszi erkölcsfilozófiai tekintetben azt a nagy ugrást, amely a forradalomhoz vezet.

Rousseau abból indul ki, hogy az ember szabadnak születik, mégis mindenhol láncokban van. Hogy az emberi természetben, az emberi mivoltban benne rejlik a szabadság, amelyet a társadalom, a civilizáció elnyom. Ez nagyon erős tétel, és az egyik legnagyobb fejleménye a kultúra történetének, hogy ezt valaki így gondolta először a világon, szemben mindenkivel, beleértve az egyházat is, amely szerint úgyszintén a barbárságnál jobb a civilizáció. Nem tekintette szabadnak azokat a természeti lényeket, akik elszigetelten a többi embertől realizálták a szabadságukat, nem a remete, a vándor, nem a vadász, nem a magányos tengerjáró, ha voltak ilyen emberek, volt az eszményük, hanem az együttműködő szociális lény. Ezt minden társadalom így gondolja, és erre jön Jean-Jacques, és azt mondja, hogy nem igaz, hogy a magány jó, hogy minden társadalmi szervezethez *ab ovo* romlott, a kultúra mint olyan megtevesztő. Óriási jelentősége van, mert ez büszkeséget szerzett minden kitaszítottnak. És a mai napig ez az örökség vigaszul, méltóságként és büszkeségként szolgál számtalan boldogtalan, szegény embernek. A szocializmus az utóbbi évszázadok alatt átvette a keresztyénségnek a vigasztaló szerepét. Van magva az embernek, amely nem a társadalomból származik, hanem csak az enyém. Ezek nagyon nagy dolgok, és én egyébként egy rajongó

Rousseau-olvasó vagyok, félreértés ne essék, s bár nem hiszem, hogy Rousseau-nak végül igaza van, de azért ez lenyűgöző és történelmi szerepében elképesztően jelentős. Rousseau végrehajtotta azt az alapvető filozófiai föladatot, hogy megmutassa, hogy semmi nem olyan, amilyennek látszik. Semmi nincs úgy; minden más. Ezért tanítványa Kant Rousseau-nak. Nyilvánvaló, hogy a modern filozófiának ez az alapvonása, Marx is ehhez tartozik. Marx mit mond? Ami dologinak látszik, az személyi, ami személyinek látszik, az dologi. Ez Kant. Ez a nagy-nagy lázadás, a XVIII. század végétől a XIX. század utolsó harmadáig, amikor nagy és még nagyobb gondolkodók egyike a másika után mondja, hogy minden másképp van. Amit Marx még radikálisabban mond, az a következő: az embernek, az emberi életnek ezek az átkai nem örökkévalók, hanem történeti jellegűek. Nem igaz az, hogy minden társadalmi formációban ugyanaz az eredete az emberek közötti különbségtételnek, egyenlőtlenségnek, kizsákmányolásnak, elnyomásnak. Hanem más-más természetű. Megmutatja azt, hogy reális haladás történt a polgári társadalomban, van szabadság a polgári társadalomban. Van szabadság, vannak jogok, ez nem hazugság. S épp ez az érdekes benne. Azt írja le Marx, hogyan lesz a polgári szabadság a kizsákmányolásnak az egyik instrumentuma: ez démoni képet fest a kapitalizmusról, kétségkívül, ehhez képest Rousseau rózsaszínű. És nyilvánvaló, hogy az orosz és a kínai forradalom nem lehetett más, mint „rousseau-ista” forradalom. Paraszti forradalmak voltak, olyan országokban ahol valóban fönnálltak a rendi különbségek, ahol a mintegy „természeti” különbségtétel a kasztok és rendek között megmaradt: nemesség, személyes függőség, személyes szolgaság, az alsó rendek szexuális kiszolgáltatottsága, testi fenytetés, a prekapitalista társadalmakra jellemző, bár később is fönnmaradó képletek. Nem lett volna, nem is volt más lehetőség. Nemrég kezembe vettem Juhász Ferencnek az ifjúkori műveit (azért jutott eszembe, mert a Néprajzi Múzeumot kiverik a Kossuth térről, és mivel a Néprajzi Múzeum lényegében a parasztokról szól, ezzel egyúttal megszűnik az évezredek át elnyomott parasztságnak a jelenléte a társadalom szimbolikus középpontjában), újra olvastam az *Apámat, A tékozló országot. A tékozló ország* százötven oldal borzalmas fájdalomsikoly, arról, hogy mi történt a parasztokkal, ezredévek óta – iszonyatos. Sok embernek kevés fogalma van arról, hogy mit jelent az elnyomásnak az a fajtája, amikor az embert verik és erőszakolják, korbácsolják, és rákényszerül, hogy térdre boruljon és kezét csókoljon a kínzóinak. A történelemnek ez a pokoli, fájdalmas, fontos szakasza évezredekig tartott, most kezd

talán véget érni. Az úgynevezett fejlett világban, azaz a *fehér* világban (legyünk konkrétak és illúziótlanak) nagyjából véget ért. És kezd mássutt is véget érni. Szükség lenne erre a radikálisan historista és ebben az egyszerű értelemben nem moralizáló fölfogásra, ami a marxizmus. Persze van egy másik lehetőség: hogy véget ér az egész és az emberi fejlődés nem folytatódik, megcsúsz a fene... De ha nem ez lesz, akkor a társadalomnak meg kell küzdenie ezekkel az intuitív módon nehezen átgondolható dolgokkal, mint az absztrakt rendszerek a digitális technikától és a matematikai természettudománytól magáig a tőkés kizsákmányolásig.

Koltai Mihály Bence

Mi lehet a baloldal perspektívája ma, amikor befordulunk egy sötét szélsőjobbaldali ciklusba és elképzelhető forgatókönyvnek tűnik, ahogy mondtad, valamiféle civilizációs szétesés és/vagy világháború? Hol látod a remény forrásait? És ehhez kapcsolódva egy felvetés: beszélsz az etnicizmus-tanulmányokban arról, hogy a mai radikális (eticista) jobboldal bizonyos értelemben nihilista, nem hisz közérdekben, közjóban, általában a racionális diszkusszió lehetőségében, hanem csak a biológiai „realitásban”. Ilyen értelemben nagyon is materialista viszont. Ebben a kontextusban nem látod-e úgy, hogy a baloldalnak bizonyos mértékig igenis utópistának kell lennie, ti. többet kell beszélnie egy posztkapitalista társadalom elképzeléseiről, tervezésről, alternatív tulajdonformákról és így tovább, tehát konkrét materiális érdekeket kellene szembeszegeznie, a morális kritika helyett vagy mellett, a kegyetlenség korszellemével?*

TGM

Hogy a végéről kezdjem, én azokat az utópikus energiákat, amelyeket itt-ott lehet tapasztalni a baloldalon, azokat túl szerénynek tartom. A barkácsolás sosem tartozott a kedvenc foglalatosságaim közé. E sötét korszakba már befordultunk, ez nem lesz, hanem már van, még ha csak az elején is tartunk még. Ami a reményt illeti, nemcsak a jövőből, hanem a múltból is vannak energiák: hol van politikai akarat ezeknek a dolgoknak a föltartóztatására? Ott, ahol

* Ethnicism After Nationalism: The Roots of the New European Right, *Socialist Register*, vol. 52, 2016

az antifasiszta hagyomány a nemzeti tradíció része. Spanyolország, Portugália, a volt Jugoszlávia, Görögország. Ott a „kommunista” szó nem gyalázatot jelöl. Kifacsart módon ez Németországban is megvan a mai napig, de ott inkább negatív módon, a tabuk rendszerén keresztül, és foltokban másutt is előfordulhat a világban. Nem lehet eltakarni azt a tényt, hogy 1934-ben azért a bécsi munkások mégis fegyvert ragadtak a fasizmus ellen, ha vereség is volt. És voltak emberek '45-ben, akik fölszabadulásnak érezték a fölszabadulást, még ezekben a szörnyű országokban is, ahol a fasizmus többségben volt. Előjöttek a pincékből a '19-es forradalmárok '45-ben. Volt Magyarországon a *Vésztfői Köztársaság*, a Viharsarokban, egy nagyközségben, ahol erős vörös őrség, tanács, mindenféle volt '19-ben. 1945-ben aztán, amikor a régi hatalom elmenekült, még be se jöttek az oroszok, ezek előjöttek és megalapították a kommünt és kikiáltották a Vésztfői Köztársaságot, '45 márciusában. Bejött a kommunista párt, és azt mondta: a mi programunk a földosztás és a többpártrendszer. Mire ők azt mondták, hogy egy nagy túrót! Kommün lesz, semmiféle földosztás nem lesz, hanem kommün és kommuna, és más párt, mint a kommunista párt, nem lesz, úgyhogy mars ki! – mondták a népfrontos és koalíciós politikát folytató kommunista pártnak. Ez feledésbe merült persze teljesen. A másik pedig a mai kapitalizmus radikális jellege, amelyet a digitalizáció, a robotizáció, az automatizáció stb. alakít: egyre kevesebb a külső akadálya a fölhalmozásnak, a terjeszkedésnek, az értékesítésnek, míg a régi kapitalizmusban rengeteg természeti megtechnikai akadálya volt, ma mindenhová eljuthat. Ez valóban ahhoz a nem indokolatlan képhez vezet, hogy a horizontot teljesen betölti a kapitalizmus, és éppen ezt teszi a helyzetet kommunista szempontból is radikálissá. Mert itt most már nem arról van szó, hogy kivel fogunk össze. Itt már valóban az van, hogy ha a kapitalizmus ilyen mértékben erősödik és terjed tovább, ami persze egyben a bomlást és az anarchiát is jelenti, mert a piacnak az a természete, hogy minél sikeresebb, annál veszedelmesebb meg annál képesebb az összeomlásra, annál inkább közelíti a természeti határait. Elvileg nem lehetetlen, hogy az emberiség egy része ennek a tudatára ébred, és akaratának a befolyása alá kívánja hajtani az iránytalan, destruktív és negatív „fejlődést”. Mert most már nem volna lehetetlen ezekkel a digitális irányítási formákkal az emberiség valódi szükségleteinek az uralma alá hajtani a technikai rendszert. Igazából meg lehetne csinálni, anélkül, hogy a tervezés föltétlenül elképesztő merevségekhez, központosításhoz és erőszakhoz vezessen. A centralizált tervezést alkalmazó szocialista iparosító gaz-

daságok szörnyű vonásai részben nyilván az elmaradottságnak voltak köszönhetőek, részben pedig kénytelenek voltak erőszakot alkalmazni annak érdekében, egyszerűen hogy rávegyék az embereket, hogy az utasításokat kövessék. Ma ennél gazdagabbak és szubtilisabbak vagyunk technológiailag, a technológia mindig egyfajta társadalmi rendszert szolgál. A nodális struktúrája a digitális rendszernek ugyan teljesen megfelel a piaci rendszernek, azt követve alakult ki, de át lehet alakítani. Szemben magával az egész kapitalista gazdasággal, amivel nem lehet politikailag elbánni, ez most már világossá vált. De a rendszer olyan mértékben szabadítja fel a negatív energiákat, oly mértékben teszi szabaddá a legragadozóbb típusú viselkedést és gyűlöletet a gyöngébbel szemben, miközben a társadalomnak ez ellen nincsenek erkölcsi érvei, hogy az hallatlan. Nero alatt mindenki tudta, hogy Nero gonosz, csak nem voltak elég erősek, hogy megdöntsék a hatalmát. Nem volt kérdés, hogy nem úgy kell viselkedni, ahogy Nero meg Caligula viselkedik, ez még a nagyon is illúziótlan római történetírásban is egyértelmű. Ma viszont ez nem egyértelmű. Kétségkívül elképzelhető, hogy egy ilyen totális és radikális negativitással szemben feltámadnak utópikus energiák. Ezt el tudom képzelni. Nyilvánvaló, hogy ilyen radikális elnyomó rendszerrel szemben radikális energiák támadnak föl. Hogy milyenek lesznek, azt nem tudom. De megint csak hadd éljek egy rendkívül szimpla és közhelyes analógiával, és ez a keresztyénség. Borzalmas volt a hanyatló hellenisztikus és római birodalom, szörnyű kegyetlenség, borzalmas züllés, erőszak, szadizmus, és akkor fölálltak, és azt mondták: szeresd felebarátodat, mint tenmagadat. Hogy ha megütik bal orcám, odafordítom a jobbat. Ennél nagyobb tagadása a fönnállónak nehezen lehetséges. Az elleneszmény nem párhuzamos társadalom volt, hanem egy olyan fölfogás, amely nem törődött a holnappal, amely majd gondoskodik magáról: a mezők liliomai, az ég madarai. Mi volt az eszménye? A szüzesség. Nem érdekelte, hogy lesz-e gyerek, hogy fog-e folytatódni családunk és népünk, mit fogunk enni: „a világ” teljes elutasítása. Maga a „világ” szó a keresztyén hagyományban a rosszat jelenti. Meg is maradt a romantikában: „én és a világ” – régi romantikus klisék. A rideg világ meg én a forró szívemmel. A világ csakugyan rideg, és a lélek nem talál otthonra, az emberek nem véletlenül olvasnak érzelmes szövegeket. Vigaszra vágynak, és joggal. Én is, te is. 1968 a szerelem és a zene éve volt. Úgy is kell! Nem tartom elképzelhetetlennek, hogy a radikális tagadás újjászülessék. Én magam személyesen átélem ennek a szűkségletét, vagy a vágyát a teljes elutasításnak. Türelmetlenné kezdek

válni a reformizmusokkal szemben, amelyeket egyébként tisztelek, mert nem érzem sem filozófiailag, sem politikailag, sem érzelmileg, sem kulturálisan adekvátnak, mert *nagyobb a baj*. Abban, hogy a régi szocdem-bolsevik, prózai, pozitivista, evolucionista, fordista-etatista módon a hagyományos munkásmozgalom újrászerveződjék, nem hiszek. Azok az idők elmúltak. De az emberek szükséglete, hogy autentikus és szabad életet éljenek, nem múlik el. Ez újjászületik újabb és újabb formákban, és ennek még mindig ez a gazdasági és társadalmi rendszer a legfőbb akadály. Az erkölcsprédikációval pedig már csak azért sem megyünk semmire, mert egyszerűen nem helytálló. Ennyiben, ha úgy tetszik, magam is rousseau-ista vagyok: a társadalom az oka szenvedéseinknek. A társadalmat és a történelmet pedig, szemben a mitikus emberi természettel, meg lehet változtatni. A szenvedés nem örök. Azt hiszem, a fasisztáknak is rossz. Nem jó élet ez, kedves fasiszták. Lehetne sokkal boldogabban élnie mindenkinek. Valamennyiünknek. Világ proletárjai, egyesüljetek – ti is.

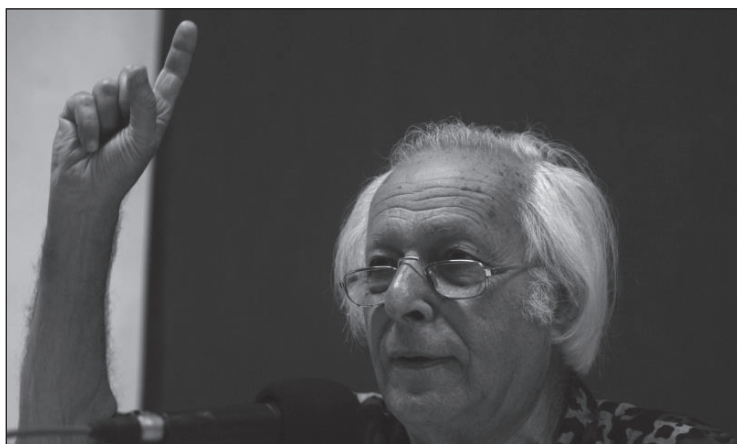
Készült: 2018. augusztus 30-án.

Samir Amin szellemi öröksége

A perifériák marxista harcosa

Samir Amint melegszívű, kedves és figyelmes embernek ismertem meg. De ez már csak jóval azután történt, hogy megismerkedtem írásaival – legalábbis azok egy részével. Ebben megkerülhetetlen szerepe volt az *Eszméletnek*, amelynek szerkesztői időről időre lefordították és az érdeklődő honi közönség elé tárták Samir Amin írásait. Sokan ennek jóvoltából hallottak-olvastak először Aminról, akit persze a szervezett felsőoktatás keretében csupán néhány human szakon és jószerével ezeken is csak mellékesen oktat néhány lelkes oktató.

Ami magát Samir Amint, illetve munkásságát illeti: mindig lenyűgözött határozott, a kapitalizmussal szemben könyörtelenül kritikus szemlélete, következetes törekvése a kizsákmányoló társadalmi rendszer meghaladására, és az ehhez szükséges teendők és módszerek feltárására. Ilyen energiával csakis a legmélyebb tudományos meggyő-

Samir Amin

zódással, az igazságtalanság bármely formájának elutasításával és az emberiségbe vetett rendületlen hittel rendelkezők bírhatnak – mint például az energikus és vehemens, szuperintelligens, fáradhatatlanul szorgalmas, akaraterőből és töretlen meggyőződésből „összerakott”, idén 200 éve született „Szerecsen” – Karl Marx, akinek nyomdokain, mégis szuverén alkotóként, Samir Amin megállíthatatlanul lépkedett.

Ez a fajta elvi szívósság, persze, nem mindenki tetszését nyerte el még a baloldalon sem. Magukat amúgy nagyon balosnak tartó értelmiségiekkel gyakran előfordul, hogy miközben általában kedvelik, sőt magasztalják a forradalmakat és a forradalmárokat, amint *valóságos* történelmi viszonyokból sarjadó forradalmak *hús-vér* forradalmárai gyanánt toppannak elébük, sietnek elhatárolódni tőlük. E szalonbaloldali megközelítés módszertani alapja a történelem egyfajta absztrakt, steril megközelítése, amely a történelem fölé helyezkedve ítéli meg és el a *valóságosan cselekvő* forradalmi hősöket – akik a legkevésbé sem hasonlítanak némely filozófusok dívány-forradalmáraihoz.

Ezért aztán ha olyasvalaki tekint Aminra, aki számára a kapitalizmus meghaladására tett első történelmi kísérlet kelet-európai államai – államszocializmusai – „államkapitalista diktatúrák” voltak (miközben furcsa mód maga ismeri el, hogy „szemben minden ellenkező híreszteléssel, az égvilágon bármihez hozzá lehetett férni. Nyugati könyvekhez, folyóiratokhoz, újságokhoz, lemezekhez”), mi több, e rendszerek „a lenini »régi gárda« gyilkosainak az örökségé”-t képezik, „sztálini és poszt sztálinista rezsimiek (népirtó-tömeggyilkos, majd »puhított« diktatúrák)”, s aki szerint a napjainkban „kormányzó szélsőjobboldal minden csatornáról és »fölkülről« zajongó mocskarádata, a liberálisok naivságai és »a populista baloldal« szegyenletes füllentései egyaránt sztálinista eredetűek” (Tamás 2018), vagyis abból az időből származnak, amelyet a sztálinizmus mellett a „militarizmus, és a világ többi részétől való idegengyűlölő elzárkózás” jellemzett (Tamás 2016); nos, aki tehát így vélekedik a létezett szocializmus történelmi szerepéről, az nem csoda, hogy Amint „a harmadik világbeli »baloldali« rémuralmak elvtelen dicsőítése”-nek „rendkívül kártékony” gyakorlatával vádolja.

Az idézett szerző nem adja meg, hogy Aminnak mely művéből (műveiből) jutott erre a következtetésre. De akárhogy is van, döntse el a Kedves Olvasó, vajon el lehet-e intézni ennyivel Samir Amin szellemi örökségét.

Az emberek, mint azt Marx megállapította, készen talált viszonyokba születnek, de tevékenységükkel maguk is alakítják ezeket a viszo-

nyokat. Samir Amin egyiptomi apától és francia anyától származott, akik maguk is kritikusak voltak a fennálló renddel szemben, s akiknek gondjuk volt fiuk taníttatására. Samir gyermekkorát Egyiptomban, ifjúkorát az – akkoriban – erősen baloldali Párizsban töltötte. Ily módon nemcsak elméjét volt alkalma pallérozni, de testközelbe kerülhetett a kapitalista világ perifériájával és centrumával egyaránt. A francia fővárosban, mások mellett, a centrumállamokkal szemben erősen kritikus közgazdász, François Perroux jóvoltából sajátíthatta el a világrendszer-szemléletet, s igen hamar tagja lett a *Francia Kommunista Pártnak*. Később sokfelé utazott a világban, rengeteget írt, és számtalan konferencián, kapitalizmuskritikus civil rendezvényen vett részt. Gondolataiból itt csak néhánynak a felvetésére futja, a teljes életmű összefoglalása aligha lehetséges egyetlen megemlékezés keretein belül.

Lekapcsolódás és összefogás a hosszú átmenet sikeréért

Amin, mint minden progresszív gondolkodó, a jövő felől nézte korunk globális világát. Szerinte a kapitalizmus betegségein túlmutatató társadalom a *verseny* helyett a *szolidaritáson* alapul. Az ilyen társadalomban a természeti erőforrások, a kultúra, az oktatás és az egészségügy nem áru, a demokratizálódás nem ütközik korlátokba, s a fejlett „Észak” és a fejletlen „Dél” közötti összefogásból antiimperialista internacionalizmus születik. Amint az foglalkoztatta leginkább, hogyan juthatunk el ide.

A „létezett szocializmus” megítéléséhez is figyelembe veendő Amin figyelmeztetése, hogy a kapitalizmushoz *hosszú és lassú* átmenet vezet. „Az átmenet csakis hosszú lehet, sőt, nagyon hosszú (egy évszázad?), mivel az új, épülőfélben lévő társadalom a kapitalizmus bűzös zsigereiből jön elő, ahogyan azt már Marx is megértette és kifejtette” (Amin 2018b, 50). Ennek a hosszú átmenetnek a szerves része a globális tőkegazdaságról való *lekapcsolódás* (*déconnexion/delinking*), „azaz annak visszautasítása, hogy a nemzeti fejlesztési stratégiát a »globalizáció« parancsainak vessék alá” (Amin 1992a). Az új társadalom felépítése egy olyan hosszú projekt, amely „minden ízében ellentmondást hordoz: a kapitalista szempontokat, intézményeket és gyakorlatot a tőkelogikával hadban álló szocialista célkitűzésekkel és reformokkal társítja; s bizonyos mértékű (amennyire lehet, persze ellenőrzött) kifelé nyitást próbál meg összeegyeztetni a domináns

kapitalista érdekekkel ellentétes, haladó társadalmi átalakításokkal” (Amin, 2009a, 19).

Amin a marxi munkaérték-elméletet a globális piacra alkalmazva megállapította: „az egyszerű értéktörvény értelmében azonos termelékenységhöz – elvben – világszerte azonos munkajövedelmek tartoznak. A globalizált értéktörvény érvényesülésekor viszont azonos termelékenység különböző munkajövedelem-szinttel járhat együtt, miközben a termékárak és a tőkejövedelmek világméretben kiegyenlítődnének” (Amin, 2009a, 19). A kapitalizmus tehát geneziséstől fogva „inherens módon polarizáló, s az is marad; azaz kizárja a »felzárkózást«.” (uo.) Ezért van szükség a szocializmus megvalósítása érdekében a globális tőkerendszerrel való lekapcsolódásra.

Amin a felzárkózás tőkés kereteken belüli megvalósíthatóságának tagadásával és a leválás szükségszerűségének hirdetésével (is) 180 fokban szemben állt a mainstream közgazdaságtannal – bár ebben nem volt egyedül. Nem kevesen jutottak hasonló következtetésre, így pl. Giovanni Arrighi (1990) vagy Maria Mies (1993), s magam is igyekeztem alátámasztani a felzárkózás lehetetlenségének (kivételességének) tételét, egyebek mellett Kelet-Európa példáján (lásd Artner 2018). Amin a globális tőkelogika mechanizmusaiából vonja le a következtetést, hogy felzárkózás, illetve társadalmi progresszió csak a tőkerendszerből való lekapcsolódással lehetséges – és a történelem őt látszik igazolni. Hiszen egyrészt, a *tőkés kereteken* belüli, több szempontból kétesnek mondható – például mert a külföldi tőkétől való nagyfokú függést eredményező, vagy mert a fejlett országok (pl. az USA) pénzével támogatott – utolérési példák (mint például a délkelet-ázsiai „kis tigrisek” vagy Írország) a globalizáció – Amin kifejezésével, a *generalizált monopóliumok* kora (az 1980-as évek) – előtti időkben gyökereznek. Ekkor még nem volt olyan kiterjedt a transznacionális vállalatok értéklánc-hálózata, és a tőke világuralmát korlátozta a szocialista országok léte is.

Mindez azzal járt, hogy 1) az állam gazdasági-termelési beavatkozása elfogadott volt, az ezt szolgáló intézményeket részben a tőke stratégiai, részben fejlesztési okok miatt megtűrte, sőt igényelte. 2) Ugyan a kelet-európai „szocialista” országok – minden, ma divatos híresztelés ellenére – produkáltak felzárkózást a fejlettekhez, legalábbis az 1980-as évekig, de ezek az országok nem voltak a tőkés világ gazdaság és a tőkefelhalmozás integrált részei (lásd erről Artner 2017 és a rá adott választ, Böröcz 2018). Továbbá 3) a felzárkózás

lehetetlenségének és a *delinking* szükségességének igazát támasztja alá az is, hogy az elmúlt évtizedek felzárkózási kísérletei közül csakis azok voltak sikeresek, amelyeket a globális tőkerrendszer nem tudott maga alá gyűrti (pl. Észak-Korea, Kína, illetve egyes szociális dimenziókban Kuba). Végül 4) nem árt figyelembe venni, hogy a felzárkózás mérésére használt GDP/fő mutató még a prokapitalista humanisták (pl. Stiglitz et al 2010) szerint sem alkalmas a tényleges, mondjuk, a lakosság szükségletének kielégítésében mért felzárkózás kimutatására, lévén ez a mutató vegytiszta tőkés logikán alapul: csak azt méri, amit piacra termelnek és ezért ára van. Összegezve tehát: a lekapcsolódás elmélete a gyakorlatban *igaznak bizonyult*, hiába próbálják azt a fennálló rend apologetái a szokásos eljárással eltorzítani (mintha a lekapcsolódás autarkiát jelentene), s ennek alapján nevéssé tenni és kizárni a főáramú társadalom- és gazdaságpolitikai diskurzusból. Természetesen ennek az eljárásnak a „lekapcsolódás” elvében rejlő forradalmi mag az oka: „[...] le kell vonni a megfelelő következtetést: ha a gazdag országok »utolérése« lehetetlen, akkor valami mást kell megpróbálni, és ez a más az, amit a szocializmus felé vezető út választásának nevezünk” (Amin 2016, 173).

A „szocializmus felé vezető út”-on, Amin szerint, egyrészt mindekkivel össze kell fogni, aki más társadalmat szeretne, mint a mai kapitalizmus, még azokkal is, akik hisznek a kapitalizmus megreformálhatóságában (Amin 2018a, 29). Másrészt azonban meg kell alakítani egy új (az 5.) *internacionálét* a mozgalom szellemi irányítására és tevékenységének koordinálására. Megjegyezhető, hogy ez az Amin-féle 5. internacionálé meglehetősen markáns kommunista-anarchista projektum, s így első pillanatra nem látszik, hogyan tudna működni egy ilyen szervezet a reformistákat is tartalmazó, sőt, minden bizonnyal az ő számbeli fölényük által dominált széleskörű mozgalmi bázis koordinátoraként. Igaz, ennek ellenkezője sem képzelhető el, akár reformista vezetés, akár szűkkörű bázis formájában.

Amin szerint a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet első fázisában a közösségi és magán tulajdonformák sokfélesége létezik (az államtól a transznacionális tőkés vállalatokig), ám a magántulajdon működési határait a munkás-paraszt állam pontosan kijelöli. A szocialista tulajdonformák szakadatlan térnyerését, illetve a szocializmus értékeinek hatását a döntéshozás minden szintjén és minden területén a demokrácia kiterjesztésének kell biztosítania (Amin 2013c). A hosszú támenet, a kapitalista és szocialista tulajdonformák és ideológia, a demokrácia szakadatlan fejlesztése (az államnak a nép

általi ellenőrzése) s mindezek kétesélyes harcként való leírása nem áll messze Rozsnyai Ervin magyar marxista filozófus felfogásától, bár Rozsnyai sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonít az átmenetet vezető párt elméleti felkészültségének, ami szerinte a grandiózus társadalom-átalakítási vállalkozás sikerességének kulcstényezője (lásd pl. Rozsnyai 2002a és 2007).

Észak és Dél

Samir Amin szerint Európa, illetve az Európai Unió az USA által vezetett „kollektív imperializmus” alávetett, „komprádor” státuszú hatalomgyakorlója (Amin 2013a, 60), amihez a szociáldemokrácia asszisztál: „[E]zt az utat a domináns nagytőke választotta, mert ez volt az egyetlen lehetséges eszköz, amellyel szétzúzhatta azt a társadalmi erőt, amelyet az európai dolgozók (elsősorban a munkásosztály) két évszázadnyi küzdelem során megteremtettek. A szovjet rendszer összeomlása megadta a várt lehetőséget [...]. Ami igazán abszurd, az az európai szocialista és szociáldemokrata pártok viselkedése, amelyek azt hitték, hogy hasznot húzhatnak a kommunista pártok összeomlásából, miközben a liberális stratégia célja éppen az volt, hogy egytől egyig megsemmisítse őket” (Amin, 2008, 103).

Ez a kritika természetesen nem egyszerűen az európai integrációs projektumnak szólt, hanem az „Észak” „Dél”-lel szembeni, sok évszázados kizsákmányoló magatartásának, amely – még ha többnyire kevésbé nyílt eszközökkel is, mint az 1950-es évek előtt – ma is büntetlenül folyik.

Samir Amin a kezdetektől figyelemmel kísérete a fejlődő országok nemzetközi harcát a függetlenségért és szocialista orientációért, aminek évtizedeken át aktív résztvevője is volt a maga sokféle módján és eszközével: egyetemi tanárként, szellemi háttér munkával, írásokkal, előadóként és vitapartnerként (tömeggyűlésektől workshopokig), tanácsadóként stb. Egyebek mellett dolgozott Egyiptom és Mali tervehivatalában és az ENSZ Afrika-fejlesztési Intézetében (*African Institute for Economic Development and Planning*, Dakar, 1963–1967). Alapítója (1975) és élete végéig igazgatója volt a szintén dakari székhelyű, kormányoktól független Harmadik Világ Fórumnak (*Third World Forum*), kezdeményezője a „hálózatok hálózataként” elgondolt, 1997-ben alapított radikális baloldali *think tank*nek, az *Alternatívák Világforumának* (*World Fo-*

rum for Alternatives), illetve az egyik legaktívabb szereplője a Porto Alegreben 2001-ben útjára indított *Társadalmi Világforum* (World Social Forum) mozgalomnak.*

Amin hat éves volt, amikor az egyiptomi Port Saidban először látott éhező gyereket. A családi legendárium szerint már ekkor megfogalmazódott benne, hogy a társadalmat meg kell változtatni. Úgy is mondhatjuk, hogy Amin munkássága a *legkizsákmányoltabb kontinens* problémáiban gyökerezik. Ott, ahol a kapitalizmus a mai napig megmutatja sajátos „Midász király-természetét”: ahol a nyersanyag-gazdagság is szegénységgé válik, mert Afrika ásványkincseit évszázadok óta, s napjainkban gyorsuló ütemben vonják ki a multinacionális vállalatok, és ahol a kolonializmus hatásai – a helyi elitek elszámoltathatóságának hiányában – a járadékvadászat makacsul kitartó intézményeiben is éreztetik hatásukat (lásd Biedertmann 2017a és 2017b, Biedermann – Orosz 2017).

Amin számos alkalommal megírta, hogyan kezdődött a fejlődő országok emancipatorikus kísérlete az 1955-ös *Bandungi Értekezlettel*, amiből később az *el nem kötelezettek mozgalma*, majd az *Új Nemzetközi Gazdasági Rend* névre hallgató törekvések sarjadtak. Hangsúlyozta, hogy Bandung egyáltalán nem a nacionalista vezetők, mint Nehru, Sukarno, és még kevésbé Nasszer agyából pattant ki – ahogyan azt ma a *mainstream* világtérkép látatni igyekszik. A Bandungi Értekezlet bölcsője a radikális baloldali rendszerkritika volt, amelyet akkoriban a kommunista pártok műhelyeiben kovácsoltak (Amin, 2009b).

Amikor tehát Amin világrendszeréről alkotott, sokak ízlése szerint túlságosan harcos és „Észak-ellenes” felfogását és a jövő társadalmára vonatkozó javaslatait akarjuk megítélni, jó ha szem előtt tartjuk, hogy olyan emberrel van dolgunk, aki nemcsak elméleti, de gyakorlati, *mozgalmi* munkája révén is tanúja volt a fejlődő országok antiimperialista harcának és ebben a Szovjetunió és szövetségesei által játszott – szerinte egyébként messze nem kielégítő – szerepnek.

Mint már az eddigiekből is kiderülhetett, Amin következetessége és a globális szintű kizsákmányolás megszüntetése melletti elkötelezettsége nem hátrált meg semmilyen tabu előtt. Így még a környezetvédelemmel kapcsolatban is rávilágított az illúziókra, s ezzel közvetett módon az efféle mozgalmak és szervezetek apologetikus – a kapitalizmus fenntartását szolgáló – lényegére. Jól látta, hogy a természet

* Lásd erről Amin visszaemlékezését ebben a számunkban. (A szerk.)

és a társadalom harmonikus együttélése a felhalmozás kapitalista rendjének megváltoztatása nélkül immár lehetetlen. Például a *Párizsi Klímaegyezmény* szerinte „nulla”, mert az abban foglaltak megvalósításához radikális forrástranszferre lenne szükség Északról Délre, s ez ellentétes a tőkerendszer logikájával (2018a, 29).

Nemzet és forradalom

Samir Amin nem engedte magát elvakíttatni a nemzetközi egyezményektől sem, még kevésbé a nemzetközi intézményektől, beleértve az ENSZ-t is. Amíg határok léteznek – márpedig, amíg kapitalizmus van, léteznek –, és amíg a nemzeti politikákat a nemzeteken belüli harcok alakítják, a nemzetközi egyezményeket pedig nemzeti kormányok írják alá és szavatolják, addig a változásnak *nemzeti színtről* kell kiindulnia, vallotta, még ha az adott nemzet „multinacionális” is (mint például az USA). Ezért Európa és egyáltalában a tőkés alapú világ strukturális válságát is csak úgy lehet megoldani, ha előbb helyreállítjuk a *nemzeti szuverenitást*, s ennek bázisán a demokratikus és haladó harcot a globális monopolitőke nemzetközi jogrendjének uralma ellen (Amin 2013a, 2013b, 2018c). Amin persze nem a „burzsoá-kapitalista szuverenitást” (Amin 2018c, 35), a retrográd – a szélsőjobb irányába mutató, kirekesztő – nacionalizmust sírta vissza, hanem az attól élesen megkülönböztetett *népi szuverenitás* kivívását sürgette, amely fölfogásában egyszersmind „a népek és dolgozók internacionalizmusát” jelenti (Amin 2013a, 67, Amin 2018c, 37, 41–42). Ugyanakkor látta azt is, hogy nincs „a láthatáron az internacionalizmus újjáélesztésével kecsegtető semmilyen mozgalom”, Európában pedig „hiányzik az antiimperialista dimenzió a harc mezejére lépők tudatából” (Amin 2013a). Az európai mozgalmak feladták az antiimperialista szolidaritást, és az internacionalizmust segélyekre és humanitárius beavatkozásra cserélték fel (Amin 2018a, 30). Persze jól tudjuk: a centrum munkásosztálya veszíti el először forradalmiságát és szenved történelmi rövidlátásban. Engels már alig másfél évtizeddel az angol munkásosztály nyomoráról és forradalmi küldetéséről szóló műve (*A munkásosztály helyzete Angliában*, 1845) után megállapította: „az angol proletáriátus ténylegesen egyre inkább elpolgárosodik, úgyhogy ez a mind között a legpolgáribb nemzet végül, úgy látszik, odáig akarja vinni a dolgot, hogy a burzsoázia mellett legyen polgári arisztokráciája és polgári proletáriátusa. Olyan nemzetnél, amely

az egész világot kizsákmányolja, ez persze bizonyos fokig indokolt” (Engels In: MEM 29. köt. 1972 [1858], 337).

Amin szerint 1975-től – a második világháború utáni első globális válság közepétől – a monopolkapitalizmus új szakaszát, a *generalizált monopóliumok* (*generalized monopolies*)* idejét éljük. (Rozsnyai [2002b] ugyanezt a fázist, hasonló tartalommal, mint Amin, *transznacionális monopolkapitalizmusnak* nevezi.) E szakasz jellemzője, hogy a felhalmozás globális méretekben zajlik, a centrum–periféria kontraszt elmélyül, a Dél országainak társadalmi lumpenizálódás folyamatait szenvedik el, s a népek elé az imperialista *triásznak* (USA – Európa – Japán) a periféria népei és kormányai felemelkedési kísérleteivel szembeni agressziója a centrum katonai erejének legyőzése feladatát állítja (Amin, 2015). A fejlődő világ népeinek ellenállása kétségtelenül szerveződik, s időről időre megmutatja erejét (lásd erről pl. Artner 2004 és 2009), a mozgalmi apályok tehát csupán időlegesek.

Samir Amin térben és időben átfogóan látta a világ fejlődését, hiszen azt – Marxhoz hasonlóan – a jövő felől, a kapitalizmust meghaladó, igazságosabb társadalom perspektívájából nézte. A modern korra vonatkozóan három nagy forradalmat nevesített, azon az alapon, hogy ezek hordoztak a közvetlenül elérhetőknél távolabbi célokat: a franciát (1789), az orosz (1917) és a kínait (1946). Ezért következett mindegyikre „thermidor”, vagyis olyan visszalépés, amely a hosszú távú célokat fel nem adva, engedményeket téve volt hivatott menedzselni a távoli jövőbe vezető utat. A francia thermidor kezdetének ideje ismert (1794), az orosz thermidort különböző elemzők különbözőképpen értelmezik és eltérő időpontokra teszik (a NEP, Sztálin vagy Brezsnyev fellépése), a kínaiak pedig a hruscsovi desztalinizációval azonosítják. Ezekre a thermidorokra ellenforradalom és restauráció következett, ami alól – Amin szerint – csak a kínai eset kivétel. A kínai thermidor első etapja 1950-ben kezdődött a Mao által deklarált sajátos kínai úttal, majd Teng Hsiao-ping piaci reformjaival folytatódott, de Amin szerint, egyedül ez a thermidor nem csapott még át restaurációba. Kína, vélte Amin, a maga új (szárazföldi, tengeri) *Selyem Útja*ival pozitív szerepet játszhat a globalizációban, egy több pólusú, hegemoniaellenes, antiimperialista világrend kialakításával (2018a).

* Amin Eszméletben publikált tanulmányaiban (a fordító, Csala Károly javaslatára): „kiterjesztett monopóliumok”. (A szerk.)

És még valami, ha már thermidorokról és restaurációkról szólunk. Amin tabut döntögetett azzal is, hogy nemcsak Kínáról és Mao Csetungról, de a Szovjetunió történetéről, benne Sztálinról és politikájáról is mindig a higgadt elemzés hangján beszélt, felmutatva azokat a külső és belső szükségszerűségeket, amelyek az országok vezetőinek lépéseit indokolták. Például: Amin szerint Lenin felismerte, hogy az orosz forradalom lényegében paraszti forradalom volt, s ezért vezette be a paraszti áruterelésnek nagyobb teret engedő NEP-et. Később, már Sztálin idején azonban az iparosítás és a fegyverkezés miatt a mezőgazdasági kollektivizálás célszerűnek látszott, azonban ez a lépés később végzetesnek bizonyult: „A forradalmi demokrácia elvetése és az autokratikus torzulás eredete végső soron a munkás–paraszt szövetséggel való szakításra vezethető vissza, amit a kollektivizálás vont maga után” (Amin 2018b, 35). Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy Amin csak 1957-től – tehát a hruscsovi desztalinizációt és a szovjet–kínai szakítást követően – *nem* tekinti a Szovjetuniót munkáshatalomnak (Amin, 1992b és 2018b), következésképpen ő Hruscsov fellépésétől számítja a szovjet thermidort, amit szerinte a sztálini kollektivizálás, sőt már Lenin „ökonimizusa” megalapozott (Amin 2018b, 40).

Csak a teste halott

Samir Amin erkölcsi öröksége az a kitartó, fáradságot és csüggedést nem ismerő munka, amelyet már kora ifjúságától fogva a kizsákmányoló társadalom meghaladásának szentelt. E munkája során építette fel számunka szellemi örökségét: alapos kritikának vetette alá a nemzetiállami keretekben gondolkodó fejlődéseméleteket, átfogó leírását adta napjaink globális kapitalizmusának és a gyakorlati kérdések szem előtt tartásával törekedett a posztkapitalista társadalom, illetve az oda vezető út főbb jellegzetességeinek leírására. Mindehhez új fogalmakat alkotott, amelyek a vizsgált tárgy bonyolult mechanizmusainak jobb megértését szolgálják („globalizált értéktörvény”, „generalizált monopóliumok”, „kiterjesztett monopolkapitalizmus”, „imperialista járadék” stb.). A haladás iránti elkötelezettsége abban is megnyilvánult, hogy (saját elmondása szerint, már a középiskola óta – Amin, 2017) nyíltan kommunistának vallotta magát. Minden megnyilvánulásával a radikális társadalmi progressziót, a globalizáció kapitalista, kizsákmányoló jellegének és az ökológiai pusztításnak a megszüntetését célozta. Ebből a nézőpontból értékelte a világ mun-

kásosztályának elmúlt száz évben vívott harcait és emancipatorikus kísérleteit, s ennek érdekében igyekezett stratégiai és taktikai iránymutatásokkal szolgálni.

Mindeközben Amin rendületlenül bízott abban – amivel ma csak kevesen merészelnek szembenézni –, hogy valójában itt állunk a Rhodosz partján, ahol ugrani kéne:

„[A] a kapitalizmus megkezdte szénitálásának korát, amely hatalmas vérfürdőket hozhat magával. Egy ilyen korszakban, a társadalmi mozgások és tiltakozások politikai változásokat hoznak magukkal, a legjobbakat és a legrosszabbakat, fasisztákat vagy haladó jellegűeket. E rendszer áldozatainak vajon sikerülniük fog-e egy pozitív, független és radikális alternatívát létrehozniuk? Ez ma napjaink politikai kihívása.” (Amin, 2013d).

Hivatkozások

- Amin, Samir 1992a: Megjegyzések a lekapcsolódás elméletéhez. *Eszmélet* 15–16. sz. (1992. április–július), 106–114. http://www.eszmelet.hu/samir_amin-megjegyzesek-a-lekapcsolodas-elmeletehez/
- Amin, Samir 1992b: A szovjet rendszer bírálatának harminc esztendeje, 1960–1990. *Eszmélet* 15–16. sz. (1992. április–július), 193–208. http://www.eszmelet.hu/samir_amin-a-szovjet-rendszer-biralatanak-harmic-esztendeje/
- Amin, Samir 2008: Az Európa-terv alkonya? *Eszmélet* 78. sz. (2008. nyár), 100–108. http://www.eszmelet.hu/samir_amin-az-europa-terv-alkonya/
- Amin, Samir 2009a: A szocialista orientációjú fejlődés útja. *Eszmélet* 81. sz. (2009. tavasz), 10–49. http://www.eszmelet.hu/samir_amin-a-szocialista-orientacioju-fejlodes-utja/
- Amin, Samir 2009b: Beyond Bandung: Awakening of the South. Pambazuka News. Oct. 29. <https://www.pambazuka.org/governance/beyond-bandung-awakening-south>
- Amin, Samir 2013a: Az európai rendszer programozott összeomlása. *Eszmélet* 97. sz. (2013. tavasz), 56–71. http://www.eszmelet.hu/samir_amin-az-europai-rendszer-programozott-osszeroppanasa/
- Amin, Samir 2013b: A jelenkori kapitalizmus összeomlása. *Eszmélet* 97. sz. (2013. tavasz), 41–56. http://www.eszmelet.hu/samir_amin-a-jelenkori-kapitalizmus-osszeomlása-mereszseget/
- Amin, Samir 2013c: Kína útja. A „piaci szocializmus” - a hosszú szocialista átmenet egy szakasza, vagy a kapitalizmus felé vett út lerövidítése? *Transform!* <http://szeszt.kk/transform.hu/index.php/elemezsek/43-elemezsek-kulfold/225-samir-amin-kina-utja>
- Amin, Samir 2013d: A kapitalizmus a szénitálás fázisába lép. Interjú Samir Aminnal. Emberiség.hu, január 27. <http://emberiseg.hu/emberiseg/a-kapitalizmus-a-szenitilas-fazisaba-lep/>

- Amin, Samir 2015: Contemporary Imperialism. *Monthly Review*, 67(3) 23–39.
- Amin, Samir 2016: Kína útja az 1950-es évektől napjainkig. *Eszmélet* 110. sz. (2016. nyár), 161–180. http://epa.oszk.hu/01700/01739/00095/pdf/EPA01739_eszmelet_110_161-180.pdf
- Amin, Samir 2017: Revolutionary Change in Africa: an Interview with Samir Amin. *Review of African Political Economy*. <http://roape.net/2017/03/16/revolutionary-change-africa-interview-samir-amin/>
- Amin, Samir 2018a: Interviewed by Walter Baier, Vienna, September 2017. In: Walter Baier, Eric Canepa and Eva Himmelstoss (eds): *Integration – Disintegration – Nationalism. transform! europe Yearbook 2018*. London, The Merlin Press
- Amin, Samir 2018b: Az októberi forradalom indította el a világ átalakulását. *Eszmélet*, 117. sz. (2018. tavasz), 31–62. <http://www.eszmelet.hu/samir-amin-az-oktoberi-forradalom-inditotta-el-a-vilag-atalakulasat/>
- Amin, Samir 2018c: Mi a célja a nemzeti szuverenitásnak? *Eszmélet* 118. sz. (2018. nyár), 34–44. http://epa.oszk.hu/01700/01739/00103/pdf/EPA01739_eszmelet_118_034-044.pdf
- Arrighi, G. 1990. The Developmentalist Illusion: A Reconceptualization of the Semiperiphery. In W. G. Martin (ed.): *Semiperipheral States in the World-Economy*, Westport CT, Greenwood Press, 1990, 11–42.
- Artner Annamária 2004: Anti-globalization movements: the developments in Asia. *Contemporary Politics* 10:(3–4), 243–255.
- Artner Annamária 2009: Új regionalizmus, mint válságmenedzselő stratégia? *Tér és Társadalom* 23(4), 83–102. http://epa.oszk.hu/02200/02251/00037/pdf/EPA02251_Ter_es_tarsadalom2550.pdf
- Artner Annamária 2017: Kelet-Európa helye a világrendszerben, 1989 előtt. *Eszmélet* 116. sz. (2017. tél), 42–50. http://epa.oszk.hu/01700/01739/00101/pdf/EPA01739_eszmelet_116_042-050.pdf
- Artner Annamária 2018: Is Catching Up Possible? The Example of Central and Eastern Europe. *Science & Society*, 82(4), October 2018, 502–530.
- Biedermann Zsuzsánna – Orosz Ágnes 2017: Járadékadászat szubszaharai Afrikában: Burundi esete. In: Biedermann Zsuzsánna – Kiss Judit: *Szubszaharai Afrika gazdasága a XXI. században*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2017, 290–312.
- Biedermann Zsuzsánna 2017a: Afrika nyersanyagai. In: Biedermann Zsuzsánna – Kiss Judit: *Szubszaharai Afrika gazdasága a XXI. században*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2017, 79–95.
- Biedermann Zsuzsánna 2017b: A nyersanyagban gazdag országok kihívásai. In: Biedermann Zsuzsánna – Kiss Judit: *Szubszaharai Afrika gazdasága a XXI. században*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2017, 313–334.
- Böröcz József 2018: Állam, szocializmus, világ, rendszer. *Eszmélet*, 118.sz. (2018. nyár), 52–65. http://epa.oszk.hu/01700/01739/00103/pdf/EPA01739_eszmelet_118_052-065.pdf
- Engels Marxhoz Londonba, 1858. október 7. *Karl Marx és Friedrich Engels Művei*, 29. köt., Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1972, 336–337.
- Mies, M. 1993: The Myth of Catching-up Development. In: Mies, M – Shiva, V. (eds.): *Ecofeminism*, Zed Books Ltd. <https://wmbranchout.files.wordpress.com/2011/12/the-myth-of-catching-up-development-maria-mies.pdf>

- Rozsnyai Ervin 2002a: *Szocializmus volt, vagy valami más? Politikai írások*. Budapest, szerzői magánkiadás.
- Rozsnyai Ervin 2002b: *Az imperializmus korszakváltásai*. Budapest, szerzői magánkiadás.
- Rozsnyai Ervin 2007: *Miért kell nevén nevezni? (Gondolatok a bukás elméleti tanulságairól)*. Budapest, szerzői magánkiadás.
- Stiglitz, J. E., Sen, A., Fitoussi, J. P. 2010: *Mismeasuring Our Lives: Why GDP Doesn't Add Up*. New York, London, The New Press
- Tamás Gáspár Miklós 2016: Magyarország 1956 – a szocialista forradalom. *Kettős MÉRCE*, október 23. https://kettosmerce.blog.hu/2016/10/23/tgm_magyarorszag_1956_a_szocialista_forradalom
- Tamás Gáspár Miklós 2018: TGM: 1968. augusztus 21., Prága. *MÉRCE*, augusztus 21., <https://merce.hu/2018/08/21/tgm-1968-augusztus-21-vasarnap-praga/>

A Társadalmi Világforum és az Alternatívák Világforumának két évtizede

Részlet a szerző emlékirataiból¹

Az Alternatívák Világforumának (AVF)² megszületése (1996–1999)

Az 1990-es évtized első fele a magát „neoliberálisnak” tituláló kapitalizmus/imperializmus diadalát eredményezte. Megszűnt a Szovjetunió, Kelet-Európát visszahódították, Teng Hsziao-ping híres szolását („mindegy, hogy a milyen színű a macska, csak fogja meg az egeret”) [Kínában] a „miért ne választanánk a kapitalista utat” kijelentés szinonimájaként értelmezték, a Dél országai pedig, egyik a másik után, „strukturális kiigazításoknak” vették alá. Kevesen voltak (szerénytelenség nélkül: magam is közéjük tartoztam), akik úgy vélték (én le is írtam): amiben benne vagyunk, csupán egy olyan mély hullámvölgy, amilyen a történelemben többször is előfordult már. Gramscit idéztem: „A régi világ már kimúlt. Az új eljövetele még várat magára. És a félhomályban szörnyek kelnek életre.”³ A történelem hamarosan igazat adott nekünk. Az imperialista monopóliumok kapitalizmusának sikere egy anyaglábu kolosszus győzelme volt. A borzalmak, amelyek e diadal nyomában jártak – a nyomor gyors ütemű növekedése, a NATO háborús agressziói – hamarosan az ellenállás különböző, spontán és rendezetlen formáit hívták életre (de hát a dolgok mindig így kezdődnek el). Előtérbe került a gondolat, hogy szervezett formát kell találnunk a kritikai gondolkodásnak, amely képes konkrét elemzést nyújtani a kihívásról, s ezáltal hozzájárulni koherens és hatékony harci stratégiák meghatározásához.

Egy kis létszámú s az előző évtizedek során aktív értelmiségiekből álló csoport, akik tisztában voltak az eljövendő következményekkel (a szovjet tapasztalat [soviétisme] és a népi demokratikus rendszerek

kritikája), 1996-ban Louvain-la-Neuve-ben – a CETRI-ben,⁴ amelyet akkoriban François Houtart⁵ vezetett – összeült és úgy döntött, hogy létrehozza az *Alternatívák Világforumát*. A gondolat és az elnevezés, ha nem tévedek, F. Houtart-tól és Pablo Gonzalves Casanovától⁶ származott. A tervhez spontán módon csatlakoztam.

De hogyan lehet a szándékot valóra váltani?

Kairóba visszatérve, fölvettem a kapcsolatot az *Afrikai és Ázsiai Népek Szolodaritási Szervezetével*.⁷ Ez egy olyan intézmény volt, amelyet Bandung és a nasszerizmus *belle époque*-ja idején hoztak létre, s amely – bár továbbra is létezett – elaggott: jószérivel már csupán egy épületből és néhány tétlen alkalmazottból állt. Elnöke Murad Ghaleb, Nasszer egykori moszkvai nagykövete volt.

Politikai nézeteltéréseink ellenére – amelyek az idő múltával egyre jelentéktelenebbeknek tündek –, kölcsönösen tiszteltük egymást. Miután előálltam neki a javaslattal, Murad azonnal igent mondott: „Megtarthatnánk Kairóban a szervezet egyfajta kongresszusát, amelyre meghívhatod mindazokat, akikre gondolsz.”

Így született meg az AVF Kairóban, 1997-ben. Megtiszteltetés volt számomra, hogy az ügyvivők engem választottak meg az Alternatívák Világforumának elnökének, amit talán az a tény indokolt, hogy négy évtizedes működésem alkalmat adott jó pár szervezet és ezek vezető személyiségeinek megismerésére világszerte. Egy munkacsoport – amelyben szándékosan nem vettem részt – elkészítette az AVF manifestumát.⁸ E ragyogó szöveget François Houtart-nak köszönhetjük.

Az Alternatív Világforum nemzetközi színre lépésére 1999 januárjában került sor, amikor az AVF „anti-Davos” szervezett magában Davosban. Nem a megszentelt falak között, persze, ami számunkra tiltott övezetnek minősült, hanem e szép téli üdülőhely behavazott főutcájának túlsó oldalán. Egy kis csoportot alkottunk: néhány elkötelezett értelmiségi az öt földrész jelentős népi mozgalmainak képviselőiben, akiknek kiválasztásánál a minél teljesebb reprezentativitás volt a szempont: Burkina Faso, Brazília és India parasztszervezetei, Dél-Afrika, Korea és Brazília munkás-szakszervezetei, a chiapasi neozapatisták, a „nők világmenetének” aktivistái, a franciaországi „sans”-ok⁹ és az ATTAC csoportja. Jelenlétünk a *Le Monde diplomatique* cinkosságának volt köszönhető, s azért voltunk ott, hogy elmondjuk: a valódi világot mi képviseljük, nem pedig önök, a milliárdosok klubja. Minthogy [megjelenésünk miatt] a davosi szervezők és a svájci hatóságok felettébb ingerültek voltak, lehetetlen volt megismételni a megjelentést. Ezután kezdett érlelődni a *Társadalmi*

*Világforum*¹⁰ egészen más léptékű gondolata, ahol a választás Porto Alegre-re esett – ama jelentős anyagi forrásoknak köszönhetőn, amelyeket a brazil Munkáspárt mozgósítani tudott.

Összetartást teremteni a sokféleségben

Az Alternatívák Világfóruma komplex világban működik. Ezért a szó valódi értelmében vett – azaz találkozásoknak és vitáknak helyt adó – *fórum*, nem pedig valamiféle (kommunista, szocialista, keresztény, iszlám vagy liberális) „internacionálé”. Eszmeáramlatokat és akciókat fog egybe, amelyek azonban teljes mértékben megőrzik önállóságukat (ami szerintem jó dolog), miközben közös kritikai szempontokon osztozik, akár a fennálló liberális politikák egészével, akár a társadalomirányítás egyes részkérdéseivel kapcsolatban, legyen szó a társadalmi nemek viszonyáról (mint jó pár nőszervezet esetében), környezetvédelmi problémákról, alapvető emberi vagy közösségi jogokról, vagy bármilyen más kérdésről. Ezeknek [az irányzatoknak] mind helyük van az Alternatívák Világforumában, függetlenül attól, hogy milyen ideológiai alapokon állnak, vagy milyen cselekvésformákat választanak maguknak. Az AVF akcióprogramja erről az elvi nyitottságról tanúskodik: olyan projektumokat foglal magában, amelyek felölelik a világban zajló társadalmi mozgalmak tevékenysége (azok céljai, eszközei és mérlege) körüli vitákat (legyen szó akár [például] az agrobiznisszel szembeni alternatívák, akár az egyéni, szociális és közösségi jogokkal kapcsolatos, egyetemes értékekről való közös gondolkodás mérlegéről).

Az Alternatívák Világfóruma és a *Harmadik Világ Fórum* (HVF)¹¹ kettős pólusa egyfajta „hálózatok hálózatát” alkot.

Az AVF szerepe az, hogy keretei között létrejöhessen az alternatívákról való rendszeres gondolkodás centruma. Ellenfeleink tisztában vannak e közös, szisztematikus gondolkodás fontosságával, ami nélkül semmilyen hatékony cselekvési stratégia nem képzelhető el. Utalok itt az 1947-ben megalakult *Socité du Mont Pèlerin*-re (amelyben ott találjuk Milton Friedmant, Linoel Robbins-t, Ludwig von Mises-t, [Friedrich August] von Hayeket, Karl Poppert, azaz a mai neoliberalizmus apostolait), vagy a *Trilaterális Bizottságra*, amit 1973-ban alapítottak (s ahol olyan nevekre bukkanunk, mint David Rockefeller, Zbigniew Brzezinski, Cyrus Vance, Andrew Young, Paul Volcker – az észak-amerikai establishment stratégiájának alakítói). Az ellenfél

tudja, hogy a legfőbb probléma, amivel szembesülni kényszerül, a bűnös és lehetetlen rendszer igazgatása, amelyet a népekre próbál kényszeríteni. Szóhasználatában ezt az igazgatást „jó kormányzásnak” hívják, amit sikerült a nemzetközi intézmények első számú, uralkodó témájává tennie, s amit – sajnálatosan – jónéhány NGO [nem-kormányzati szervezet] is átvesz, jobb esetben a kritikus gondolkodásra való képesség hiányában, legtöbbször azonban egyszerű opportunizmusból. Nem tudjuk pontosan, hogyan történik ma az ellenfél gondolkodásának összehangolása, még ha *Luganói tanulmányában*¹² Susan George ironikus és okos elképzelést is nyújtott róla.

Kezdeményezésünket (az anti-Davos-t) követően, a Társadalmi Világforum (TVF) első összejövetelét tehát egy főként brazil bizottság szervezte meg – amely tartós pénzügyi támogatásban részesült –, együttműködve az ATTAC France-szal és a Le Monde diplomatique-kal (Bernard Cassen¹³). A TVF történetét azután már mások írták.

Az I. Porto Alegre[-i találkozó] sikeréről a legnagyobb nyugati lapok nem számoltak be címdoldalukon. Az ellenfél stratégiája továbbra is a kezdeményezés bojkottja volt. A gazdag davosi urak azonban már nyugtalankodtak. Ezért a II. Porto Alegre-i világforum apropóján, 2002-ben, „dialógusra” szólítottak fel bennünket. Szerencsém volt ennek részese lenni – egy 10 perces rádióadás erejéig. „Amin úr – fordult hozzám a davosi kérdező – miért van, hogy egy közgazdász, mint ön, nincs velünk Davosban?” „Nagyon egyszerű – feleltem. Három oka van. Egy: nincs 20 000 dollárom arra, hogy három napra bekéredzkedjek a paradicsomba. Kettő: nem kaptam meghívást, ami nem lep meg, hisz’ nézeteim ismertek. Három: ha valamilyen tévedés folytán mégis meghívtak volna, az invitálást elhárítottam volna, mint-hogy nem vagyok milliárdos, s nem vagyok érdekelt abban sem, hogy fölvételt nyerjek az őket szolgáló klubba.” „De uram, én sem vagyok milliárdos!” „Tisztában vagyok vele: ön egy vállalat PR-igazgatója, amelynek tulajdonsai, ők milliárdosok.” „Milyen ellenvetése van a milliárdosokkal szemben?” „Egyszerű számtan, uram: az ő profitjuk az 1990-es években megduplázódott, míg azoknak a jövedelme, akik nem milliárdosok – sokan vannak! – nem nőtt ilyen mértékben. Ön egyenlőtlenséget akar. Én egyenlőséget. Ellenfelek vagyuk tehát, s így nem látom, miről folytathatnánk párbeszédet.” Mindez Davost később nem gátolta meg abban, hogy „erőfeszítést tegyen” [a párbeszédre], és találtak is a széles értelemben vett társadalmi szervezetek és „baloldali személyiségek” körében olyanokat, akik hajlandók voltak Canossát járni.

A II. Porto Alegre-i találkozón sikerült jelentős előrelépést tenni, amit jól kifejez a fórumzáró nagygyűlésen elfogadott felhívás. A „társadalmi mozgalmak”, mint mondani szokás, a szó pozitív értelmében átpolitizálódnak. A neoliberalizmus pusztító társadalmi hatásaival szembeni harc szervezésén túl, mérlegelik a rendszerből fakadó követelményeket, amely a „terrorizmus elleni harc” ürügyén immár – s egyre inkább – a fegyveres erőszak barbár eszközeihez nyúl. Igaz, ehhez rendelkezésre álltak már a szeptember 11. utáni események. A HVF és az AVF igen aktív volt ezen a fórumon: öt nagyszabású szemináriumot szerveztek, amelyeken napjaink mintegy száz legvilágosabb gondolkodású értelmiségije elemezte és kommentálta a globalizált neoliberalizmus egész bűnös politikai logikáját.

Mindazonáltal meg kell állapítanunk: a Társadalmi Világforum által megtestesített formula nem állta ki az idő próbáját. A TVF alapállítását meghatározó NGO-k nagy többségének irányvonala azok között a keretek között marad(t), amiket a hatalmon lévő rendszer eltűn(t). A TVF-fel szembeni bíráló, amelyet 2005-ben, Porto Alegreben közös levél fogalmazott meg (ez a dokumentum több helyen is elérhető az interneten), nem hallgattatott meg, s emiatt, úgy tűnik, a TVF – a szükségeshez képest – elvesztette mozgósítási képességét. A legutolsó TVF (Montréal, 2016) már bohózatba fulladt!

Az AVF és a HVF részvétele a társadalmi világ- és egyéb fórumokon nem jelent számunkra prioritást. Ami elsőbbséget élvez, az először is az általunk és a magunk számára szervezett találkozók irányvonala, vagyis az, hogy saját gondolkodásunk fejlődjön – elméleti és gyakorlati értelemben – a valós és pozitív alternatívák, a népi és demokratikus vívmányok megvalósítása érdekében. Ez nem jelenti a társadalmi fórumok lebecsülését, amelyeken igyekszünk jelen lenni. Ezek – mások mellett – nem nélkülözhető eszközök saját gondolataink eredményeinek terjesztése szempontjából. Az AVF/HVF valószínűleg részt vett (majdnem) mindegyik társadalmi fórumon világszerte, még ha ez a jelenlét egyes esetekben hangsúlyosabb is volt, mint más alkalmakkor. Magam személyesen is résztvevője voltam e civilnek mondott akcióknak.

Szükség lenne a társadalmi fórumok teljes agendájára, amit talán a TVF titkársága tudna rendelkezésre bocsátani. Ami engem illet, részt vettem (az AVF/HVF csapatában) a Porto Alegre-i (2001, 2002, 2005), a mumbai-i (2004), a bamakói és a caracasi (2006), a nairobi-(2007), a belemi (2009), a dakari (2011) és a tuniszi (2013 és 2015) világforumokon. Ott voltam pár regionális fórumon – s oly-

kor részt vettem ezek előkészítő munkálataiban is – Hayderabadban (Indiai és Ázsiai Fórum, 2003), Lusakában (Afrikai Fórum, 2004), Zágrábban (Balkán Fórum, 2011), illetve néhány tematikus fórumon: Amazónia (Belem, 2003), Via Campesina (Valencia, Spanyolország, 2004). Figyelemmel kísértem valamennyi európai fórum munkáját Firenzében (2002) majd Párisban, Londonban, Athénban, s végül Malmőben. Személyesen is jelen voltam néhány egyiptomi, arab és afrikai fórumon, ám sajnos a Masrek–Magreb Fórumot előkészítő hálózat fórumaira nem tudtam elmenni.

Valamennyi említett Társadalmi Világfórumon 4-10 kerekasztal-beszélgetést bonyolítottunk le, amelyek mindegyikén hatan-tízen vettünk részt, az adott kérdéskör leghozzáértőbb képviselői közül. Olykor a nyomorúságos munkakörülmények valószínűleg jelentősen rontották üzeneteink határfokát – magunk és mások számára egyaránt. 2011-ben Dakarban, vagy Tuniszban 2013-ban és 2015-ben viszont a számunkra biztosított körülmények igazán a lehető legjobbak voltak. A fórumok sok résztvevője és megfigyelője hívta fel a figyelmet e kerekasztalok magas színvonalára. Az érdeklődő olvasó több internetes oldalon is tájékozódhat ezekről a visszhangokról.

Válasz ellenfeleinknek

AVF/HVF-hálózatunk aktív tagjai, köztük személyesen én is, felszólíttat(t)unk, hogy szálljunk szembe ellenfeleink, az „áldásos globalizáció” hangadóinak szólamaival. Ahhoz, hogy teljes lista készüljön ezekről a felszólalásokról, levéltári munkára volna szükség, amire nem vállalkozhatom. Megelégszem ezért e felszólalások közül néhánynak a megemlékezésével. Ha földíázhatnánk az AVF többi főszereplője – különösen F. Houtart – szerepléseit is, az olvasók minden bizonnyal teljesebb képet alkotnának az AVF-ről. Igen hasznos lenne, ha – a jelen emlékiratokban említettekén túl – egyszer az AVF tevékenységének egészéről készülne beszámoló.

Megemlítem tehát időrendben azokat a felszólalásokat, amelyekre emlékszem. Az ENSZ 1995-ben, Koppenhágában ciklusának egyik legnagyobb szabású konferenciáját rendezte meg, amelyet ünnepélyesen a civilizáció megújítására tett előkészületnek nyilvánított a 2000-es esztendőre: a téma a „szegénység visszaszorítása” volt! Ez a konferencia – csakúgy, mint az összes többi az ülészak folyamán –

„kormányközi” rendezvény volt, vagyis a szavazati joggal rendelkező küldötteket a tagállamok választották ki. Megfigyelőként azonban meghívták a „civil társadalom” képviselőit is, akiknek joguk volt föl-szólalni. Szerencsénkre, az afrikai államok minket – a HVF-t – bíztak meg azzal, hogy készítsünk és terjesszünk elő jelentést az Afrikát sújtó szegénységről. Megragadtam e nagyszerű alkalmat arra, hogy válaszoljak „partnereinknek” – valójában ellenfeleinknek –: a Világbanknak, az Európai Közösségeknek, a USAID-nek stb. A jelentést mintegy húsz aktív afrikai tagunk közreműködésével készítettük el. Mindegyikük beszámolója megfelelő volt: ahelyett, hogy „leltárt” készítettek volna a szegényekről és a szegénység tényeiről, elemzéseik azoknak a politikáknak a bírálataira összpontosítottak, amik elkerülhetetlenül maguk után vonták a szegénység súlyosbodását az érintett országokban. A jelentés 200 oldalas dokumentumban összegezte e beszámolókat – és zajos sikere volt. Az afrikai küldöttek egy része hivatalosan is elismerését fejezte ki iránta. Dühödt ellenfeleink viszont sértegettek, s megpróbáltak – a szó fizikai értelmében – megakadályozni abban, hogy átmehessek a konferencia hivatalos résztvevőit a többiektől elválasztó kordonokon.

[1996-ban]¹⁴ Barcelonában a Világbank arra készült, hogy megemlékezzen fennállásának ötvenedik évfordulójáról. A bank följajánlotta, hogy politikájáról kész „párbeszédet” folytatni egy halom NGO-val, amelyeket maga választott ki. Meghívtuk magunkat, hogy ellentmondhassunk nekik. A bank azonban, félve az ünneprontástól, az utolsó pillanatban lemondta az eseményt. Ám a spanyol „civil társadalom” mégiscsak összehozott egy találkozót – a Világbank képviselőjének részvétele nélkül. A neoliberális politikával szembeni „vádiratot” – amely a szegénység okozója, amit a Világbank állítólag szeretne megszüntetni – személyesen én terjesztettem elő. Ezzel kapcsolatban bizonyítékokat gyűjtöttünk össze ilyen figyelemfölkeltő címmel: „Ötven év – elég volt!”¹⁵

Az ENSZ nagyszabású konferenciái közül sorrendben az utolsóra Durbanben került sor 2001-ben, „a diszkrimináció elleni küzdelem” általános témakörében. Az Egyesült Nemzetek uralkodó *establishmentje* és az őt kiszolgáló bürokrácia arra törekedett, hogy ellenőrzése alá vonja a konferenciára meghívott „civil társadalom” megszólalásait, azzal, hogy finanszírozott és manipulált egyes kellően apolitikus NGO-kat, hogy azután ezek javaslatait fölkarolva, semlegesítsék a népi tiltakozásokat és követeléseket. Vagyis a „rasszizmussal és a diszkrimináció valamennyi formájával szembeni” tiltakozást oly

módon gondolták el, hogy az minél ártalmatlanabb megfogalmazásban öltön testet: mindegyik meghívott résztvevőt, kormányt és NGO-t felszólították, hogy fejezzék ki sajnálkozásukat a „bennszülött népeket”, a „nem kaukázusi rasszhoz tartozókat” (ez az Egyesült Államokban hivatalos szóhasználat), a nőket és a szexuális kisebbségekhez tartozókat hátrányosan érintő diszkrimináció „maradványainak” fönntmaradása miatt. Általános jellegű ajánlásokat gyártottak az észak-amerikai jogalkotás szellemében, amelynek alapja, hogy a problémák megoldásához elegendő jogi lépéseket tenni. A legsúlyosabb diszkriminációk valódi okait – amelyek közvetlenül a társadalmi és nemzetközi egyenlőtlenségekből erednek, s amelyek mögött a globalizált, liberális kapitalizmus logikája áll – kihagyták az eredeti tervezetből. Ez a stratégia azonban végül meghíúsult az afrikai és ázsiai szervezetek nagyarányú részvételének köszönhetőn, amelyek elhatározták, hogy valódi kérdéseket tesznek föl. A rasszizmus és a diszkrimináció kérdése nem merül ki „idejétmúlt” előítéletek által fogva tartott emberek elítélendő magatartásformáiban, amelyek ma még, sajnos, gyakoriak és a világ majd’ minden országában megtalálhatók. A mai rasszizmust és diszkriminációt a valóságosan létező kapitalizmus s annak főként liberálisnak mondott formája gerjeszti, termeli és termeli újra. A globalizációnak az uralkodó tőke által kikényszerített formája csakis „globális méretű apartheid” létrehozására lehet képes.

Két témakörben – a rabszolgaság áldozatainak járó „jóvátétel” és az izraeli gyarmatosítás [*colonisation*¹⁶] kérdésében – azonnal kialakult két egymással deklaráltan szembenálló tábor. Az első konfliktus tárgya a négerrabszolga-kereskedelem pusztításával kapcsolatos jóvátétel volt. E kérdésben az amerikai és európai diplomaták valóságos aknamunkát folytattak annak érdekében, hogy – éreztetve az ügy iránti nyilvánvaló lenézésüket és megvetésüket – a kérdést az egykori gyarmatosított népek által sürgetett jóvátétel „összegére” redukálják, az érintetteket pedig „hivatásos koldusoknak” állítsák be. Az afrikaiak másként gondolták. Számukra nem „pénzről” van szó, hanem annak beismeréséről, hogy a kolonializmus, az imperializmus és a rabszolgaság nagymértékben felelős a földrész „alulfejlettségéért” és a rasszizmusért. E szavak azonban kiváltották a nyugati hatalmak képviselőinek haragját.

A másik konfliktus Izrael Állam telepéspolitikájával volt kapcsolatban. Ebben a kérdésben az afrikaiak és az ázsiaiak álláspontja pontos és világos volt: az izraeli betelepítés a megszállt területekre, a palesztinok elűzése a telepések érdekében (ami valódi etnikai tiszt-

togatást jelent), Palesztina „bantusztánokká” változtatásának terve – e stratégiát a megszűnt dél-afrikai rendszer apartheidpolitikája inspirálta – csupán az egyik utolsó fejezet a szükségszerűen „rasszista” imperializmus hosszú történetében. Jellemző, hogy míg Afrikában és Ázsiában a palesztin kérdés összeköti, másutt megosztja [a politikát].

Az AVF/HVF állandó meghívottja [volt] az „ellen-G7, -G8 vagy -G20” összejöveteleknek. E találkozók majdnem mindig megjelen(t)ünk; magam személyesen két alkalommal, Lyonban és Szentpéterváron voltam jelen. Sajnálom, hogy nem tudtam résztvenni a genovai ellen-G7-en, ahol Berlusconi rendőrsége egy fiatal férfi meggyilkolásával vétette észre magát.

Lyonról vegyes emlékeket őrzök magamban. A konferenciát egy sor „csókos” francia és európai NGO szervezte, amelyek mindenáron el akarták kerülni, hogy az imperialista nagyhatalmakkal szembeni kritika az „Európával” szembeni vádakba torkolljon. El kellett hárítsák „Európa” mint közösség felelősségét, amely – szerintük – nem természeténél fogva imperialista. Emiatt aztán a konferencián semmi olyan nem hangzott el, ami figyelmet érdemelt volna. A harmadik világból érkezett résztvevők egy kis csoportja, köztük magam is, jól mulattunk a mellébeszélésen. A franciák viszont – kulináris szempontból – jól tették a dolgukat: olcsón végig lehetett kóstolni a loyni konyha különlegességeit. Egy marokkói és egy kínai küldöttel falatoztam együtt.

2013-ban, Szentpéterváron, Borisz Kagarlickijnak sikerült megfinanszíroztatnia külföldiek meghívását – köztük az enyémet is –, akik az orosz delegációt erősítették. E G20-as találkozó témája hivatalosan a nemzetközi pénzügyi rendszer „reformja” volt. Ám mindannyian tudtuk, hogy a megjelenteket a szíriai fejlemények (a vegyi fegyverek bevetésével kapcsolatos vádak) foglalkoztatják. Az Obama és Putyin közötti tárgyaláson nem is esett szó egyébről – de jobbára a kínaiak, a brazilok s néhány más résztvevő között sem. Az ellen-G20 szervezői meghívtak egy brazil pénzügyminiszter-helyettest (mármint a pénzügyi kérdésekkel kapcsolatos vitára, mert persze, a G20-hoz hasonlóan, mi is napirendre tűztük a szíriai helyzetet). Pedro Paez¹⁷ – a rá jellemző leleményességgel – kérdést tett fel neki, majd kifejtette ellenjavaslatát a nemzetközi monetáris és pénzügyi rendszer reformjáról. Ami rendben is lett volna, csak hogy a mi brazilunk nem kívánta kommentálni az elhangzottakat. Ezért én, hogy elindítsam a vitát, más módszerhez folyamodtam. Ennyit mondtam csak: önök brazilok – a feltörekvő országok többi képviselőjével együtt – jól tudják, hogy soha nem fogjuk tudni elérni a rendszer kellő megreformálá-

sát, mert a G7 nem hajlandó erre. Egyik G20-tól a másik G20-ig, az 1. Stiglitz Bizottságtól a 2. Stiglitz Bizottságig haszontalan javaslatokkal hitegetnek bennünket, amelyek semmin sem változtatnak. Minek akkor belemenni ebbe a játékba? Nem kéne inkább áthelyeznünk a vita színterét a G20-on kívülre, s azt magunk között, a BRICS-en¹⁸ belül megszervezve, elősegítenünk – a lehetetlen nemzetközi reform helyett – egy saját, autonóm pénzügyi térség kialakítását, a lehető legtávolabb a nyugati hatalmak befolyásától? A miniszterhelyettes lelkesen egyetértett velem.

Ami engem illet, bizonyos körülmények között nem voltam hajlandó szerepet vállalni egyes kezdeményezésekben, amelyekre fölkerést kaptam. Így visszautasítottam a részvételt a az ENSZ főtitkára által 2010-ben fölállított „Stiglitz Bizottság”-ban. Tisztában voltam vele, hogy manőverről van szó, aminek célja, hogy port hintsenek a közvélemény szemébe, s megtévezzék azzal, hogy elhitetik: van mód a globalizáció rendszerének reformjára. Stiglitzet, aki soha nem tért le a neoliberalizmus által kitaposott ösvényről, s aki a szemvényvesztő reformok specialistája lett, erre a célra választották ki. A történelem nekem adott igazat. A Stiglitz-jelentést, ami nem volt több kívánságlistánál, szerencsére senki sem fogadta el. Ellenpontként, az UNCTAD¹⁹ egyik bizottsága tényleges reform megkezdésére tett javaslatot – amit azután, magától értetődően, a nagyhatalmak elvetettek.

Szolidaritás a népekkel, nemzetekkel és a déli államokkal

Egy önközpontú gazdaság [*économie autocentrée*] felépítése a kapitalista harmadik világ valamennyi térsége számára előzetes feltétel a későbbi haladáshoz. Az önközpontú építkezés – mint megkerülhetetlen szakasz – megköveteli, hogy a kapcsolatok alá legyenek rendelve a belső fejlődés elsőbbséget élvező követelményeinek, nem pedig – ahogyan a konvencionális közgazdasági diskurzus *ad nauseam* sulykolja – pont fordítva, azaz [a belső fejlődés] „hozzaigazításával” a domináns külső kényszerkhez. A *lekapcsolódás* ezzel összefüggő kérdésében véleményem mit sem változott. Ellenkezőleg: az eltelt fél évszázad történelme még inkább megerősített ebben az alapvető meggyőződésemben. Igaz – de ez nem több pusztán lapos evidenciánál –, a lekapcsolódás konkrét formái nincsenek egyszer s mindenkorra meghatározva. Ma az efféle építkezés – amely nemzet(állam)i szinten továbbra is elkerülhetetlen – súlyos akadályokba ütközik, ha nem

erősítik a *regionális szolidaritás* különböző formái, amelyek képesek a pozitív hatások megsokszorozására. Ám nem a *regionalizáció* ama formájára gondolok, amiről a hagyományos közgazdaságtan értekezik (közös piacok stb.), s ami nem képes másban gondolkodni, mint a kapitalista fölhalmozás logikájában. Olyan regionalizálásról van szó, ahol meghatározó a *politikai dimenzió*, s amely emiatt alkalmas arra, hogy megkérdőjelezze a tudományos, pénzügyi és katonai monopóliumokat, amiken keresztül az *első világ* [a harmadik világra] kényszeríti saját globális expanziójának projektumát. Az olyan térségek, mint amilyen az arab világ, Latin-Amerika, Délkelet-Ázsia, vagy az India és Brazília méretű, földrésznyi államok ebben a távlatban képesek [lehetnek] a maguk javára fordítani a történelem által örökül hagyott előnyöket (így például a nyelvi vagy kulturális közösséget), s különösen azt a körülményt, hogy közös az ellenfelük.

A déli országok vezető osztályai mindig ambivalens álláspontra helyezkedtek ebben a fontos kérdésben. A komprádor irányzat, amikor többségben van, nem támogatja a Dél–Dél-párbeszédet. A globalizációba való beilleszkedés helyi haszonélvezői arra törekednek, hogy megerősítsék pozícióikat (vagyis tovább gazdagodjanak) a Dél gyengébb államai rovására, s emiatt hajlandók elfogadni az imperializmus stratégiáját, amely a déli országok közötti egyenlőtlen konkurenciára játszik. Ezzel szemben, a vezető osztályok nemzeti irányzatának védelmezői felismerik az előnyöket, amelyekkel az imperialista Északkal szembeni szolidaritás kecsegtet. Ilyen volt Bandung időszaka is.

Ezért annak idején én és a HVF is, együttműködtünk a bandungi intézményekkel, az *El-Nem Kötelezettek Mozgalmával* (ENKM), az *Afrikai Egységszervezettel* (*Organization of African Unity*, OUA), amely később *Afrikai Unióvá* alakult át, az *Afrikai és Ázsiai Népek Szolidaritási Szervezetével*, újabban pedig az *Ázsiai és Csendes-óceáni Népek Szervezetével* (amely valódi erejét az APEC²⁰ hivatalos összefüvetelein mutatta meg). Tisztában voltunk az ENKM korlátaival és ellentmondásaival. Tudtuk, hogy az OUA, bár támogatta a portugál gyarmatok és az akkori Rhodésia (a későbbi Zimbabwe) felszabadítási mozgalmait, s ezzel kifejezte az afrikai népek közötti szolidaritást, ennél többet nem tett. Annak is tudatában voltunk, hogy a gazdasági együttműködés terén Bandung és az El-Nem Kötelezettek Mozgalmának titkársága csakis „közös piacok” révén szorgalmazta a regionális (azaz kontinentális) és szubregionális integrációt. Bíráltuk e kapitalista opciót, amely deklarált céljaival ellentétben, fokozta az

egyenlőtlenségeket a déli partnerországok között, s ezáltal gyengítette a kölcsönös szolidaritás szükséges erősítésének perspektíváit. Ám úgy véltük, hogy Bandung képes jó irányban fejlődni, s valóban voltak olyan erők, amelyek ennek érdekében tevékenykedtek. Beláttuk azt is, hogy Bandung, korlátai ellenére, erősítőleg hatott a Dél államaira az Északkal szemben. Léon Mba, majd Omar Bongo Gabonja például az OPEC²¹ nélkül soha nem lett volna képes visszeszerezni kőolajbevételeinek legalább egy töredékét. Hogy aztán ezt a bevételt a gaboni kormány mire használta fel, az más lapra tartozik.

Akkoriban az ENSZ maga is érzékeny volt a Bandung által [az ENSZ-intézményekre] gyakorolt nyomásra. Ez különösen az UNCTAD esetében volt igaz, amelyet Raul Prebisch²² alapított, s amelynek élén azután egy sor olyan igazgató állt, akiket személyesen is ismertem: Kenneth Dadzie, Gamani Corea, Rubens Ricupero. De ugyanez érvényes volt azidőtt az *ENSZ Egyetemre* is, amikor Kinhide Mushakoji töltötte be a rektorhelyettesi funkciót. Vagy az UNESCO-ra, midőn Amadou-Mahtar M'Bow²³ harcot indított egy „új nemzetközi információs és kommunikációs rend” létrehozásáért.²⁴ Az ENSZ akkoriban számos olyan kezdeményezésnek bocsátotta rendelkezésére intézményeit, amelyek a nemzetközi jog és a népek jogainak fejlődését szolgálták (önrendelkezéshez és fejlődéshez való jog, szociális és kollektív jogok). E haladó kezdeményezések némelyikében magam is részt vettem, különösen azokban, amelyek mögött olasz barátom, Lelio Basso²⁵ állt, az algériai FLN és [Houari] Boumediène²⁶ támogatásával.

A helyzet 1990-től, a neoimperialista offenzíva nyomán változott meg, amely föl kívánta számolni az ENSZ szerepét – és ebben sikerrel is járt. Sajnos, Koffi Annan főtitkár (akit más embernek ismertem meg, amikor még [Kwame] Nkrumah²⁷ szolgálatában állt) segédkezett ehhez a manőverhez. Milleniumi jelentése²⁸ (2000) egyenesen a *State Department* hivatalaiban íródott. Az ENSZ ettől fogva nem képviseli a „nemzetközi közösséget”. Korábbi intézményei helyébe egy önjelölt, a G7 (a vezető imperialista hatalmak) alkotta „nemzetközi közösség” szervei léptek, kiegészülve két új „demokratikus köztársasággal”, Szaúd-Arábiával és Katarral! Az őket kiszolgáló lakájmédiá [clergé médiatique], amely nap mint nap „információkkal” bombáz bennünket arról, mi a véleménye a „nemzetközi közösségnek”, csakis ezekről vesz tudomást. Kína, Oroszország, Egyiptom, Tanzánia, India, Venezuela és a világ többi országa e „nemzetközi közösség” szemében nem is létezik.

Akkor hát, mit lehet ma csinálni? Az AVF/HVF ma kiveszi a részét az egyedüli lehetséges nemzetközi közösség, az ENSZ jogainak visszaállításáért vívott küzdelemben. A *Demokratikus Jogászok Nemzetközi Szövetségének*²⁹ nemrég (2014) megtartott kongresszusán ezzel kapcsolatban tettem észrevételeket.

A Föld másik felén, Hanoiban, a *Vietnami Béke és Fejlődés Alapítvány*³⁰ 2009-ben indítványozta egy, a Dél–Dél-koooperációt szolgáló hálózat megalakítását. Binh asszony³¹ és tehetséges munkatársa, Tran Dac felkért, hogy vegyek részt ebben a kezdeményezésben. Természetesen mind én, mind az AVF/HVF több más munkatársa örömmel elfogadta a fölkérést.

Ezen az oldalakon a népek, nemzetek és a déli államok közötti szolidaritásról szólok. Jól tudom, hogy az államok olyanok, amilyenek, s nem mindig autentikus képviselői népeiknek. De nem tartozom azok közé, akik úgy vélik: a világot „meg lehet változtatni” anélkül is, hogy hozzájárulnánk a meglévő államokhoz. A népek közötti szolidaritásnak és a népeken belül zajló küzdelmeknek célul kell kitűzniük, hogy az államok fejlődésének iránya olyan legyen, amely alkalmassá teszi őket a nép vívmányainak támogatására.

Az AVF és az Észak országai közötti hálózatok együttműködése

A HVF – mint neve is mutatja – a Dél hálózata. Amikor az AVF megalakult, úgy gondoltuk, hogy ennek másnak kell lennie, hiszen *világfórumról* van szó, amely az Északot is munkatársai hálózatába integrálja. A feladat nehéz volt – és maradt –: az Észak–Dél kapcsolatok története során szerzett tapasztalatok nem könnyítették meg a dolgunkat. A világ államai közötti viszonyok *per definitionem* egyenlőtlenek, vannak egyfelől a domináns imperialista [erők], másfelől az általuk uralt perifériák. Kétségtelen: e viszonylatokon kívül léteznek másféle kapcsolatok is személyek, szervezetek, sőt, az Észak és a Dél politikai pártjai között is. Csupán emlékeztetőnek: a találkozás efféle helyeül szolgáltak a Kommunista Internacionálé vagy az egyházak. Később, amikor Ázsia és Afrika nemzetei kivívták függetlenségüket, megteremtődtek a feltételek különböző – szocialista vagy liberális – internacionálék megalakítására, illetve a Dél (Bandung) szervezetei és az Észak (Európa, Japán és kisebb mértékben az Egyesült Államok) egyes politikai erői közötti szervezett közeledésre, amelyek a déli nemzetek barátainak mutatkoztak. Ám a Dél akkori népi-nemzeti

szervezetei és pártjai számára elsőbbséget élveztek az akkori Kelettel – a szovjetekkel és a kínaiakkal – létesített kapcsolatok. Ez érthető is.

A maga részéről a domináns imperialista *establishment* (legalábbis látszatra) globális hatáskörű nem kormányzati szervezeteket (NGO-kat) hozott létre. Jó példa erre a római székhelyű *Society for International Development* (SID). Ezek a „hálózatok” – amelyek megalakítását a Világbank ösztönözte – az Észak és a Dél közötti transzmissziós szíj gyanánt működtek. A döntéshozatal jogát északi – vagy az Észak iránt elkötelezett déli – személyeknek tartották fenn, a Dél többi képviselőjének csupán „pótszékek” jutottak. Emiatt én elutasítottam a fölkérést, hogy csatlakozzam a SID-hez.

Magától értetődő, hogy az AVF-ben nem áll szándékunkban újratermelni az egyenlőtlen Észak–Dél-viszonyokat. Sőt, hogy ennek veszélyét elkerüljük, „a botot a másik irányba hajlítottuk”, ahogy mondani szokás: a Délnek olyan képviseletet biztosítottunk, amely összhangban áll a realitásokkal. (A Dél olyan kisebbséget képvisel, amely a Föld lakosságának 80%-át teszi ki!). Az AVF [vezetését] nyolc Délről és két Északról származó alelnök, illetve a Dél és az Észak egy-egy végrehajtó titkára alkotja.

Mindjárt azután, hogy az AVF megalakult, fölvette a kapcsolatot jó pár európai szervezettel és személlyel, amelyekről/akikről tudtuk, hogy a Dél népeinek őszinte barátai. Ám találékozásaink eredménye – kár is lenne mentegetőzni – szerénynek bizonyult. A felelősség megoszlik közöttünk – s ez nem valamiféle diplomáciai udvariaskodás. Én igen szigorú vagyok az európai új baloddallal, de nem vagyok elnézőbb a Dél baloldalával szemben sem. Személy szerint internacionalistának vallom magam – csakúgy, persze, mint sokan mások is az AVF/HVF hálózataihoz tartozók közül. Azokkal értek egyet, akik úgy gondolják: egy jobb világot csakis közösen lehet fölépíteni, akkor, ha a radikális baloldal Északon és Délen egyaránt képes közös stratégiai célok megfogalmazására, és az érdekükben folytatott küzdelmek eredményekhez is vezetnek, vagyis győzelmeket érnek el (még ha nem is a „végső győzelmet”).

A XX. század történeleméről kialakított elemzésem alapján szomorú következtetésre jutottam: a legfontosabb haladó, globális hatókörű társadalmi átalakulások elindítói – a szocialista forradalmakon (Oroszország, Kína, Vietnam, Kuba) és a Bandung-éra népi-nemzeti felszabadító mozgalmain keresztül – a világrendszer periferiájának népei által vívott küzdelmek voltak. Olyannyira, hogy az itt elért eredmények tették lehetővé a centrum dolgozóinak győzelmeit is: au-

tentikus szociáldemokrácia (amelynek nem tagadom az eredményeit, ellenkezőleg) nem létezhetett volna „kommunista fenyegetés” nélkül. Mindazonáltal a hitelesen antiimperialista erőik Északon – vagyis a III. Internacionálé kommunista pártjai – nem voltak képesek megszüntetni a társadalmon belüli viszonylagos elszigeteltségüket. A XX. század drámája, véleményem szerint, ebben: a Szovjetunió, Kína és a bandungi déli országok elszigeteltségében rejlik. Ezek az országok rettenetesen megszenvedték az Észak államainak velük szembeni szisztematikus ellenségességét és azt, hogy az Észak radikális baloldali erői nem tudták megakadályozni, hogy ez az ellenséges attitűd teljes erejével kifejtse hatását. Nagymértékben ebből a helyzetből fakadt a Kelet és a Dél által a XX. század folyamán elért eredmények korlátozottsága, sőt, a „kapitalizmuson és az imperializmuson túlmutató” első nagy hullám megannyi tévelygése, kifulladás, majd összeomlása is.

Amennyiben napjainkban, a XXI. században az Észak és Dél népei által folytatott harc során ismét bekövetkezik a hatékony szolidaritásnak ez a fajta kudarca, a következmények még drámaibbak lehetnek. Emiatt vagyok internacionalista – aminek hiánya mind Északon, mind Délen növeli e drámai kudarc kockázatát.

Annak, hogy megnyilatkozásaimban szigorú vagyok európai elvtársainkkal szemben, az az oka, hogy azt tapasztalom: az antiimperialista cselekvés fontosságának tudatossága messze elmarad a szükségéstől. Ezt több tényező magyarázza, (bár semmiképpen sem igazolja): (i) a Dél (és a Kelet) országainak számos eltévelyedése, amely nem hat erősítőleg a népeikkel való szolidaritásra; (ii) a történeti kommunizmusból kifejlődött baloldal torzulásai Európában, amely a világ egyfajta „humanista-szociáldemokrata” látásmódját tette magáévá; (iii) az európaiak túlzott összpontosítása az Európai Unió fölépítésével/reformjával/rekonstrukciójával összefüggő problémákra. [...]

Az AVF/HVF fellépéseinek mérlege

A jelenlegi zsákutcából való kijutást szolgáló tényezők legkedvezőbb összekapcsolódása az, amely a demokrácia iránti minél szélesebb körű igényt összeköti a népi osztályok érdekeit szolgáló társadalmi öngazgatással. A legutóbbi fejlemények a „kapitalizmus őszét” vetítik eléink. Ami azonban nem esik egybe (legalábbis egyelőre) igazi

„népek tavaszával”. Korszakunk tragédiájának természetét az egyiket a másiktól elválasztó időbeli távolság szabja meg.

A Föld valamennyi társadalmá, kivétel nélkül, egy olyan zsákutcába került, amelyből nincs más kiút, mint az emberi civilizáció önkezü elpusztítása. Ez az általános következtetés a végletekig pesszimistának hangzik, ám nézetem szerint mégsem az. A kapitalista világrendszer, nézetem szerint, elérkezett történelmi pályafutásának végére, s immár nem képes arra, hogy – amennyiben túlélését a körülmények egyáltalán lehetővé teszik – bármilyen pozitívumot hozzon létre. Ilyenformán az emberi civilizáció veszélyes útkereszteződéshez érkezett: nem lesz képes elkerülni az önpusztítást, csak ha új, „alternatív” úton indul el, ami számomra egyenértékű a világméretű szocializmus felé vezető hosszú átmenettel. A látszólag győzelmes neoliberális opció nem életképes. Bizonyosnak vehető összeomlása mégsem ad garanciát arra, hogy ami helyébe lép, automatikusan a „jó út” lesz. Lehetséges, hogy a liberális kapitalizmus pusztulása csupán leírhatatlan káoszhoz vezet, aminek következményei beláthatatlanok. Nem ez az egyetlen kiút azonban a zsákutcából, amibe az elaggott kapitalizmus az emberiséget bezárja. Eleven társadalmi erők léteznek szinte mindenütt, amelyek képesek arra, hogy pozitív átalakulást indítsanak el. Manapság ezek az erők jó pár általuk vezetett küzdelemben jelen vannak, s megkérdőjelezik a neoliberalizmus diadalát.

A kapitalizmus globális rendszert hozott létre, s ezért csakis globális léptékben lehet meghaladni. Noha kétségtelen, hogy az egyes nemzetek szintjén vívott harcok jelentik a megkerülhetetlen kiindulópontot – ami nélkül globálisan semmiféle haladás nem valósítható meg –, önmagukban ezek nem elegendők, abban az értelemben, hogy az általuk elérhető átalakulások mozgásterét a globalizáció kényszerei szükségképpen behatárolják. Ezért feltétlenül szükség van e küzdelmek konvergenciájára, oly módon, hogy a kapitalista fölhalmozás logikája egyidejűleg legyen meghaladható alap- (nemzetállami), regionális és globális szinten.

Az Alternatívák Világforumára szellemi téren nagy felelősség hárul. Korunk az „írastudók árulásának” [*trahison des clercs*]³² kora, abban az értelemben, hogy a (többek között egyetemi) „szakértelem” elsőpró többsége immár nem kutatja a jelenlegi rendszer alternatíváját. Némi cinizmussal, behunyják a szemüket a rendszer destruktív jelenségei előtt. Egyesek ezt azért teszik, hogy – a szintiszta megalkuvás hagyományát követve – vagyonna tegyenek szert. Mások arra törekednek, hogy kritikájukat „sterilizálják”, azaz a hatalom elvárásaihoz igazítva,

a minimumra csökkentésék. Az effajta árulás nem lep meg. Mindig így történik egy hosszú korszak lezárulásának döntő pillanataiban, midőn a régi társadalom lehanyatlik, s az új – minőségi cezurák nyomán – meg nem tudott kikristályosodni.

A legerősebb érv, amellyel sokszor igazolni próbálják a jövővel kapcsolatos borulatót képet, azon alapul, hogy nem láthatók azok a cselekvők [*sujets visibles*], akik képesek lennének felvállalni a szükséges történelmi átalakítás feladatait, hogy véget lehessen vetni az elaggó kapitalizmus gigantikus kártételeinek. Azt mondani, hogy ez a szerep a „proletariátusra” vagy tágabb értelemben a „népi osztályokra” vár – mosolyt fakaszt. A hozzám hasonló optimisták válasza erre az, hogy az aktív szereplők csakis a történelem viszonylag rövid időszakasaiban tűnnek föl, midőn valamely kedvező konjunktúra (amit mindig nehéz előre látni) megengedi a társadalmi élet különböző (gazdasági, politikai, geostratégiai stb.) „instanciái” közötti konvergenciát. Ilyenkor az azelőtt csupán potenciálisan cselekvő alanyok kikristályosodása [*cristallisation*] és döntő mértékű aktivizálódása anélkül következik be, hogy azt bárki előzetesen elképzelte volna. Vajon ki látta előre, hogy a nagy vallások (kereszténység, iszlám, buddhizmus) 2000 évvel ezelőtt a történelem meghatározó alanyaivá válnak? Láthatta előre bárki is, hogy a születő burzsoázia az olasz és németalföldi városokban döntő szereplője lesz a modernkori történelemnek, olyan magáértvaló osztály, amelynek világos fogalmai vannak arról, mire hivatott és mire képes, s hogy ellenfele – a „proletariátus” – küzdelme során [hasonló tudatossággal] csupán itt-ott, néhány kitüntetett pillanatban rendelkezik majd? Ki tudta volna megjósolni, hogy a periféria bizonyos „népei” – a kínai és a vietnami nép – átveszi majd a kezdeményezést, és a második világháború utáni időszak átalakulásainak legaktívabb alanyai lesznek? Nincs tehát elrendelve, hogy a jelenlegi társadalmi mozgalmak ne válhatnának majd bárhol aktív alanyokká, amire ma nem is számítunk. Mindig az ezt lehetővé tévő, konkrét konjunktúrával, valamint azokkal a stratégiákkal kell kalkulálni, amelyek megkönnyíthetik a különböző elemek együttállását.

E helyen nem kívánom megvonni az AVF/HVF tevékenységének mérlegét, amelyet az itt fölvázolt kihívásokra adott válaszok alakítottak. Úgy vélem azonban, hogy egy efféle mérleg igen hasznos lehet, s egy AVF-munkabizottság képes is lenne elkészítésére. Megelégszem ezért, hogy kiemeljek két olyan mozzanatot, amely alkalmas mind elért eredményeink, mind gyengeségeink fölmérésére: az egyik az AVF 2006-os bamakói közgyűlése, amely kiadta a *Bamakói Felhívást*,³³

a másik pedig a 2008-as caracasi kongresszus, aminek bizottsági jelentései több helyen is elérhetők az interneten.³⁴

Sikereink okát – bármily szerények is ezek –, szemben a Társadalmi Világforum kudarcával, pár szóban így foglalnám össze: azokban bízunk, akik megértették, hogy a kapitalizmus alkonya [*automne*] csak akkor válik a népek virradatává [*printemps*], ha a potenciálisan radikális baloldal mind Északon, mind Délen bátran elkötelezi önmagát arra, hogy megfogalmazza és megvalósítsa a szocialista altettnatívát.

Fordítói/szerkesztői jegyzetek

- ¹ *Mémoires. L'éveil du Sud*. Párizs, Les Indes savantes, 2015.
- ² *World Forum for Alternatives/Forum mondial des alternatives*.
- ³ Eredeti: „Il vecchio mondo sta morendo. Quello nuovo tarda a comparire. E in questo chiaroscuro nascono i mostri.”
- ⁴ *Centre tricontinental*: a Dél (a „harmadik világ”) államainak és társadalmainak fejlődését, az Észak–Dél viszonyt stb. tanulmányozó, dokumentáló és ismertető, 1976-ban alakult nem kormányzati szervezet és központ.
- ⁵ 1925–2017, katolikus pap (a „vörös kanonok”), szociológus, a „harmadik világ” s főként a latin-amerikai társadalmak ügyének aktivistája.
- ⁶ 1922–, mexikói marxista szociológus, az *Universidad Nacional Autónoma de México* volt rektora.
- ⁷ *Afro Asian Peoples' Solidarity Organization*.
- ⁸ *Manifest of the World Forum for Alternatives*: <https://link.springer.com/content/pdf/bbm%3A978-3-319-03816-2%2F1.pdf>
- ⁹ A *sans* (nélkül) fosztóképzővel jelölt hajléktalanok (*sans domicile fixe* [SDF]) vagy *sans-abri*, *sans-asile* stb.) és illegális bevándorlók (*sans-papier*) közös elnevezése, ami visszaul a francia polgári forradalom radikális, nincstelen, városi tömegeire (*sans-culottes*).
- ¹⁰ *World Social Forum/Forum Social Mondial*; magyarul sokáig (helytelenül): *Szociális Világforum*.
- ¹¹ *Forum Tiers Monde/Third World Forum* (FTM/TWF): az AVF legfontosabb előzménye, amelynek Samir Amin 1975-ben társalapítója s élete végéig igazgatója volt. Bővebben: *The Third World Forum (TWF) - Le Forum du Tiers Monde (FTM). A Short Presentation of the Organisation*. <https://link.springer.com/content/pdf/bbm%3A978-3-319-01116-5%2F1.pdf>.
- ¹² Budapest, Kairosz Könyvkiadó, 2009.
- ¹³ 1937–, újságíró, baloldali aktivista, a *Le Monde diplomatique* volt főigazgatója, a párizsi *Maison de l'Amérique latine* főtítkára, a Társadalmi Világforum mozgalom egyik alapítója.
- ¹⁴ Az eredeti szöveg: „A Barcelone en 2001 la Banque Mondiale avait envisagé de commémorer son cinquantième anniversaire.” Ez nyilvánvaló lapszus: a Világbank megalakulásának 50. évfordulója 1995. december 27-én volt.

- ¹⁵ Lásd Amin korabeli cikkét „Fifty Years Is Enough!” címmel a *Monthly Review* 1995. áprilisi számában, 8–50.
- ¹⁶ Zsidó települések létesítésének állami engedélyezése (tolerálása vagy támogatása) a Nyugati Parton (Ciszjordániában).
- ¹⁷ Pedro Páez Pérez (1964), vezető ecuadori pénzügyi közgazdász.
- ¹⁸ A BRICS betűszó öt jelentős, ún. feltörekvő gazdaság informális társulását takarja, az országok angol neve alapján: Brazília, Oroszország (Russia), India, Kína (China) és a Dél-afrikai Köztársaság (South-African Republic).
- ¹⁹ Az ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferenciája.
- ²⁰ Ázsiai és Csendes-óceáni Gazdasági Együttműködés: az ázsiai és a csendes-óceáni térségben létrejött gazdasági és politikai szövetség.
- ²¹ Az 1960-ban megalakult *Kőolaj-exportáló Országok Szervezete*.
- ²² 1901–1986, argentin közgazdász, a függőségelmélet egyik kidolgozója, a fejlődésgazdaságtan egyik legfontosabb képviselője.
- ²³ 1921–, szenegáli politikus, pedagógus, az UNESCO főtitkára 1974 és 1987 között.
- ²⁴ Az e célra föllállított UNESCO-bizottság elnöke a Nobel-békedíjas és Lenin-békedíjas író politikus, emberi jogi aktivista (az *Amnesty International* alapítója), Seán MacBride volt. A bizottság jelentését, „Many Voices, One World” címmel 1980-ban tették közzé.
- ²⁵ 1903–1978, olasz baloldali politikus, újságíró és szociológus, a vietnami háborús bűnök kivizsgálására alakult társadalmi bíróság, a *Russel Tribunal* munkáját folytató *Tribunale Permanente dei Popoli/Permanent Peoples’ Tribunal* alapítója.
- ²⁶ 1932–1978, az algériai *Nemzeti Felszabadítási Front* (FLN) egyik alapítója, az FLN katonai szárnya, a *Nemzeti Felszabadítási Hadsereg* (ALN) vezetője, a *Forradalmi Tanács*, majd az *Algériai Népi Demokratikus Köztársaság* elnöke.
- ²⁷ 1909–1972, ghánai (a brit gyarmati időkben: aranyparti) szabadságharcos, majd 1957 és 1966 között az ország miniszterelnöke és köztársasági elnöke, a pánafrkianizmus egyik vezető alakja.
- ²⁸ A főtitkári jelentés címe: „We the People. The role of the United Nations in the 21st century”.
- ²⁹ *International Association of Democratic Lawyers* (IADL); alapítva: Párizs, 1946.
- ³⁰ *Vietnam Peace and Development Foundation*; alapítva: 2003.
- ³¹ Nguyễn Thị Bình (1927–), a VSZK volt elnökhelyettese, az alapítvány elnöke.
- ³² Utalás Julien Benda (1867–1956) először 1927-ben megjelent, majd 1946-ban újra publikált, közismert művére: *La Trahison des clercs*. Párizs, Éditions Grasset, 1927.
- ³³ Lásd: http://fdm.rio20.net/sites/default/files/IMG/pdf_0034_L_appel_de_Bamako.pdf
- ³⁴ A fordítás elkészítésének idején (2018. 09.21.) e dokumentumok valójában nem voltak érhetőek a világhálón.

(Fordította: Lugosi Győző)

ESZMÉLET ZSEBKÖNYVTÁR

Most induló zsebkönyvtár sorozatunk – amelynek első kötete Artner Annamária munkája – olvasóink és támogatóink odaadó segítségével jöhetett létre. Célja, hogy a fennálló rendszer minél teljesebb, tudományos igényű megismerésén és bírálatán keresztül intellektuális muníciót nyújtson az egyre szélesebb körben terjedő rendszerkritikai-antikapitalista mozgalmak és az alternatív kulturális és gazdálkodási kísérletek számára.

**Artner Annamária: MARX 200. Marx öröksége,
a munka helyzete és a felzárkózás lehetősége
a globális kapitalizmusban**

Kiadó: Eszmélet Alapítvány
ISBN: 978-615-80581-2-4
150 oldal, 990 Ft

Kapható az Írók Boltjában,
az Örkeny könyvesboltban és a Bookline-on,
valamint megrendelhető közvetlenül
a www.eszmelet.hu oldalról.

Az antikapitalista ellenállási mozgalmak helyzete a világban és Európában, 2001–2018

Az Attac Magyarország Egyesület helyzetértékelése

A Montreálban 2016. augusztus közepén megtartott *Társadalmi Világforum* (*World Social Forum*; TVF) egyúttal a mozgalom 15 éves jubileumát is jelentette. Mint ismeretes, a világforumnak – amelynek első találkozóját 2001-ben, a braziliai *Porto Alegre*-ben rendezték meg – most első alkalommal volt helyszíne a fejlett Észak egyik nagyvárosa.

A másfél évtizedes múltra visszatekintő globálisforum-történet első évei dinamikus fellendülésről tanúskodtak, benne az európai, régiós és lokális (nemzeti) társadalmi mozgalmak látványosan bővülő tevékenységével. Különösen sikeres volt és sokáig emlékezetes marad – nekünk, szemtanúk/résztvevők számára – a társadalmiforum-mozgalmak világméretű tömegtüntetése 2003. február 15-én, az *Irak elleni háború* megindítása ellen, amikor világszerte több mint 10 millióan vonultak utcára, így Budapesten is mintegy 80 ezren.

Az újszerű, világméretű mozgalom jelentőségével, jövőjével kapcsolatos korabeli várakozásokat jól mutatják Immanuel Wallerstein szavai, aki *Bevezetés a világrendszer-elméletbe* című, angolul 2004-ben megjelent könyvében – ahol a *Porto Alegre*-ben elindított szerveződést a „mozgalmak mozgalmaként” írja le – így fogalmaz: „A mozgalom szlogenje – »lehet más a világ!« – jól kifejezi, hogy a résztvevők fölismerték: a világrendszer strukturális válságát éli és ezért jelentős politikai döntések állnak előttünk. Sok szempontból azt mondhatjuk, napjaink világa egyre inkább Davos és *Porto Alegre* szellemének küzdelméről szól.”*

* *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*. Eszmélet Kiskönyvtár, Budapest, L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány, 2010, 174.

A 2000-es évek közepétől azonban, sajnos, a fórummozgalmak dinamizmusa érezhetően megtört, és egyes régiókban – pl. éppen Európában – a mozgalom válságának jelei kezdtek feltűnni. A nemzeti és a helyi fórumok ugyan itt-ott még feléledtek, ám a 2010-es évekre már általában is az elmúlás jelei mutatkoztak. 2012-ben Firenzében az *Európai Társadalmi Fórum* (ETF) 10 éves jubileumi tanácskozása már csak egy nosztalgikus aktivista-összejövetel képét mutatta. Napjainkra csupán egyes helyeken és jelentősen átalakult formákban léteznek társadalmi fórumok vagy ahhoz hasonló mozgalmak, pl. Finnországban vagy Norvégiában. Utóbbiakra példaként megemlíthető a főleg a centrumországok szervezeteit tömörítő európai *AlterSummit* (AS) vagy régiókban a *Közép- és Kelet-európai Társadalmi Fórum* (KKETF), illetve a *Prágai Tavasz 2* (PS2) hálózat.

Az idén elhunyt Samir Amin – aki a TVF (s főként annak tudományos tanácsa) egyik alapítója és legaktívabb szereplője volt, visszaemlékezéseiben súlyos megállapításokat tesz a TVF jelenlegi helyzetéről:

„[a] Társadalmi Világfórum által megtestesített formula nem állta ki az idő próbáját. A TVF alapállását meghatározó NGO-k nagy többségének irányvonala azok között marad(t), amiket a hatalmon lévő rendszer eltűr(t). A TVF-fel szembeni bíráló, amelyet 2005-ben, Porto Alegreben közös levél fogalmazott meg [...], nem hallgattatott meg, s emiatt, úgy tűnik, a TVF [...] elvesztette mozgósítási képességét. A legutolsó TVF (Montréal, 2016) már bohózatba fulladt!”*

Az ellenállási mozgalmak meggyengülésének egyik fő oka, hogy a TVF – a kezdeti sikerek után – nem tudott kézzelfogható és lelkesítő eredményeket felmutatni. A mozgalmi apályt mélyítette a globális válsághelyzet és a kiábrándulás is, amely a szélsőjobb előretörésének kedvezett. A rendszerkritikus és a „rendszerjobbító” erők együttműködése a TVF-ben csak ideiglenes lehetett, mivel a mozgalmon belül is felerősödtek az ideológiai ellentétek. Egyes társadalmi fórumos elemzők (pl. a belga Francine Mestrum) egyenesen a TVF *haláláról* értekezett a 2018. március 13–17. között Salvador de Bahía-ban (Brazília) megrendezett tanácskozás után. Erről bővebben később lesz szó.

A montreáli fórumtanácskozások középpontjában is az immár hagyományosnak tekinthető antikapitalista, rendszerkritikus témák

* Samir Amin írását lásd e számunkban: 46–65.

szerepeltek, így többek között a globális szegénység, az imperializmus, az újgyarmatosítás, a kizsákmányolás, a kiszolgáltatottság, a megszorítások, a közvagyon magánosítása és az ezek elleni fellépések. Montréalra – az előző két, 2013-as és 2015-ös, Tuniszbán megrendezett TVF után – azért esett a választás, mert 2012-ben Québec-ben jelentős diáktüntetésekre és sztrájkokra, illetve 2015-ben a közszféra dolgozóinak a megszorítások elleni, jelentős tömegmegmozdulásaira került sor.

A Montreálban megrendezett globális fórum – hasonlóképpen a korábbi TVF-khez – több párhuzamosan szervezett, kisebb tanácskozásból állt össze, ahelyett, hogy létrejöttek volna az egymást erősítő, jól szervezett globális hálózatok. Nagyobb érdeklődésre is csupán néhány „globális sztár” (mint pl. Naomi Klein) fellépése tartott számot.

A TVF *Nemzetközi Tanácsa* (NT) 2017. január 21-én értékelte a montreáli társadalmi világfórumot, és figyelemre méltó globális szolidaritási felhívást tett közzé, miszerint: az emberi jogok védelmében, a háborúk beszüntetése érdekében, a neoliberais támadás és a szélsőségek előretörése elleni küzdelem jegyében meg kell szervezni az *Ellenállások Szociális Fórumát*, amelynek keretében világ szinten tömegtüntetéseket szükséges tartani, és mozgósítani kell a társadalmi igazságosság megteremtése érdekében. „Lehetséges, szükséges és sürgős egy másfajta világ!” – állt a felhívásban.

E felhívás közvetlen előzménye, hogy a montreali társadalmi világfórum után az NT a TVF-folyamat keretében *Küzdő Mozgalmak Közgyűlését* (*Struggling Movements Assembly*, SMA) előkészítő munkacsoport létrehozását javasolta. A kezdeményezés szerint, az NT 2017. januári megbeszélését megelőzően konzultációkat tartott a társadalmi fórumok különböző prominens vezetőivel, abban a reményben, hogy rövid időn belül képesek lesznek a folyamatot beindítani, ami választ tud adni a mozgalmak mozgósíthatóságának egyre növekvő nehézségeire. A folyamat alapvetően a *nyitott tér* koncepciójára épül, és erősödő igényt fejez ki a mozgalom dinamizálásának beindítása érdekében, aminek célja egy politikailag strukturáltabb, hatékonyabb globális szerveződés megteremtése és közös nemzetközi akciók eredményesebb elindítása. Sajnos, ez idáig ezt a célkitűzést nem sikerült megvalósítani.

Az SMA alapvetően a TVF-folyamaton belül szeretne olyan nyitott teret létrehozni, amely sokkal szorosabban kapcsolódik a társadalmi ellenállásokhoz és a mindennapi küzdelmet folytató mozgalmakhoz. Egy állandó közgyűlésről lenne szó, amely a folyamatban lévő, külön-

bőző küzdelmeket veszi számba és lehetőséget teremt ezek összekapcsolására. Teret és megszólalási lehetőséget biztosít a folyamatban résztvevőknek, a mozgalmak képviselőinek a tapasztalatok kölcsönös megismerésére, a jó gyakorlatok elterjesztésére és azok kollektív hasznosításának elősegítésére. A helyi küzdelmekről és az ellenállási akcióktól kezdve, a mozgalmak globális stratégiáinak megalkotásáig nyújtanak majd segítséget egymásnak. Az SMA végső soron a célok, a stratégiák és az akciók összehangolásán keresztül kívánja a küzdelmek konvergenciáját megvalósítani.

Az SMA-t néhány nagyobb szervezet kezdeményezte, mivel a társadalmi mozgalmak közgyűlései erre alkalmatlanok voltak, ugyanis azok már a kezdetektől fogva szervezési gondokkal küzdöttek, s egyes időszakokban jelentős üresjáratokat is (már-már semmittevést) tapasztaltunk. A dakari TVF (2011. február) óta a közgyűlések csupán helyi jellegűek maradtak, vagyis azokat növekvő mértékben főleg a TVF helyi szervezői rendezték meg, s elmaradtak a nemzetközi folyamatokhoz való kapcsolódások.

Következésképpen, az egyik fórum a másiktól már szervezetileg és tartalmilag is „szétvált”, és a közgyűléseket csupán „tematikus konvergencia-folyamatok” helyettesítették, ahol a záró közgyűlés gyakran a közgyűlések közgyűlésévé vált, aminek eredményeit, akcióit és közösen felvállalt célkitűzéseit a későbbi fórumok nem aktualizálták és nem is hasznosították. *Különösen hiányzott a közösen végzendő utómunka, a feladatok teljesítésének számon kérése (a „follow-up”).*

Ennek a gondnak az orvoslására az SMA célkitűzése egy új, tartós, állandó folyamat beindítása volt, amely lehetővé teszi a stratégiák és az akciók nyomon követését, az alulról szerveződő mozgalmak erőteljesebb bevonásával. Lényegében ez a megközelítés teszi lehetővé, hogy a globális fórummozgalom jobban elköteleződjék a közös akciók mellett és reagáljon a TVF-fel szembeni egyik legsúlyosabb kritikára is, vagyis cáfolja meg, hogy a TVF nemcsak „dumafórum”!

A változás érdekében, „Békeért, Egyenlőségért és Népi Szuverenitásért” címmel a Venezuelai Bolívari Köztársaságban, Caracasban eredetileg 2018. február 27. és március 6. között tervezték összehívni a *Népi Mozgalmak és Szervezetek Nemzetközi Közgyűlését (International Assembly of Peoples Movements and Organizations)*, amely a világ öt kontinensén zajló antiimperialista, antikapitalista ellenállási küzdelmek koordinálására vállalkozik. Venezuela gazdasági, pénzügyi és belpolitikai gondjai miatt a globális tanácskozás megrendezését 2019. februárra halasztották. A mozgalom részeként a *Nemzetközi*

Egyeztető Tanács 2017-től regionális koordinációs és döntéshozatali testületeket hozott létre (Európa esetében az *Operatív Titkárságot*, barcelonai központtal), amelyek más kontinensek népmozgalmaival együttműködve közös koncepciókat dolgoztak ki és cselekvési terveket készítettek. Az előkészítési folyamat részeként a São Paulo-ban székelő *Nemzetközi Operatív Titkárság* 2018 szeptemberében angol, francia, portugál és spanyol nyelven közzé tette az alapelveket, a szervezeti felépítést, az akciótervet, valamint a megvitatásra javasolt témacsoportokat.*

Az I. Nemzetközi Közgyűlés fő célkitűzései: 1) Közös ellenségeink: a kapitalizmus és a pénzügyi tőke, a transznacionális vállalatok és az imperialista kormányok elleni közös akciók feltérképezése; 2) Megállapodás a politikai elvekről és a közös platformról; 3) Egyetértés az ellenségeinkkel szembeni egységes fellépésről (koordináció, harc, politikai nevelés, kommunikáció, kampány stb.); 4) Egységünk nyilvánítása és forradalmi energiáink feltöltése.

A '90-es években elkezdődött anti-neoliberális küzdelmek összehangolásának folyamatát a szervezők a 2019. februárra Caracasba meghívandó mintegy 1500 külföldi aktivista részvételével kívánják magasabb szintre emelni. Öt kontinens 700 progresszív szervezetének és népi mozgalmainak képviselőit várják Venezuelába. A helyszín megválasztása egyben szolidaritás kifejezése is Latin-Amerika haladó és forradalmi kormányaival, jelesen a Hugo Chavez örökségét tovább ápoló Nicolas Maduróval és a venezuelai nép hősiességi antiimperialista ellenállási harcaival.

1.) *Európa mozgásban*

Egy új internacionalizmus kezd kialakulni Európában. A népmozgalmak, a békemozgalom, a menekülteket/bevándoroltakat segítő mozgalmak, az agrármozgalmak, a környezetvédelmi és a szakszervezeti, valamint a baloldali és más vörös-zöld politikai mozgalmak több új, közös európai kezdeményezést indítottak el az elmúlt években.

* A mozgalom előtörténetéről, szervezési céljairól, akcióterveiről, a 2019. februári nemzetközi tanácskozás módszertanáról és tematikájáról lásd az alábbi linket: <https://www.dropbox.com/sh/bz9g6h5vo51vfzh/AACsibyHjiq5QjudYO1WUzLda?dl=0>

A caracasi globális közgyűlés európai regionális előkészítésére, *Európa Ellenállási Mozgalmának* regionális tanácskozására Barcelonában került sor 2018. január 19–20-án. A barcelonai előkészítő tanácskozáson Iván Orosa Paleo, operatív titkár meghívására részt vettem az *Attac Magyarország* nevében. A megbeszélés az európai népi mozgalmak, civil szervezetek képviselőinek bevonására irányult, és a világ más népeinek politikai platformjaival kialakított nemzetközi politikai koordináció létrehozását tűzte ki célul.

Az európai kontinensre vonatkozó előkészítő megbeszélés súlyos szervezési problémákkal küszködött, mivel a megfelelő partnerek feltérképezése és meghívása Európában – a fragmentált mozgalmak kontinensén – nem volt könnyű feladat. A *Podemos*nak köszönhetően azonban lehetővé vált a barcelonai tanácskozás összehívása. Ezen huszonnégy országból mintegy százan vettek részt, azzal a céllal, hogy a baloldali pártok által támogatott mozgalmak az antikapitalista, antiimperialista, feminista, ökológiai és egyéb területeken folytatott küzdelmekben szoros együttműködést valósítsanak meg, hozzanak létre állandó titkárságot, továbbá szervezzék meg mindenütt a baloldali aktivisták fölkészítését szolgáló helyi és regionális képzést.

Az Európán kívüli kontinenseken az *Assembly of Resistances* (rövidítve AoR) kezdeményezés sokkal előrébb tart. A latin-amerikai népmozgalmak közötti hosszú távú együttműködés olyan modell, amelyben a São Paulo-i *Földnélküliek Mozgalmának* (MST) népis-kolája követendő példaként szolgál. Erős az afrikai kezdeményezés is, amelyben 33 ország mozgalmainak képviselői vesznek részt; a Zambiában található népiskola és titkárság az egész földrész számára nyitva áll. A pánafrikai szocializmus eszméje régóta halottnak tűnt, ám most mégis új lendületet kapott. Tunézia szakszervezetei 11 arab országból kapnak támogatást, és nehéz körülmények között, megújult erővel folytatják az arab tavasz forradalmi harcát. Ázsiában, vagy Dél-Ázsiában (például Bangladesben) regionális együttműködések jöttek létre.

Svédországból csak a *Föld Barátai* vettek részt a barcelonai rendezvényen. Dániából és Finnországból, sajnos, nem voltak jelen, de többen érkeztek Norvégiából. Európa periferiájának más területei – Írország és Kelet-Európa, beleértve Oroszországot és Ukrajnát, valamint Dél-Európa egészét is – nagyobb számban képviseltették magukat. Az EU magországai közül Hollandia, Belgium és az Egyesült Királyság, valamint Németország képviselői is hiányoztak. A legfelkészültebb csapat Közép- és Kelet-Európából érkezett. A Balkánt kisebb

baloldali, radikális szocialista szervezetek fiatal aktivistái képviselték, akik szorosabb együttműködés kialakítására törekсенek a térségben. Franciaországból a *La France insoumise* ökoszocialista párt aktivistái voltak ott, akik szoros kapcsolatot tartanak Portugália, Olaszország, Görögország és Spanyolország (az úgynevezett PIGS-országok) radikális hálózataival, minthogy Európa centrumában a radikális baloldalon légüres tér alakult ki.

Barcelonában a következő fontos döntések születtek:

1) A koordináció és a hatékonyabb munka érdekében:

- a) a résztvevők listájának elküldése minden regisztrált személynek és/vagy szervezetnek;
- b) alrégiók létrehozása Közép-és Kelet-Európában (amelyet Benyik Mátyás koordinál); a volt Jugoszlávia és a Balkán potenciálisan érdekelt szervezeteinek e-mail-listáját a horvátok és a szerbek állítják össze, míg Észak-Európáét és Baltikumét a norvégok;
- c) Barcelonában Központi Titkárságot hoztunk létre Iván Orosa Paleo vezetésével;
- d) a Titkárság és az európai alrégiók koordinátorai közötti szoros kapcsolattartást, információ-megosztást, és szolidaritási akciók szervezését határoztunk el;
- e) évente legalább egyszer személyes találkozót tartunk az alrégiók szervezeteinek bevonásával, illetve folyamatosan tartjuk a kapcsolatot e-mailen, Skype-on, és Facebookon.

2) A budapesti *Ellenállások Közgyűlését* 2018. március 2–4. között terveztük megrendezni – amely sikeresen le is zajlott. (Erről bővebben később.)

2.) Altersummit – AS (Alternatív Csúcstalálkozó)

Az *AlterSummit* (AS) az Európai Társadalmi Fórumból, valamint az ATTAC szakszervezeti kapcsolataként alakult ki Belgiumban és Franciaországban. A 2013-ban Athénban tartott nagyszabású nemzetközi AS találkozó eredményként – demokratikus, társadalmi, ökológiai és feminista alternatívákra alapozva – megállapodás született a megszorító politikák ellen. A hálózat elsődleges eszköze az Európai Unió politikájának hatékony befolyásolására, politikai nyomásgyakorlásra koncentrál. Politikai pártok nem tagjai az AS mozgalomnak, de törekszik a pártokkal való aktív párbeszédre és a civil szerveződésekkel való együttműködésre.

Az AS képviselőit meghívták Barcelonába, de a dátum ütközött egy másik tanácskozás időpontjával, s emiatt nem vettek részt. Az AS mozgalom ma már jóval kisebb szerepet játszik az európai ellenmozgalmakban mint korábban, ugyanis jelenleg a rendszerkritika legfontosabb célpontja nem az EU. Komoly aggodalomra ad okot, hogy az ETF-ben marginálisnak tekintett országok, mint például Norvégia, Szerbia vagy Oroszország ma sokkal fontosabbá váltak, mint maga az EU.

Az AS vonzerejének csökkenése összefügg azzal is, hogy nagy hangsúlyt fektetett széles platformok kiépítésére, anélkül, hogy ezt a kiterjedt közösséget képesek lennének összefogni. Az AS-nek nincs elég ereje ahhoz, hogy érdemben részt vegyen egy globális civil társadalmi együttműködésben. A gyakorlatban azonban az AS sok éven át az egyik legambiciózusabb kezdeményezés volt a társadalmi mozgalmak közötti együttműködés elősegítése terén, különösen a szakszervezeti jogok kérdésében és az egészségügyi ellátás privatizációjának leállítást illetően.

3.) A marseille-i Európai Fórum

A marseille-i Európai Fórumot 2017. november 10–11. között tartották meg, azzal a céllal, hogy rendszeresen, évente rendezzenek európai fórumot, amely összefogja az európai baloldali, zöld és más progresszív erőket. Ambiciózus célkitűzése szerint egész Európában a zöld és a progresszív pártok, hálózatok és politikai mozgalmak, szakszervezetek és társadalmi szervezetek, nem kormányzati szervezetek, értelmiségiek és állampolgárok széles körű tömörülését kívánják tető alá hozni. A kezdeményezést támogató mintegy 100 szervezet meghatározó ereje az európai baloldali pártokból kerül ki. Egyedülálló, hogy a zöld pártok és a DiEM25 is támogatja a fórumot. Mások is, a német szakszervezetek, a francia CGT és a belgiumi fém munkások szakszervezete, az ATTAC, migránsokat segítő és menekültpolitikai szervezetek, a *Stop the War!* és a *Blockupy*, továbbá néhány alapítvány is segítik ezt a kezdeményezést.

A marseille-i tanácskozás zárónyilatkozata élesen bírálja az Európai Unió tekintélyelvű, patriarchális és antiszociális politikáját, a munkavállalók jogainak korlátozását, a környezetszennyezést, és követeli a békés együttélés megteremtését Európában. Kifejezetten ellenzik Európa különböző kormányai és az EU politikai irányvonalát.

Kíváncsún tartják az európai integráció alternatív modelljének kidolgozását, amely hozzájárul egy társadalmi igazságosságon alapuló világrend megteremtéséhez, amely képes meghaladni a jelenlegi ultraliberális, autoriter Európát, és képes ellensúlyozni a reakciós és fasiszta erőket. Közös kampányokat fognak kidolgozni a szabadkereskedelmi megállapodások, például az EU–USA közötti *Transzatlanti Kereskedelmi és Befektetési Partnerség* (TTIP) és az EU–Kanada közötti *Átfogó Gazdasági és Kereskedelmi Egyezmény* (CETA) ellen, valamint a nők jogainak védelme és a nemek közötti egyenlőség megteremtése érdekében.

Ez a kezdeményezés azonban nem rendelkezik tömegbázissal. Vannak benne olyan erők – mint például az ATTAC és a CGT –, amelyek újraélesztenék az ETF-et, valamint újbóloldali kezdeményezések is részt vesznek benne, mint például Jannis Varufakis mozgalma, a *Demokráciát Európában Mozgalom 2025* (*Democracy in Europe Movement 2025; DieM25*). A politikai döntések ilyen formái azonban nem teljesen világosak sokak számára. Az említett konkrét példák olyan korlátozott kampányokat takarnak, amelyeknek már vannak működőképes európai hálózataik, és amelyek zömmel a fejlett nyugati nem kormányzati szervezetek ellenőrzése alatt állnak. A marseille-i kezdeményezést támogató főbb pártok és népszerű oktatási intézmények a társadalmi fórum modelljét másolják, amely – civil szervezetek mögé bújva – kellően össze nem hangolt akcióterveket dolgozott ki. A hierarchikusan szervezett párt- és népiskolai intézetek a horizontális modellt erőltetik, amely a gyakorlatban többnyire egyéni szakmai karrierépítésekhez vezet(ett). Ez azt jelenti, hogy a horizontális szervezést előnyben részesítő baloldali aktivistáknak karrierlehetőséget kínáltak fel hierarchikusan működő baloldali intézményekben vagy a finanszírozást biztosító és általuk szigorúan ellenőrzött, illetve felügyelt nem kormányzati szervezetekben.

Így a marseille-i Fórum a modell korlátainak példájává válik. A tömegtámogatás, vagyis a társadalmi felhajtóerő hiánya a felszínen ugyan párhuzamosságnak tűnik, ám valójában hierarchikus szervezetek által ellenőrzött erőter kialakulásához vezet. A fórummodell képtelen arra, hogy hatékonyan összegyűjtse a rendszerkritikus erőket. Ugyanakkor a kezdeményezés még így is dicséretesnek tekinthető, mivel egyértelműen magába foglalja a nem uniós tagországokat is.

4.) *B terv és Lexit*

2015 nyarán Jean-Luc Mélenchon, Stefano Fassina, Zoe Konstantopoulou, Oskar Lafontaine és Jannis Varoufakis közös európai uniós felhívást tettek közzé „B terv Európában” címmel, amelyet európai parlamenti képviselők és az EU tagállamok képviselői írtak alá. A B terv Európa vezető baloldali politikusainak kezdeményezésére létrejött konferenciasorozatot jelent, amelyek során a résztvevők baloldali alternatívák megvalósításának lehetőségeiről értekeznek. Megkérdőjelezi az euró létjogosultságát és az EU neoliberális politikáját szolgáló egyezményeket.

A felhívás aláírói „az Európai Szerződések teljes újratárgyalását” sürgetik, különösen Görögország pénzügyi megpuccsolása és a görög bankok kényszerlezárása miatt. A felhívás szerint, a „demokratikus Európa A tervet” – figyelembe véve további baloldali kormányok esetleges hatalomra jutását Európában – egy „B tervvel” kell támogatni. Az aláírók megjegyzik, hogy számos ötlet, például a monetáris politikai intézkedések, már napirenden vannak. A kezdeményezés a „nemzetközi” megközelítést és a „különböző országok sajátosságainak figyelembe vételét” hangsúlyozza.

A „B terv nemzetközi csúcstalálkozójára” végül 2016. január 23–24-én került sor a párizsi *Maison de la Chimie*-ben, mintegy 300 fő részvételével. A csúcson felszólalók elsősorban parlamenti képviselők, tudományos szakemberek és nem kormányzati szervezetek képviselői voltak. Szakszervezetek nem képviseltették magukat.

Európában a baloldali alternatívák megvalósításának módjáról szóló párizsi konferencia után Madridban, 2016 február 19–21. között került sor újabb találkozóra, mivel a baloldali pártok és pártszövetségek választási sikerei az EU tagállamaiban, valamint Görögország és az EU intézményei közötti konfliktusok számos kérdést vetnek fel a lehetséges alternatív politikai megközelítéseket, valamint a baloldali erők és az EU közötti kapcsolatokat illetően.

A párizsi és a madridi konferenciát további tanácskozások követték Koppenhágában és Lisszabonban. A B-terv az EU-megállapodások megreformálására törekszik, és ha ez nem lenne lehetséges, akkor egy *eurozóna-kivezetési terv* kidolgozására vállalkozik. A konferenciákon sok baloldali és szellemi erő koncentrált, de nehézségekbe ütközött, hogy a civil mozgalmakkal is összefogjanak, ne csak a pártokkal.

A B tervhez szorosan kapcsolódó *Lexit*, olyan baloldali egyének csoportját jelöli, akik az euróövezet tagországainak az övezetből

való kilépés módozatait keresik. A Lexit résztvevői képesek voltak kiemelkedő szerepet játszani a B terv találkozóin, ahol a baloldali pártok képviselői voltak többségben.

5.) A Demokrácia Európában Mozgalom 2025 (DiEM25)

A DiEM25 mozgalmat a korábbi görög pénzügyminiszter, Jannis Varufakis alapította, aki kiemelkedő szerepet tölt be a mozgalom vezetésében. A DiEM25 az EU legitimációs válságának egyik következménye: miután Görögországot az EU, az *Európai Központi Bank* (EKB) és az IMF nyomása térdre kényszerítette, a megszorító politika bevezetését illetően népszavazásra került sor.

A DiEM25 2016. február 9-én Berlinben az EKB elleni mozgalomként alakult meg baloldali és zöld pártok, szakszervezetek, illetve civil szervezetek és a *Blockupy* mozgalom részvételével. A kezdeményezés nagy médiavisszhangot váltott ki. A napközben tartott műhelyvitákon több mint félszáz politikai, tudományos és kulturális szakértő három fő kérdésre kereste a választ, nevezetesen: „Mi a DiEM25 válasza a széttöredező Európa-ra?”; „Mi a DiEM25 gazdasági elképzelése és a politikai kerete?” és „Mit kell tenni a DiEM25-nek?”. Aznap este a plenáris ülést Varufakis nyitotta meg, hangsúlyozva a DiEM25 mozgalom elindításának szükségességét, és felhívta a figyelmet a fasizmus újjáéledésének veszélyére.

Varufakis a DiEM25 mozgalom elindítása mellett egy nemzetközi pártot is alapított, annak érdekében, hogy 2019-ben személyesen is részt vehessen az európai parlamenti választásokon. Lengyelországban a *Razem*, Dániában az *Alternativa* és Csehországban a *Pirate Party* is tagja a DiEM25-nek. A mozgalom helyzete és jövője azonban ma sem teljesen tisztázott. A polgári demokráciák páneurópai mozgalmaként a zöldek, a radikális baloldaliak és a liberálisok is részesei, de csak az EU tagországaiban aktívak, ahol eddig a legtöbb helyi csoport jött létre. Hazánkban névleg ugyan működik a DiEM25, van Facebook-oldala is, de önálló akciókat eddig nem szervezett.

6.) Európai Társadalmi Fórum (ETF)

Az ETF Közép- és Kelet-Európában él tovább. A régió fórummozgalmai gyakran radikálisabbak, mint a nyugat-európai baloldali fórumok.

Kelet-Európában inkább a fegyverkezés és a szegénység elleni küzdelemre összpontosítanak, a lakhatásért és a szociális jogokért harcolnak. Az első regionális társadalmi fórumot 2013-ban, Bécsben tartották meg, a másodikat pedig Wrocławban, 2016-ban. A következő regionális fórumra *Assembly of Resistances* néven Budapesten, 2018. március 2–4. között került sor. Ez nemcsak a caracasi globális népmozgalmi gyűlésre való felkészülés volt, hanem egyben a Salvadorban (Brazília) 2018. március 13–16. között megrendezett TVF nyitánya is.

Az első ETF-et 2002-ben Firenzében, 50 ezer résztvevővel és az iraki háború elleni egymillió fős tömegdemonstrációval tartották meg. Az utolsó előtti ETF-et Malmöben, 2008-ban, 15 ezer résztvevővel, az utolsót pedig Isztambulban, 2010-ben, már csak 3 ezer fővel. A nemzeti társadalmi fórumokat Finnországban és Norvégiában továbbra is megtartják. Közép- és Kelet-Európa egyes országaiban, mint Oroszország, Csehország, Magyarország és Ausztria, a társadalmi fórumok formális vagy informális hálózatokként léteznek. Jó példa a régió társadalmi mozgalmainak továbbélésére a *Prágai Tavasz 2. (PS2)* hálózat, amelynek fő feladata a jobboldali szélsőségek és a populizmus elleni fellépés.

Az Európai Unió szociális csúcstalálkozóját 2017. november 17-én rendezték meg a svédországi Göteborgban, ahol Európa vezetői találkoztak, hogy szociális és foglalkoztatás-ügyi kérdésekről tárgyaljanak. Itt kétéves előkészítés után aláírták a *Szociális Jogok Európai Pillérének* nyilatkozatát. A göteborgi EU-csúcstalálkozával szemben, 2017. november 18-án, a *Föld Barátai* Svédországban és a latin-amerikai csoportok ellen-rendezvényeket tartottak az Európai Parlament baloldali és zöld képviselőinek bevonásával, a PS2 hálózat szolidaritási támogatásával.

7.) *Assembly of Resistances (AoR) – Ellenállások Közgyűlése, Budapest 2018. március 2–4.*

A Budapesten megtartott AoR-en több mint egy tucat ország közel 100 résztvevővel képviseltette magát. Jelentősége abban foglalható össze, hogy összekapcsolta a régiós, rendszerellenes törekvéseket a globális politikai, szociális és ökológiai küzdelmekkel. Különösen fontos, hogy az ukrán, orosz és délszláv küzdelmek globális kontextusba helyeződtek. Az tanácskozás záródokumentuma közös cselekvési programot fogadott el:

- programokat szervez a nemzetközi Nőnap alkalmából;
- megmozdulásokat tart a palesztinok Izraelből való kiutasításának emlékére (Nakba 1948);
- szolidaritási akciókat szervez az odesszai mészárlás 4. évfordulója kapcsán;
- rendezvényeket tart az I. világháború áldozatainak emlékére.
- Marx Károly születésének 200. évfordulója alkalmából konferenciákat, ünnepi megemlékezéseket szervez.

8.) *Társadalmi Világforum, Salvador de Bahía (Brazília),
2018. március 13–17.*

A legutóbbi TVF-et 2018. március 13–17. között tartották Brazíliában, Salvador de Bahía-ban, amely – a szokásos módon – egy nagy tömegdemonstrációval kezdődött: több tízezer ember vonult át a városon, nagyon motiváltan, felszabadultan és boldogan, sok reményt sugározva. A biztató nyitány után azonban számos kritika is megfogalmazódott.

A fórum globális jellegét megkérdőjelezi, hogy a résztvevők több mint 80%-a brazil volt. Sokan jöttek Latin-Amerikából és Afrikából is, mert a Salvador de Bahia és Afrika közötti kapcsolatok történelmi okok miatt meglehetősen erősek. Az európai jelenlét a szokásosnál is sokkal gyengébb volt, különösen kevesen vettek részt Kelet- és Közép-Európából, míg Ázsia szinte teljesen hiányzott a fórumról. A kétezernél több műhelyvita és szeminárium túlnyomó többsége pusztán csak saját berkein belül mobilizált, elenyésző kisebbség foglalkozott a globális vagy regionális alternatívák és stratégiák kimunkálásával. A korábbi TVF-ek legfontosabb témái (a nemzetközi pénzügyi intézmények, a szabadkereskedelem, a háborús konfliktusok, az éghajlatváltozás) alig szerepeltek napirenden.

A párhuzamosan futó, nagyobb tömeget felmutató fórum-összejöveteleknek nagyobb nemzetközi érdeklődést és médiavisszhangot kellett volna kiváltaniuk. Pozitívnak tekinthető azonban, hogy a nők jelentős szerepet kaptak ezen a világfórumon, azonban cselekvési programjuk sok kívánni valót hagyott maga után. Néhány NT-tag aktív bojkottja miatt a társadalmi mozgalmak összefogása (konvergenciája) is kudarcos volt. Nem vonhatók viszont kétségbe a brazil szervezők rendkívüli erőfeszítései, amelyeket politikailag nagyon nehéz körülmények között vittek végbe. A mintegy 80 ezres résztvevői

létszámot illetően aligha lehet kritika. Kérdéseket Európa – benne Közép- és Kelet-Európa – és Ázsia alulreprezentáltságával kapcsolatban azonban fel lehet tenni. A drága repülőjegy ugyan részben magyarázatot ad a gyenge részvételre, de nem mindenre. Sok civil szervezet és értelmiségi már régen elhagyta a globális fórummozgalmat, és ez alapos elemzést kívánna.

A mozgósító szlogen 2001-ben Porto Alegreben „Lehet más a világ!” volt. Akkor a világ minden tájáról több ezer értelmiségi, rendszerkritikus egyén és alulról jövő (*grass roots*) mozgalom képviselője ment el Brazíliába. A TVF célja az volt, hogy ellenválaszokat adjon a davosi Világgazdasági Fórumra, illetve hogy globális alternatívákat és stratégiákat dolgozzon ki, röviden: *globális ellenmozgalmat* indítson útjára. Ennek megvalósítása érdekében számos alapvető szabályt rögzítettek a „Porto Alegre-i Chartában” különösképpen azért, hogy a fragmentált baloldali csoportok ne egymás ellen vívjanak ideológiai harcot, hanem a közös ellenségre: *a fennálló rendszer meghaladására* koncentráljanak. A Charta alapelvei azonban mára már jelentősen gátolják a közös politikai cselekvést. Az Alapelvek értelmében ugyanis senki sem tud beszélni az egész fórum nevében, de ez egyben azt is jelenti, hogy a fórumnak nincs igazán mozgósító ereje. Sem a TVF, sem az NT soha nem fogadhat el mindenkire nézve kötelező politikai határozatot, még abban az esetben sem, ha konszenzus van tagjai között.

További gond a *horizontális szerveződés* erőltetése. Bár mindannyian egyetértünk a hierarchiák és a vertikális struktúrák lehetőség szerinti elkerülésével, de a horizontalitás hangoztatása egyre inkább a létező hatalmi viszonyok elrejtésére vagy elfedésére szolgál. A társadalmifórum-mozgalomban most látszólag nincs hierarchia, ezért senki nem vállal felelősséget semmiért. Ugyanakkor nincs teljes átláthatóság sem, nem is beszélve a demokrácia érvényesülésének mikéntjéről a mozgalmon belül, illetve a konszenzuális döntési elv sokszor értelmetlen alkalmazásáról.

A hierarchia elutasítása azt jelenti, hogy minden műhelyvita (esetenként mintegy kétezer!) ugyanolyan fontossággal bír, mint például a pénzügyi válságról vagy a háborúkról és a békéről rendezett nagyobb szemináriumok. A kiemelkedő baloldali értelmiségiek részvételével tervezett TVF-konferencia megtartását ugyanakkor elvetették, mert nem kíváncsiak a „politikai gurukra”. Az alternatívákat és a stratégiákat a TVF keretein belül, illetve az NT-ben alig-alig vitatják meg: „a mozgalmaknak ezeket maguknak kell kimunkálniuk” – hangzik a szokásos válasz.

A korábbi, *apolitikus TVF-nek nincs jövője*. Funkciója csakis akkor lesz, ha érdemben fog hozzájárulni a cselekvések összehangolásához és a mozgalmak globális megszervezéséhez. Ennek előfeltétele, hogy a Porto Alegre-i Chartát (az alapelveket) újrafogalmazzuk és hatékony struktúrákat hozunk létre. A TVF korántsem az egyetlen globális fórum, de jelenleg az egyetlen, amely képes lehet a különböző áramlatok népfrontos összefogására. A különböző politikai szintek közötti párbeszéd alapvető fontosságú lenne. A jobboldal nagyon jól tudja ezt, és ennek megfelelően is cselekszik. A baloldal viszont túl gyakran csak önmagával foglalkozik, illetve a különböző ideológiai áramlatok közötti adózó vitákkal tölti az idejét. Mindezt egy olyan történelmi korban teszi, amikor a neoliberalizmus és az elidegenedés elleni düh, a rendszerkritika a világ minden táján egyre erősödik. Mindeközben a társadalmi mozgalmak kriminalizálása és ellehetetlenítése is egyre gyakoribb jelenségé vált.

A nemzetközi baloldal szégyene lenne, ha a *Társadalmi Világfórum* 18 év után véglegesen kimúlna.

2018. december 1-jén.

Benyik Mátyás
elnök

Hasznos linkek a témában

<http://samiramin1931.blogspot.com/2017/02/samir-amin-extraits-des-memoires-idep.html>

<https://wsf2018.org/en/english-world-social-forum-2018/>

<https://fsm2016.org/en/>

<https://www.tni.org/my/node/5631>

<https://www.transform-network.net/en/publications/yearbook/overview/article/journal-062010/the-challenges-before-the-european-social-forum/>

<http://www.altersummit.eu/>

<https://diem25.org/what-is-diem25/>

<http://www.rosalux.eu/topics/crises-and-left-solutions/plan-b-plan-b-diem25-which-plan-for-europe/>

<https://www.transform-network.net/en/calendar/event/european-forum-for-alternatives/>

<https://www.transform-network.net/en/blog/article/call-for-a-european-forum-of-progressive-forces/>

<https://www.transform-network.net/en/blog/article/first-central-and-eastern-european-social-and-environmental-forum/>

<http://www.cadtm.org/East-and-Central-European-Social>
<https://www.attac.hu/2016/03/report-on-the-2nd-cee-social-forum-held-in-wroclaw/>
<https://www.attac.hu/2018/01/central-and-eastern-european-social-forums-ceesfs/>
<https://www.transform-network.net/en/blog/article/cee-social-forum/>
http://www.ciranda.net/Establishment-of-the-World?lang=pt_br
<https://www.attac.hu/2018/03/final-declaration-of-assembly-of-resistances-held-in-budapest-on-2-4-march-2018/>
<https://hu.mebal.eu/szocialis-vilagforum-a-kapitalizmus-alternativaja-kiindulopontkent-egy-vitahoz/>
<https://www.attac.hu/2017/02/porto-alegre-call-for-global-solidarity-of-peoples/>
<https://nacla.org/article/world-social-forum-and-rise-global-politics>
http://www.eszmelet.hu/i-_magyar_szocialis_forum-az-i-magyar-szocialis-forum-zaron/
<https://www.globalpolicy.org/component/content/article/174/30719.html>
<https://libcom.org/library/remember-remember%E2%80%A6wombles-european-social-forum>
<https://waronwant.org/media/war-want-european-social-forum-2010>
<http://de.rosalux.eu/themen/globale-macht-und-widerstand/organisierungs-schwaecher-und-relative-orientierungslosigkeit-das-sechste-europaeische-sozialforum-in-istanbul/>
<https://wsf2018.org/ar/grupos/prague-spring-ii-network-against-far-right-extremism-and-populism/>
<https://www.no-to-nato.org/2016/08/leaflet-prague-spring-2-network-for-wsf-in-montreal-2016/>
<https://www.transform-network.net/en/calendar/event/2nd-conference-on-alternatives-to-the-rise-of-the-far-right-in-times-of-economic-social-and-ecolog/>

Számvetés – Megjegyzések egy „apokrif” Eszmélet-lapszámhoz

„Nincs ma Magyarországon számottevő erő,
amely kapitalista restaurációt kívánna, de
nincs olyan sem, amely továbbra is vállalná
az egypártrendszerű diktatúrát”.

„Spectator”, 1956

1958 októberében – Oxfordban – megjelent az *Eszmélet* folyóirat első száma, a jelenleg is működő lap egyik fontos szellemi elődje. Mészáros István főszerkesztő bevezetőjéből megtudhatjuk, hogy ennek „[...] már 1956 végefelé meg kellett volna jelenni. [...] Szerkesztőbizottságát – először lehettünk tanúi Magyarországon ilyen széles s valóban eszmei összefogásnak – Bernáth Aurél, Déry Tibor, Illyés Gyula, Kodály Zoltán és Lukács György alkották. A szerkesztőbizottság 1956 nyarán kezdte meg a működését és Mészáros Istvánt választotta a folyóirat felelős szerkesztőjéül.”¹ Mészáros egy későbbi közléséből tudjuk továbbá, hogy a munkálatok tényleges irányítója döntően ő volt, a szerkesztőség többi tagja, a magyar kultúra talán legfontosabb reprezentánsai, inkább csak a nevüket adták a vállalkozáshoz. Az eredetileg havilapnak tervezett orgánus címét is Mészáros javasolta („József Attilára gondolva”), s ő volt az, aki a vonakodó Kodályt rábeszélte, hogy vállalja a tagságot. „Másfél órás beszélgetés után, amelyben a legkényesebb kérdésekről is alaposan faggatott, ezzel a mondattal búcsúzott tőlem, miután a beadványunkat aláírta: »tízezer olvasót kívánok a folyóiratnak«. Az nem is volt akkor kétséges. Természetesen Kodály részvételének nagy szerepe volt a [...] folyóirat engedélyezésében”, amely az MTA kiadásában jelent volna meg.²

A lap gyakorlati beindítása ugyan így sem volt problémáktól mentes, de végül a hivatalos szervek is engedélyezték, s az október 23-a előtti hetekben már „előkészületben volt az első szám kidolgozása, és javában folytak a nyomdai-kiadói tárgyalások is.” 1956 októberének

és novemberének mozgalmas (forradalmi és ellenforradalmi) eseményei azonban véget vetettek e sokat ígérő kísérletnek.³ Mészáros elhagyta az országot, és csak két évvel később, Angliában látott neki a félbemaradt projektum befejezésének. Az ezúttal már csak kéthavi periodikának szánt „tudományos és művészeti” lap azonban nem bizonyult hosszú életűnek: 1959 nyarán még elkészült a második szám,⁴ de folytatni már nem sikerült.

Ha fellapozzuk az 1989-ben elindult (vagy mondhatjuk akár így is: újraindult) *Eszmélet* első számát, közvetlenül Tőkei Ferenc *Ajánlása* után egy rövid beköszöntőt olvashatunk, amelyből kiderül, hogy az alapítók csatlakozni kívántak az 1950-es években torzóban maradt folyóirathoz – s nem csupán a nevükben. József Attila híres versének címe egyébként igen gyakran felbukkan a magyar folyóiratok történetében: Mészáros kezdeményezésén túl, *Eszmélet* néven próbált a '60-as, '70-es években Horgas Béla létrehozni egy lapot, amelyet akkor nem engedélyeztek, és az ELTE tanárképzőjének hallgatói szintén ezen a címen adtak ki diáklapot az 1980-as években.⁵

Úgy tűnik azonban, hogy most még egy további elemmel kell kiegészítenünk az „Eszmélet folyóiratok” listáját. Egy – az ELTE Egyetemi Könyvtárának kéziratárából előkerült – dokumentum tanúsága szerint ugyanis 1956 végén is megjelent egy – bizonyosan periodikának szánt – lap *Eszmélet* néven, amely nyilvánvalóan nem azonos a Mészáros István által szerkesztett, 1958–1959 között nyugati emigrációban működő *Eszmélettel*.

A következőkben e dokumentum keletkezési körülményeit, eredetét próbáljuk felderíteni és egyúttal az 1956-os események kontextusába helyezni, jelen írás mellékleteként pedig átiratban és fakszimilében is közöljük a lap „Spectator” nevet használó, egyelőre nem azonosított szerzőjének „Számvetés” című „vezércikkét”.

Egy elfeledett lapszám

Az Egyetemi Könyvtár – rendkívül gazdag – 1956-os lapgyűjteménye a rendszerváltásig a zárolt, titkosított állományba tartozott. 1956 novembere után a könyvtár vezetői úgy döntöttek, hogy elkülönítik az egyes lapok október–novemberi számait a többitől. Az anyag zárt raktárba került, s több mint három évtizeden át jelöletlen dobozokban állt. Az évtizedes elzártságnak egy jelentős előnye mégis volt: az anyag – amely 2017 óta teljes terjedelmében online is kutatható

– jó minőségben maradt fenn.⁶ Ebből az állományból került elő a fentebb említett, ezidáig ismeretlen, „apokrif” *Eszmélet*-lapszám.⁷ A dokumentum az Országos Széchényi Könyvtárban is megtalálható, ám itt csak az első oldala (a címsorral és egy ismeretlen szerző versével) érhető el, a többi része hiányzik, így könnyen elképzelhető, hogy az Egyetemi Könyvtár címkézetlen dobozaiban őrződött meg e „forradalmi” kiadvány egyetlen teljes (közgyűjteményi) példánya.

Maga a dokumentum nem túl hosszú, mindössze nyolc oldal, és sajnos nem sokat árul el magáról: nincsenek feltüntetve a szerkesztők és az egyes írásoknál sem találjuk a szerzők neveit. Csupán a folyóirat címét ismerhetjük meg, s azt, hogy ez az első évfolyam legelső száma. Mottónak József Attila egyik töredékét használta az ismeretlen szerkesztő.

A kiadás időpontját illetően, az OSzK és az ELTE EK katalógusai-ban is 1956. november 5-e szerepel, a lap azonban ennél bizonyosan később látott napvilágot – néhány héttel, vagy talán egy hónappal is a föltüntetett dátum után. Ugyan erre vonatkozó adat nem szerepel a címloldalon, az egyes írások alatt szereplő dátumokból és a szövegekben található egyéb utalásokból mégis jó közelítéssel megállapítható a megjelenés időpontja. A legkésőbbi dátum, ami szerepel a dokumentumban, november 23-a, vagyis az ún. néma tüntetés⁸ napja, aminek egyik jellegzetes epizódját az „Emberek a kapu” alatt című, másfél oldalas életkép örökíti meg. Ennél korábban nem jelenhetett meg a lapszám, s vélhetően az újjászerveződő hatalom december eleji megtorló akciói után sem. (December 9-én letartóztatták a *Központi Munkástanács* vezetőit és aktivistáit, december 11-én betiltották a *Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsát*, és ezekben a napokban kezdődtek meg a vidéki – salgótarjáni, miskolci, egri – sortüzek is.) Nagyjából tehát erre a – november 23-a és december 9–12-e közé eső – bő két hétre tehetjük a megjelenést.

Az egyes írások keletkezési ideje kapcsán bizonyosan megállapítható, hogy egyik sem íródhatott a felkelés előtt, részben azért, mert néhány vers alatt találhatunk (november eleji-közepi) dátumokat, részben pedig azért, mert a szövegek egyébként is árulkodnak magukról: lényegében mindegyiket áthatja az október 23-a utáni napok eseményeinek élménye és a november 4-ei intervenció okozta sokk. Ezzel ki is zárhatjuk a legevidensebbnek tűnő magyarázatot, mégpedig azt, hogy a lapnak valamilyen módon köze lenne a Mészáros-féle *Eszmélethez*, hiszen tudjuk, annak a cikkei még jóval október 23-a előtt keletkeztek, és Mészáros két évvel később, az emigrációban,

ezekből állította össze a fentebb említett lapot. Nem elhanyagolható szempont továbbá, hogy Mészáros bizonyára megemlítette volna ezt az 1956. november–decemberi „őst” a már idézett, 1958-as szerkesztői bevezetőjében. Ő azonban semmiféle utalást nem tett a most megtalált dokumentumra.

Mészáros István közreműködését persze nem lehet száz százalékos biztonsággal kizárni. Érvelhetünk mellette azzal, hogy nem túlzottan nagy az esély arra, hogy valakinek – tőle függetlenül – éppen az *Eszmélet* cím jutott eszébe, ráadásul ugyanabban az évben, másrészt pedig az írások szellemisége is beleillik Mészáros „profiljába”, vagyis akár ő is lehetett a szerkesztő. Sajnos ezt már nem tudjuk megkérdezni tőle.

A szerzők és szerkesztők azonosítása tehát nem egyszerű feladat, és bocsássuk is előre: jelen írás sem fogja a személyüket felfedni. Mindössze egyetlen kisebb nyom áll rendelkezésünkre, amin elindulhatunk, s ami talán a későbbiekben elvezethet a dokumentum szerzőihez. Ahogy fentebb utaltunk rá, nevek nincsenek az egyes szövegeknél feltüntetve, van viszont két álnév: *Tilius* (a „Rettenet ellen” című versnél) és *Spectator* a „Számvetés” című cikknél. Előbbi szerző azonosítása egyelőre nem tűnik lehetségesnek, *Spectator* viszont némileg több lehetőséggel kecsegtet – igaz, ez egy meglehetősen gyakori álnév (nyilvánvalóan beszédes jelentése miatt is: megfigyelő, néző, szemlélő), az 1956-ot megelőző bő fél évszázadban többször is felbukkant, nagy valószínűséggel különböző szerzőket takarva.

A XX. század legismertebb – bár mára lényegében a feledés homályába veszett – „*Spectator*”-a kétségkívül Krenner Miklós (1875–1968) volt, a két világháború közötti erdélyi magyar közélet talán legfontosabb újságírója, közéleti személyisége. Az 1920-as években a *Rendkívüli Újság* és az *Erdélyi Hírlap* munkatársaként dolgozott, de ezeken kívül számos napilapban és folyóiratban is publikált, 1938-tól pedig a (Pető-féle) *Magyar Nemzet* főmunkatársa lett.

Krenner meggyőződéses transzilvanista volt, munkásságában, publicisztikájában az Erdélyben élő nemzetiségek összefogását és autonómiáját képviselte – az egyenjogúság szellemében. Leginkább haladó gondolkodású, nemzeti-liberálisként jellemezhetjük, hangsúlyozottan antihorthysta és erős antifasiszta meggyőződéssel. Méliusz József visszaemlékezései szerint, *Spectator* „[...] olyan klasszikus koncepciójú liberális demokrata, aki [...] a forradalmi harcban született amerikai polgári demokrácia szülöttének tekintette radikális erkölcsi gondolatvilágát. [...] Nem, szó sincs róla, *Spectator* nem volt marxista.”⁹

Méliusz jellemzésének élesen ellentmond Krenner szócikke a *Magyar életrajzi lexikonban*, illetve Széchy Andrásnak az *Ezredvég* folyóiratban megjelent írása,¹⁰ amelyek szerint ő lenne a szerzője egy 1919-ben, a Tanácsköztársaság idején megjelent kommunista brosúrának. A *Belügyi Közlöny* 1920. február 8-i számának mellékletében („Jegyzék az elkobzandó és megsemmisítendő kommunista, bolsevista és anarchista sajtótermékekről”), a „tiltólistán” négy darab Spectator-szöveget is találhatunk: „Mi történt március 21-én”, „Néhány szó a tanácsköztársaságról”, „A kilyukadt papzsák”, „A vesztett háború”.¹¹ Megbízható adatok hiányában, sajnos nehéz megállapítani, hogy ki írhatta e népszerűsítő kiadványokat, nem tudjuk, ki lehet ez az „1919-es Spectator” (a *Belügyi Közlöny* sem azonosította, csak az álnevet tüntette fel), annyi azonban elég valószínű, hogy nem Krenner Miklós, ahogyan az is, hogy az 1956-os „Számvetés” szerzője sem ő. Igaz ugyan, hogy 1956 már Budapesten érte (még 1943 folyamán költözött el Erdélyből az őt ért szélsőjobboldali támadások miatt), de két (nyomós) okból mégis kizárható Krenner szerzősége. Az 1956-os kis cikk és a fentebb sorolt, 1919-es brosúrák alapvetően az öngazgató szocializmus antikapitalista, antibürokratikus elméleti-kulturális hagyományához kapcsolódnak, s mint ilyenek, Krenner – markánsan polgári-demokrata szellemű – életművébe meglehetősen szervesen illeszkednének. Fennmaradt másrészt Krenner-Spectator igen terjedelmes személyes naplója, mely szintén az ő szerzősége ellen szól. A naplót 1919 októberében kezdte el írni Aradon, de néhány hónap múlva abbahagyta, s csak 1940-ben látott neki újra, hogy aztán egészen haláláig, 1968-ig rendszeren vezesse. Az Országos Levéltárban több tucat füzet őrizi – egyébként magánhasználatra szánt – napi bejegyzéseit, melyeket sok szempontból rendkívül hasznos és értékes forrásnak tekinthetünk.¹² Az 1950-es évek közepének feljegyzései azonban arról tanúskodnak, hogy Krenner már nem igazán törődött a politikával, rövid, napi közlései pedig pusztán banális dolgokról mesélnek, úgymint az aznapi időjárás vagy a szerző általános közérzete. Elvértve esetleg szemlélte, kivonatolta a friss napilapokat. Semmi nem utal tehát arra, hogy Krenner bármilyen értelmiségi szerveződésekben, szerkesztőségben stb. közreműködött volna 1956 őszén, telén.

Spectatorunk személye így egyelőre rejtély marad. Bizonyára nem volna haszontalan megtudni, hogy ki vagy kik álltak az 1956-os, „forradalmas” *Eszmélet*-lapszám mögött, de ennél mégis jóval érdekesebb az, ami benne található.

1956 története napjaink emlékezetpolitikájának egyik kiemelten fontos eleme. Mi sem szemlélteti ezt jobban, mint a 60. évfordulóra megrendezett, milliárdos költségvetésű kampány és a politikai kinevezettekkel teletömött '56-os emlékbizottság. (Csak érdekességgéppen említsük meg, hogy 13 állandó tagja közül 6 fő államtitkár volt.) E bizottság legfőbb funkciója, hogy örködjön a történelem „helyes” interpretálása felett, s hogy meghatározza, monopolizálja az 1956-tal kapcsolatos kutatásokat, az ismeretterjesztő irodalmat, filmeket, és persze ezeken keresztül egyúttal a közvélekedést is. A történelem így a „pesti srácok és lányok” végletekig leegyszerűsített „sztorijaira” vagy egyéb más toposzokra hullik szét, harcos szovjetellenességgel, antikommunizmussal, s mostanában egyre inkább – szabadságharcos közhelyekbe csomagolt – antiliberalizmussal és Nyugat-ellenességgel kiegészítve. Természetesen 1956 politikai célú, legitimációs felhasználása nem újkeletű dolog, már a rendszerváltás időszaka óta kísért. Az ellenforradalom narratíváját 1989–90 után gyorsan felváltotta egy merőben új olvasat: 1956-ból a berendezkedő új polgári rendszer történelmi előképét konstruálták meg, emellett rendkívül alkalmas volt arra is, hogy felfedezzék benne a – különben nem igazán jelentős – magyarországi polgári-demokratikus hagyományokat.¹³

Mondanunk sem kell, a történeti kérdéseknek ez a teleologikus felfogása meglehetősen távol áll a tudománytól, és persze az egykor ténylegesen szóba kerülő alternatívák sem e dichotomikus kategóriák – polgári demokrácia vagy sztálinista diktatúra – szűkös keretei között merültek fel – ahogy azt a mellékletben közölt dokumentum is jól szemlélteti.

A „merre tovább” kérdésére adott válaszok sokfélék voltak, és köztük az államszocializmus társadalmasítása, önigazgatói irányba való továbbfejlesztése is hangsúlyosan jelen volt, ami mindenekelőtt a *munkástanácsokban* testesült meg. Követeléseik, programjaik ugyan – ahogyan azt a „Számvetés” szerzője is megjegyzi –, spontán, alulról szerveződő jellegükből adódóan – és persze az idő rövidsége miatt –, nem voltak világos elméleti keretekbe foglalva. Ettől függetlenül, nem egyszerű feladat 1956 történései közül kiiktatni vagy elbogatellizálni a munkástanácsok szerepét, noha szögezzük le mindjárt azt is, jelentőségük eltűlése is félrefogás lenne, hiszen például – egyebek mellett – a restauratív (a valóban ellenforradalmi) tendenciák szintén felütötték a fejüket – elég, ha ehelyütt csak Mindszenty érsek fellépésére utalunk.

A munkástanácsok létrehozásának gondolata nem október 23-a után született meg, már hónapokkal azelőtt felvetődött. A munkásigazgatás követelése a *Petőfi Kör* október 23-ai kiáltványában is felbukkantak, egy nappal korábban pedig meg is alakult az első munkástanács a diósgyőri MÁVAG-ban. Ezután az ország több pontján spontán módon jöttek létre különféle munkástanácsok, és október 26-ára az ország legtöbb gyára már az ő kezükben volt.¹⁴

Október 31-én Budapesten összeült a munkástanácsok parlamentje is, melyben 24 nagyüzem képviselői vettek részt – mint például a Ganz, a MÁVAG, a Beloiannis vagy az Egyesült Izzó –, a Paraszt Szövetség, az egyetemek forradalmi bizottságainak és az Értelmiség Forradalmi Bizottságának küldötteivel kiegészítve. Egy 9 pontból álló határozatot fogadtak el működésük jövőbeni rendjéről, amelynek legfontosabb alapelveit az első két pontban rögzítették. „1. Az üzem a munkásoké. A munkások az államnak a gyár termelése után adót és az üzemi nyereségből megállapított részesedést fizetnek. 2. A vállalat legfőbb irányító szerve a dolgozók által demokratikusan választott munkástanács.”¹⁵

Részletes tervzetben fejtette ki Magyarország jövőjét illető elképzeléseit a Nagy-kormány államminisztere, a demokratikus szocialista (de nem marxista) Bibó István is. Bibó egy sajátos, hibrid rendszer képét vázolta fel, melyben az önigazgató formák mellett a magán- és az állami tulajdon bizonyos elemei is megjelentek – hangsúlyozottan a szocializmus dominanciájával. „Magyarország társadalmi formája a kizsákmányolás tilalmán alapuló társadalmi rend (szocializmus), ami közelebbről jelenti:

1. az 1945-ös földreform fenntartását 20–40 holdas maximummal;
2. a bányák, a bankok és a nehézipar államosításának fenntartását;
3. a meglévő gyáraknak munkásigazgatáson, munkásrészvényeken vagy nyereségrészesedésen alapuló közösségi tulajdonát;
4. az egyéni és szövetkezeti szabad vállalkozás teljes lehetőségét, a kizsákmányolás tilalma által megszabott biztosítékokkal;
5. a magántulajdon szabadságát a kizsákmányolás tilalma által megszabott korlátok között;
6. teljesen kiépített munkásvédelmet és a munkásszervezkedési szabadság teljességét
7. általános társadalombiztosítást.”¹⁶

A fegyveres ellenállást ugyan a november 4-ei szovjet intervenciót követő nagyjából tíz nap alatt jórészt leverték, az ösztársadalmi tiltakozás és ellenállás azonban még hetekig folytatódott, amelynek

talán legfontosabb hordozói a munkástanácsok voltak. November 14-én az Egyesült Izzóban megalakult a *Nagybudapesti Központi Munkástanács*, amelyet a berendezkedő új hatalom egy ideig taktikai okokból kénytelen volt tárgyalófélnek elismerni. Beleegyeztek továbbá abba is, hogy november 21-én a Sportcsarnokban összeüljön a munkástanácsok országos értekezlete, ezért a Központ Munkástanács 19-étől meghirdette a sztájk befejezését, a munka felvételét. 21-én azonban szovjet tankok szállták meg a Sportcsarnok környékét, így december 9-ére újra értekezletet hívtak össze. A hatalom azonban ekkor már erőszakosabb eszközökhöz nyúlt: szovjet katonák – a magyar rendvédelemmel kiegészítve – megszállták az épületet és mindenkit letartóztattak.¹⁷

Kádárék hatalmának konszolidálódása 1956 végére egyre inkább feleslegessé tette a munkástanácsokkal való kompromisszumos meg egyezést. Az államszocializmus visszaállítása elkerülhetetlenné vált, a szocializmus egyéb formáinak meghonosítása pedig hosszú időre kikerült a lehetséges történelmi alternatívák sorából.

*

1956 őszén és telén számtalan, a munkástanácsokhoz és az őket támogató értelmiségi szervezetekhez kötődő tervezet, kiáltvány, javaslat és program látott napvilágot. Ezek Bill Lomax és Kemény István jóvoltából – több mint harminc éve – kötetben is olvashatók. Az alább közölt szöveg e dokumentumok sorához kapcsolható, egyelőre ismeretlen szerzője pedig ahhoz az öngazgatói, forradalmi hagyományhoz, melyet a mindenkori hivatalos emlékezetpolitika képviselői (a Kádár-korszaktól kezdve egészen napjainkig) nagy igyekezettel próbálnak szőnyeg alá söpörni.

Dokumentum

Számvetés

Közsorsa egyénnek és nemzetnek a maga ügyét, a maga küzdelmét az egyetemes történelek középpontjába, az egyetemes történelem távlatának fókuszába állítva szemlélni. Nemzeti katasztrófákkal terhes összeütközések, a nemzeti öntudatot és életerőt ernyesztő kiábrándulások után azonban a józan értelem kételkedve kérdi önmagától, vajon megokolt-e, reális-e az egyetemes érdeknek ez az igénye, s ha

az, a küzdelem milyen sajátjai teszik azzá. Természetes tehát az, hogy a forradalmat féltő szorongások idején élesre finomult hallásunk a tragikus fönségű harcokat kísérő nemzetközi kórusból azokra a hangokra figyelt föl érzékenyen, amelyek úgy vélték, hogy a magyar forradalomban egyetemes érdekű és érvényű új történeti jelenségek mutatkoznak. De az is természetes, hogy aggódva kérdeztük önmagunktól, ha e vélekedésekkel értünk egyet, hogy nem leszünk-e áldozatai egy téveteg, önámító erőfeszítésnek, amely kétségbeejtő magárahagyatottságunkban, érzékelhető, reális segítő erők helyett, a történelemben keres archimédeszi pontot a harc megvívásához. Egyesek azok közül, akik nem tartoznak sem tevékenyen, sem érzelmileg az októberi eseményeket létrehozó belső erőkhöz, akik a maguk helyét a mozgalom sodrától jobbra vagy balra vélik megjelölni, az októberben megindult küzdelmet szabadságharcnak illetve felkelésnek nevezik. Pedig nyilvánvalóan forradalomról van szó, a 89-es francia és a 17-es orosz forradalom közvetlen rokonáról, vértestvéréről. Mert a magyar küzdelem nemcsak egy idegen hatalom gazdasági és politikai elnyomása s nem is csak egy személy vagy csoport uralma ellen folyik, hanem egy avult társadalmi és gazdasági rendszer ellen – egy korszerű, elméletbe ugyan még nem foglalt, de a harcot megvívó tömegekben már határozott körvonalakkal testesedő új rend nevében. Ezek a tömegek – s ez a forradalom másik lényeges ismérve – a társadalom alapvető termelő osztályai, a munkásság és a parasztság. Hallani ugyan kül- és belföldön egyaránt olyan nézeteket, melyek szerint ez a forradalom jellegzetesen értelmiségi megmozdulás volt, hiszen első katonái és vértanúi egyetemisták, fiatal értelmiségiek, előkészítői írók. Csakhogy aki ez utóbbi kétségtelen tényekből az előbbi következtetést vonja le, az nem érti, nem ismeri a magyar társadalom szerkezetében és közfelfogásában beállott változásokat. Tíz esztendő egy nemzet életében szinte nyom nélkül is elmúlhat, de évszázadra való változást is hozhat, ha a körülmények összjátéka úgy akarja. Magyarországon, a Habsburg Monarchiában betöltött szerepének, a nemzetiségi problémáknak és a Trianon után előállott helyzetnek a következtében majd egy teljes század megoldatlan problémái, kérdései torlódtak össze. Az 1945-re következő évtized radikálisan oldotta meg ezeket a kérdéseket, mégpedig a társadalmi fejlődés legmagasabb szintjének követelése szerint. S ezekhez a megoldásokhoz olyan elrendő politikai célokat, társadalmi ideálokat kapcsoltak, amelyek a század legmagasabb céljait és eszményeit jelentik. Ámde ezekhez a radikális megoldásokhoz és eszményi célokhoz olyan gyakorlati politi-

kai rendszert társított az uralkodást magához ragadó kis csoport, mely éppen azt akadályozta meg, hogy a megoldások gyümölcsözzenek, s e célok formálják a további társadalmi-politikai fejlődést. Ez a rendszer egy idegen társadalom sajátos terméke, egy idegen lelkeség szélsőséges megnyilatkozása, amely annál természetellenesebb volt nálunk, hiszen fönntartása már szülőhazájában is csak végleges erőszakkal volt lehetséges. Társadalmi tulajdonba vettük ugyan a termelőeszközöket, de a rendszer végül is kegyetlen államkapitalizmust valósított meg; egyenlőséget iktattunk ugyan törvénybe, de a rendszer valósággal feudális uralkodó kasztot alakított ki; véleményszabadságot szentesítettünk, de még a magánéletre vonatkozó gondolatokat is monopolizálták uralkodóink; laicizáltuk végre az államot s a párt államvallással illetőleg egyházzá mitizálta magát. Negyvenöt s a következő évek radikális megoldásai és eszmei célkitűzései a korszerű forradalmat jelentették, az érvényesülésüket akadályozó rendszer pedig a korszerű ellenforradalmat. Ezeket a forradalmi változásokat és eszményi célokat 45-ben érzelmileg ugyan a termelő osztályok többsége magáévá tette, de akkor még csak egy kis réteg politikai, gazdasági és szociális eszmélkedésének voltak értelmi, ideológiai alapjai is. Munkások, akik a gondolkodás értelmiségi fokáig jutottak el, a munkásságból és parasztságból származó s velük hűséget vállaló értelmiségiek és más becsületes entellektüelek alkották ezt a réteget. Ez a réteg tehát szemben állt az importált rendszerrel, s egyúttal az egyetlen reális belső erőt jelentette vele szemben. Az egykori uralkodó osztályok s a hozzájuk húzó középosztály a rendszer nyomása alatt szétzüllött, s töredékeinek politikai magatartása idegen fegyveres beavatkozásra s restaurációra való vágyakozásban merült ki. A felnövő új értelmiség, s az egyre nagyobb tömegben értelmiségi szintre emelkedő munkásság és parasztság ehhez a forradalmi réteghez csatlakozott, hiszen a múlttal és a jelen rendszerrel szemben való érzelmi magatartását ez a réteg fogalmazta meg elméletileg is. Így jött létre az említett forradalmi változások és célok megvalósítása érdekében, és az azt gátló idegen rendszerrel szemben a teljes nemzeti egység. Ezen csupán az egykori uralkodó osztályok maradványai s az importált rendszer haszonélvező hívei maradtak kívül. Az előbbieket jobbra, az utóbbiakat balra vélték magukat az egységtől, valójában azonban szerepüket tekintve azonosak egymással: egyaránt ellenforradalmiak és reakciók. A létrejött nemzeti egység szülőkei tehát távolról sem csupán az idegen uralom lerázására való törekvés vagy pillanatnyi elkeseredésből kirobbant felkelés, hanem az értelmiségi szintre emelkedett munkásság

és parasztság által kitűzött célok realizálásáért vívott küzdelem, forradalom. E küzdelem egységes minden lényeges kérdésben: a birtoklás, a termelés és a részesedés kérdésében. Társadalmi tulajdon, kollektív termelés, egyenlőjogú részesedés, és ennek következtében szociális állam, szocialista társadalom: ez az egységes nemzet közóhaja ma. Ebben a helyzetben természetesen értelmetlen mind a burzsoá értelemben vett osztályparlament, mind az osztálydiktatúra. S éppen ez a magyar forradalom nagy történeti újsága. A burzsoá parlamentarizmusban ugyanis a birtoklást, a termelést és a részesedést illetően folyik a küzdelem szocialista és nem szocialista erők között; az osztálydiktatúrának pedig a magántulajdonhoz ragaszkodó uralkodó osztályokkal szemben lehet csak értelme. A magyar társadalom fejlődésében már túlhaladta e politikai, államigazgatási formákat. A nemzet ma olyan több párttal működő parlamenti demokráciát akar, melyben a különféle elképzelések nem egymás megsemmisítésére, hanem egymást ösztönözve és ellenőrizve versenyt küzdenek a szocializmus valóraváltásáért. Ebben a rendszerben nem fordulhat többé majd elő, hogy csak véres forradalom útján szabadulhat meg a nemzet egy hibás politikától, egy bűnös csoporttól. Nincs ma Magyarországon számottevő erő, amely kapitalista restaurációt kívánna, de nincs olyan sem, amely továbbra is vállalná az egypártrendszerű diktatúrát.

Spectator

S Z Á M V E T É S

Közsorsa egyénné és nemzetnek a maga ügyét, a maga küzdelmét az egyetemes történelem középpontjába, az egyetemes történelmi távlatnak fókuszába állítva szemlélte. Nemzeti katasztrófákkal terhes összeütközések, a nemzeti önudat és életkorát amagasztó kiabrándulások után azonban a józan értelem kényszerítve körüli önmagától, vajjon megokolt-e, realitása az egyetemes érdeknek és az igénye. s ha az, a küzdelem milyen sajátjai tessék azzá. Természetes tehát az, hogy a forradalmat feltűző szorongások idején először élményünk hallásunk a tragikus fősségi harcokat kísérő nemzetközi körülmények azokra a hangokra figyelt föl érzékenyen, amelyek egy vélték, hogy a magyar forradalomban egyetemes érdekű és érvényű új történelmi jelenségek mutatkoznak. De az is természetes, hogy aggódva kérdeztük önmagunktól, ha e válekedésekkel értünk egyet, hogy nem leszünk-e áldozatai egy tüveteg, önámító erőfeszítésnek, amely kétségbeesztő megárahagyatottságunkban, érzékelhető, reális segítő erő helyett, a történelemben keres archimédesszi pontot a harc megvívásához.

Egyesek azok közül, akik nem tartoznak sem tényleg, sem érzelmiileg az októberi eseményeket létrehozó belső erőkhöz, akik a maguk helyét a mozgalom sodrából jobbra vagy balra válik megjelölni, az októberben megindult küzdelmet szabadságharcnak illetve felkelésnek nevezik. Pedig nyilvánvalóan forradalomról van szó, a 89-es francia és a 17-es orosz forradalom közvetlen rokonáról, vértestvéréről. Mert a magyar küzdelem nemcsak egy idegen hatalom gazdasági és politikai elnyomása s nem is csak egy személy vagy csoport uralma ellen folyik, hanem egy avult társadalmi és gazdasági rendszer ellen, - egy korszerű, elmeletbe ugyan még nem foglalt, de a harcot megvívó tömegekben már határozott körvonalakkal testesedő új rend nevében.

Ezek a tömegek, - s ez a forradalom másik lényeges ismérve -, a társadalom alapvető termelői osztályai, a munkásság és a parasztság, hallani ugyan külföldi és belső körökben egyaránt olyan nézeteket, melyek szerint az a forradalom jellegzetesen értelmiségi mozgalom volt, hiszen első katonái és vértanúi egyetemisták, fiatal értelmiségiek, előkészítői írók. Csakhogy aki ez utóbbi kétségtelen tényekből az előbbi következtetést vonja le, az nem érti, nem ismeri a magyar társadalom szerkezetében és közlekedésében beállott változásokat.

Tíz esztendő egy nemzet életében szinte nyom nélkül is elmúlhat, de évszázadra való változást is hozhat, ha a körülmények összjátéka úgy akarja. Magyarországon, a Habsburg monarchiában betöltött szerepének, a nemzetiségi problémáknak és a Trianon után előállított helyzetnek a következtében majd egy teljes század megoldatlan problémái, kérdései torlódtak össze. Az 1945-re következő évtized radikálisan oldotta meg ezeket a kérdéseket, megpedig a társadalmi fejlődés legmagasabb szintjének követelése szerint. S ezekhez a megoldásokhoz olyan előrendő politikai célokat, társadalmi ideálokat kapcsolnak, amelyek a század legmagasabb céljait és eszményeit jelentik. Amde ezekhez a radikális megoldásokhoz és eszményi célokhoz olyan gyakorlati politikai rendszert társított az uralkodást magához ragadó kis csoport, mely éppen azt akadályozta meg, hogy a megoldások gyümölcsözzenek, s e célok formájuk a további társadalmi-politikai fejlődést. Ez a rendszer egy idegen társadalom sajátos terméke, egy idegen politikai szélsebes megnyilatkozása, amely annál természetellenesebb volt nálunk, hiszen fenntartása már szülőházában is csak végleges erőszakkal volt lehetséges. Társadalmi tulajdonba vettük ugyan a termelőeszközöket, de a

rendszer végül is egyetlen államkapitalizmust valósított meg; egyenlőséget írtattunk ugyan törvénybe, de a rendszer valóságosan feudális uralkodó kasztot alakított ki; véleménysszabadságot szentesítettünk, de még a magánéletre vonatkozó gondolatokat is monopolizálták uralkodóink; laicizáltuk végre az államot, s a párt államvallással illetőleg egyházra mitizálta magát. Negyvenöt, s a következő évek radikális megoldásai és eszmái célkitűzései a korszerű forradalmat jelentették, az érvényesülésüket akadályozó rendszer pedig a korszerű ellenforradalmat.

Ezeket a forradalmi változásokat és eszményi célnkat 45-ben értelmezte ugyan a termelő osztályok többsége magáévá tette, de akkor még csak egy kis réteg politikai, gazdasági és szociális eszmélkedésének voltak értelmi, ideológiai alapjai is. Munkások, akik a gondolkodás értelmiségi fokáig jutottak el, a munkásságból és parasztságból származó s velük hűséget vállaló értelmiségiek és más becsülettel entellektüelk alkották ezt a réteget. Ez a réteg tehát szemben állt az importált rendszerrel, s egyúttal az egyetlen reális belső erőt jelentette vele szemben. Az egykori uralkodó osztályok s a hozzájuk húzó közép-osztály a rendszer nyomása alatt szétszűllött, s töredékeiknek politikai magatartása időben fegyveres beavatkozásra s restaurációra való vágyakozásban maradt ki. A felnövő új értelmiség, s az egyre nagyobb tömegben értelmiségi szintre emelkedő munkásság és parasztság ehhez a forradalmi réteghez csatlakozott, hiszen a múlttal és a jelen rendszerrel szemben való érzelmi magatartását és a réteg foralmazta meg elméletileg is. Így jött létre az eszített forradalmi változások és célok megvalósítása érdekében, és az azt gátló idegen rendszerrel szemben a teljes nemzeti egység. Ezen csupán az egykori uralkodó osztályok maradványai s az importált rendszer hasznélvező hívei maradtak kívül. Az előbbiek jobbra, az utóbbiak balra vették magukat az egységtől, - valójában azonban szerepüket tekintve azonosak egymással: egyaránt ellenforradalmiak és reakciók.

A létrejött nemzeti egység szűlőke tehát távolról sem csupán az idegen uralom lerázására való törekvés vagy pillanatnyi alkosserevésből kirobbant felkelés, hanem az értelmiségi szintre emelkedett munkásság és parasztság által kitűzött célok realizálásaért vívott küzdelem, forradalom. S küzdelem egységes minden lényeges kérdésben: a birtoklás, a termelés és a részesedés kérdésében. Társadalmi tulajdon, kollektív termelés, egyenlőjogi részesedés, és ennek következtében szociális állam, szocialista társadalom: ez az egységes nemzet közhangja ma.

Ebben a helyzetben természetesen értelmetlen mind a burzsoá értelemben vett osztályparlament, mind az osztálydiktatura. S éppen ez a magyar forradalom nagy történelmi újsga. A burzsoá parlamentarizmusban ugyanis a birtoklást, a termelést és a részesedést illetően folyik a küzdelem szocialista és nem szocialista erők között; az osztálydiktatúrának pedig a magántulajdonhoz ragaszkodó uralkodó osztályokkal szemben lehet csak értelme. A magyar társadalom fejlődésében már túlhaladta e politikai, államigazgatási formákat. A nemzet ma olyan több párttal működő parlamenti demokráciát akar, melyben a külértele elkövetésnek nem egymás megsemmisítésére, hanem egyetértő együttműködésre és ellenérzésre versenyt kúdnak a szocializmus valórváltásáért. Ebben a rendszerben nem fordulhat többé majd elő, hogy csak véres forradalom útján szabadulhat meg a nemzet egy hibis politikától, egy bűns csoporttól.

Nincs ma Magyarországon számottevő erő, amely kapitalista restaurációt kívánna, de nincs olyan sem, amely továbbra is vállalná az egypartrendszerű diktatúrát.

Spectator

ESZMELET

1.évfolyam 1.szám

Ahol a szabadság a rend,
mindig érzem a végtelent.

/József Attila/

TUKOR ELŐTT

Lásd be, minden család volt, minden, amiben hittél,
a valóság csak ez, - ez az utcai harc.
Minden régi szavad, minden gondtalan álmod
egy-egy dördülés:
te őlsd meg testvérsídot.
S széttomlasztja saját enedet is az irtózat,
a multad.
Mert nemcsak az első évek torz hite éget:
gyilkol mind a kába kétely is,
hogy kétely volt csak, és nem bizonyosság.
Bár páncéllá merevednél, lélek!
Bűnhődni,
és /óva a hőst/ jóvátenni, ha lehet még.
Lásd be:
futva hazug isteneket,
mindkőzt leghazugabbhoz menekültél.
Ha ígéjében akad igaz szó is,
rablott jószág csak, tőle idegen.
Hát így vagyunk.
Vess gallyat saját máglyádra, -
bár kívül volna is,
maga előtt nincsen feloldozás:
álmos vívódások,
kusza eszmék,
kőza kételyek
kiöltök jobbik valódát,
mindent kiöltök belőled, mi érték.
A maradékkal, mondd meg, mit akarsz?

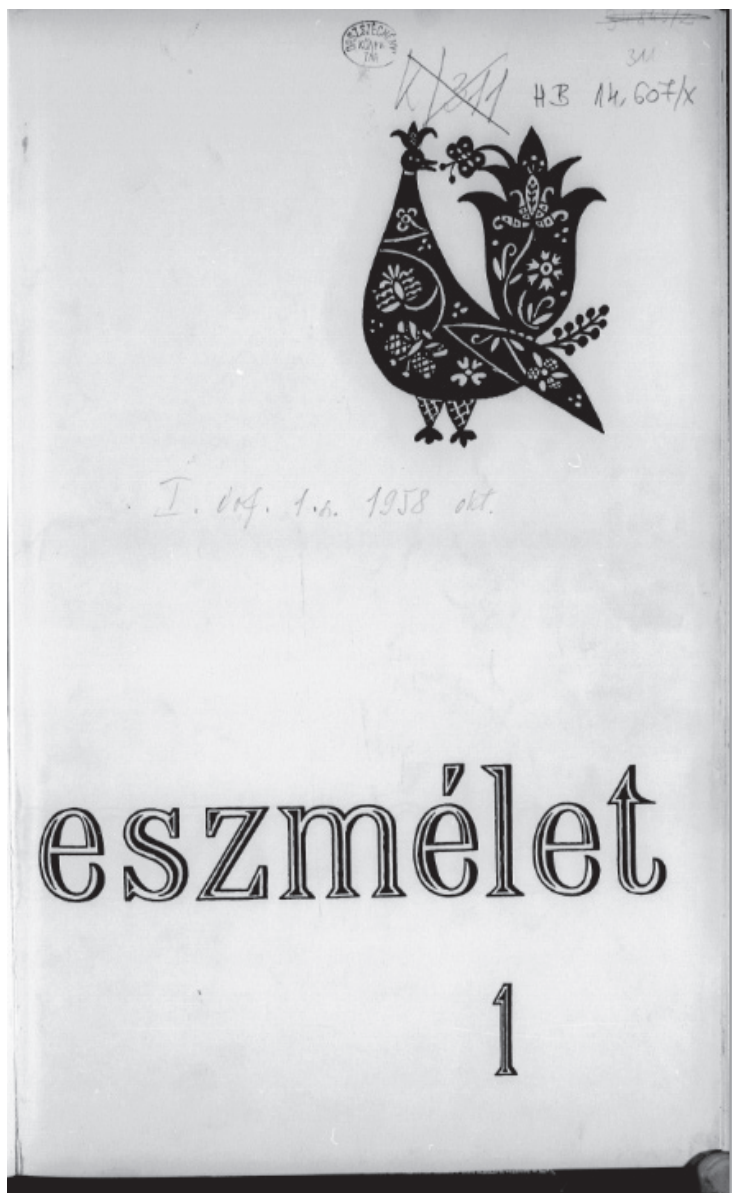
Lásd be, minden család volt, amiben hittél.
Nincs más valóság,
csak ez a harc.

1956. november 5.

R 1208/357

Az 1956-os lapszám első oldala

A Mészáros István által 1958-ban kiadott *Eszmélet* 1. számának borítója

- ¹ *Eszmélet*, 1. évf. 1. szám. Oxford, 1958. október. 1.
- ² Mészáros István 2009. február 23-i levele Botka Ferenchez, a *Déry Archívum* c. könyvsorozat szerkesztőjéhez. Botka Ferenc (szerk.): *Déry Tibor levelezése (1956–1960)*. II/C. Balassi–PIM, Budapest, 2010. 67.
- ³ *Eszmélet*, 1. évf. 1. szám. Oxford, 1958. október. 1.
- ⁴ *Eszmélet*, évf. nélk., 2. szám. London, 1959. nyár. (Mindkét szám megtalálható az OSzK mikrofilmtárában.)
- ⁵ *Eszmélet*, 1. évf. 1. szám. 1989. 6.
- ⁶ Különleges 1956-os lapgyűjteményt digitalizált a könyvtár. <https://www.konyvtar.elte.hu/hu/cikk/kulonleges-1956-os-lapgyujtemeny-digitalizalt-konyvtar> (2018. 11. 19.)
- ⁷ A lapszám a következő linken teljes terjedelmében elérhető: https://edit.elte.hu/xmlui/static/uv/uv.html?key=10831/33773&fname=b2_eszmelet_Ievf_1_00015.jpg
- ⁸ 1956 novemberében és decemberében a munkástanácsok és az értelmiségi szervezetek több tiltakozó akciót is szerveztek. November 21–22-én a nagyobb gyárakban sztrájkoltak, 23-án zajlott le a néma tüntetés Budapesten (délután 2 és 3 óra között minden leállt a fővárosban, az utcák csaknem teljesen elnéptelenedtek) és a december 4-ei asszonytüntetés a Hősök terén.
- ⁹ Méliusz József: *Nyaktól fölfelé*. Budapest, 2015. 112.
- ¹⁰ http://ezredveg.vasaros.com/html/2006_02/06024.html
- ¹¹ *Belügyi Közlöny*, 25/6., 1920. február 8. 207.
- ¹² MNL OL, Krenner-család, P 2043, 14. tétel.
- ¹³ Lásd ehhez: Krausz Tamás: A magyar történetírás és a marxizmus. Megjegyzések a „kelet-európaiság” problémájához. *Eszmélet*, 94. sz. (2012. nyár).
- ¹⁴ Kemény István, Bill Lomax (szerk.): *Magyar munkástanácsok 1956-ban*. Dokumentumok. Párizs, 1986. 6. A Petőfi Kör kiáltványát ld. Uo. 14.
- ¹⁵ Uo. 42–43.
- ¹⁶ Uo. 132.
- ¹⁷ Uo. 10.

„Kivégeztek bennünket”

A Honvéd Együttes ötvenhatos forradalma Kínában¹

A pekingi *Első Kapu Szálloda*² és az *Országos Népi Kongresszus* épülete, kínai lépték szerint, közel, alig két és fél kilométerre található egymástól. Ezt az útvonalat tette meg az a különös összetételű magyar „küldöttség”, mielőtt 1956. november 27-én délelőtt Liu Sao-csi³ elnöki tárgyalószobájába lépett. A tárgyalóasztal körül magyar részről öt, a *Magyar Néphadsereg* egyenruháját viselő férfi⁴ és hét civil – köztük egy újságíró,⁵ három diplomata,⁶ továbbá a diplomaták házastársai – foglaltak helyet. Az újságíró és az egyenruhás résztvevők a *Magyar Néphadsereg Vörös Zászló Érdemrenddel Kitüntetett Központi Művész Együttese*⁷ épp Kínában vendégszereplő „delegációjának” tagjai voltak.⁸ Amennyire a találkozásról hetven példányban készült, a teljes felső vezetéshez eljuttatott feljegyzésből meg lehet ítélni, kínai részről Liu elnökön kívül csak Csang Ting-cseng főügyész és Hszing

N É V J E G Y Z É K	
†	1. Szokolai István ezds.
②	2. Méreg László őrgy.
†	3. Vass Lajos őrgy.
†	④ 4. Kerekes János őrgy.
†	5. Böröcz József fhdgy.
†	6. Nádasi Ferenoné

Az Együttes vezetői a Névjegyzék szerint

Csung-sziu tolmács – aki utóbb a feljegyzést is készítette – vett részt a megbeszélésen.⁹

Tíz és fél hónappal korábban, 1956. január 10-én Budapestre érkezett Csu Te¹⁰ marsall kínai honvédelmi miniszter. A *Magyar Filmhíradó* vezető helyen¹¹ adott hírt az eseményről.¹² A marsall tiszteletére, a Sportcsarnokban megtartott nagygyűlés drámai csúcspontjáról így értesült a moziba járó közönség:

Kis úttörőlány kendőt köt Csu Te nyakába, mellette áll Gerő Ernő. Czottner Sándor, Házi Árpád és Kristóf István tapsolnak. Csu Te beszédet mond (szinkron). Taps. Rákosi beszédet mond (szinkron). Tapsoló közönség. Kovács István díszkardot ad át Csu Te-nek. Csu Te kivonja a kardot.¹⁴

Ismeretlen kislány úttörőnek avatja fel Csu Te marsallt¹³

Kovács István díszkardot nyújt át Csu Te marsallnak¹⁵

A tudósítás¹⁶ Csu marsall protokoll-látogatásának „csak” azt az elemét nem említette meg, amely valódi szenzációnak számított a korabeli budapesti közegben: a vendég meghívta a Honvéd Együttest egy több hónapos¹⁷ turnéra a Kínai Népköztársaságba.

A 217 fős Együttes különvonata 1956. szeptember 7-én indult el a Nyugati pályaudvarról. A Szovjetunió előbb európai, majd szibériai tájain való átzötykölődés után, a magyar művészek Mandzsúriában léptek a Kínai Népköztársaság területére. Első fellépésük¹⁸ Senjangban¹⁹ volt szeptember 21-én.²⁰ A két és fél hónapos kínai tartózkodás során a 24 párt számláló tánckarból (és ennek saját népi zenekarából), a 72 fős férfikarból, egy teljes szimfonikus zenekarból, az ezekhez kapcsolódó operaénekesekből és előadóművészekből, egy fül-orr-gégeorvosból, két filmesből, egy prózai színészből, egy svájci születésű balettimesternőből, egy grafikusművészből, két újságíróból, valamint segítők, politikai tisztek és biztonsági emberek siserehadából álló Együttes sztahanovi tempóban végezte a rá rótt feladatot: tizenkét városban száznál több előadásra került sor.

Az általam megkérdezett résztvevők fél évszázad múltán is egybehangzóan így emlékeztek a kínai turnéra: „[ú]gy fogadtak bennünket, mint valami rocksztárokat!”

Az Együttes tagjai október utolsó napjaiban külföldi rádióadásokból vették híret az október 23-i budapesti felkelésnek. Mai fejfel szinte elképzelhetetlen, milyen információsivatag volt Kína 1956-ban a magyar művészek számára. A hazai újságok, rádióadások termé-

szetesen elérhetetlenek voltak, a telefon csak nagy ritkán kapcsolt, a távíró-szolgáltatás pedig kiszámíthatatlanul – hol kitűnően, hol pedig több hónapos késéssel – működött. Györgyfalvai Katalin²¹ emlékei szerint: „[a] teljes információhiány közben [Nádasi] Marcella [balett-mesternő], akivel én ezen az úton egy szobában laktam, mindennap táviratot küldött a férjének és kapott, ami csoda volt.”²² Ehhez képest, Béres Ferenc népi furulyaművész egy ihletett, késő októberi pillanat hatása alatt az alábbi táviratot küldte el, a „NAGY IMRE STOP PARLAMENT STOP BUDAPEST STOP MAGYARORSZAAG” címre: „TARTSATOK KI STOP JOEVUENK STOP BEERES FERENC STOP.”²³ A kínai és magyar posták dicséretére, a távirat meg is érkezett a Parlamentbe – 1957 márciusa táján. (Béres egyébként „megúsztá”, semmiféle külön elmarasztalásban nem részesült.)

A budapesti felkelés híre a hidegháborús médiahadviselés részeként jutott el az Együtteshez: egy álmatlanságban szenvedő művész a hotelszobájában talált „világvevő” rádiókészüléken éjfél – azaz a kínai rádióadók elhallgatása – után hámozta ki a beszüremkedő szürke zajból, valamely ellenséges rádióadó hírműsorából a „Budapest”, „revolution”, „Imre Nagy” „exit from the Warsaw Pact” szavakat.²⁴

Horváth Ádám²⁵ így idézi fel, ami ezután történt:

Ültünk este az én szobámban a szállodában, Jancsó Miklóssal és egy Vincze Lajos nevű kiváló grafikusművésszel, akik jöttek az Együttestel. Jancsó elég groteszkül nézett ki egyenruhában (mert ő is katonai egyenruhában volt), Vincze Lajos pedig hivatásos tiszt volt, és a Tisztiház alkalmazottjaként vezette ott a képzőművészeti munkákat. És ott hallottuk meg a japán rádió francia nyelvű adásaiból 25-én, hogy Magyarországon kitört a forradalom. És aznap este vacsoránál az Együttes vezetői be is jelentették, hogy Magyarországon ez van, de nem sokat tudnak. [...] [M]i [...] [Hangcsouból] – nagyon szép város, egy tó partján fekszik, nagy kínai selyemközpont – [másnap elindultunk], és négy napig utaztunk Kantonba.²⁶

(E ponton szubjektív megjegyzéssel szakítom meg a történetet: mindkét szülőm az Együttesnél dolgozott. Apám – aki 29 éves korára a Honvéd tánckar művészeti vezetője és koreográfusa volt éppen – a kínai turnén is részt vett. Anyám zongorista-korrepetitor volt, s ha a kínai induláskor éppen nem héthónapos kisfiával – azaz velem – lett volna elfoglalva, ő is alighanem részt vett volna a turnén. A lakás belső terének, ahol felnőttem, némi keleties jelleget kölcsönöztek

az apám által hozott kínai emléktárgyak: elefántcsont evőpálcikák, teakészlet, jegyzetfüzetek és előjegyzési naptár, képeslapok, akkori szokás szerint bőröndre ragasztott szállodareklám-cédulák, favázás, lámpaernyőként használt selyem napernyő. E tárgyak talán leglátványosabbika egy, a Hangcsou városban található Nyugati tavat ábrázoló, nagyméretű selyemfestmény volt. Hazajövetel után apám a festményhez nádkeretet készített, s az így került a falra. Az elmúlt évtizedben legalább tízszer elolvastam az utazó művészekkel készült interjúimat, s csak most, apám halála után jó huszonöt évvel, éppen e szöveg írásakor eszméltem rá, hogy a hangcsoui selyemfestménynek különleges jelentése lehetett apám számára: e műtárggyal apám – talán maga előtt sem világos, hogyan, s miért – mintegy „titokban” magán-emlékművet állított, amikor azt mintegy kiállította otthona falán.)

A Hangcsou és Kanton (Guangzhou) közötti vonatút során az Együttes hermetikusan el volt zárva a világtól, s a kantoni tartózkodás során is csak nagyritkán, lopva jutottak külföldi rádiókból származó hírtöredékekhez.²⁷ A szállás egy *Aiqun* nevű (a korabeli körülményekhez képest) luxusszállodában volt. Ez a maga 15 emeletével 1937-es átadásakor Kína legmagasabb épülete volt. E szálloda saját tengelye körül forgó, egy nap alatt 360 fokos fordulatot megtevő „penthouse” étterme szolgált az Együttes „szinte állandó”²⁸ politikai gyűléseinek helyszínéül. Horváth Ádám emlékei szerint, a politikai konszenzus a körül látszott kibontakozni, hogy „[L]e kell váltani a pártot.”²⁹ A felkelők rögtön egy munkástanács (helyesebb volna talán „művészdemokráciáról” szólni – ha egyáltalán létezik ilyen) megalakításának követelését fogalmazták meg. Horváth Ádám harmadik személyben mondja el a döntéshozatal történetét: „Megválasztottak egy Forradalmi Bizottságot, vezetőjéül Vass Lajost. Aki párttag volt egyébként.”³⁰ Visszatekintve, mérsékelt áldás volt ez a választás. Ötvenvalahány év elmúltával Seregi László némileg ironikusabban foglalta össze az alternatív dolgozói demokrácia ezen intézményének létrehozatalára vonatkozó reflexióját: „Vass Lajos, aki szegény megitta a levét, [...] őt választottuk a forradalmi bizottság elnökének.”³¹ Talán itt találunk magyarázatot arra, hogyan lehet, hogy az Együttes katonai ranglistáján harmadik helyet elfoglaló – Bükky Andor basszista közlése szerint egyértelműen „hivatásos”³² katona – Vass őrnagyot az Együttes felsőbb vezetői nem tartották célirányosnak magukkal vinni a Liu elnökkel tartandó, egy hónappal későbbi, feszülten oldott hangulatúnak ígérkező pekingi „beszélgetésre”.

Az imperialista dezinformáció elleni eredményes küzdelem jegyében – és az előadóművészi morál romlása fölötti aggodalmukban – a kínai vendéglátók, mint Seregi László³³ meséli,

amikor kiderült, hogy Pesten vér folyik, abban a pillanatban elzárták az összes rádiót, összeszedték, hogy ne hallgathassuk³⁴ [...] De mi megszerveztük az éjszakai ügyeletet és mégiscsak hozzájutottunk bizonyos információkhoz. A kínaiak pedig nagyon emberségesek voltak. Mondták, megértik, hogy rossz lelkiállapotban vagyunk, hiszen nem tudjuk, mi van a szereteteinkkel, ezért nem kell a programot folytatni. Mi azonnal tiltakoztunk és azt mondtuk, hogy mindenképpen végigcsináljuk a turnét. [...] [A] kínaiaktól arra is ígéretet kaptunk, hogy a mi tiszünk, egy Illyés Karcsi nevű alhadnagy elmehet Pestre egy postarepülővel a [családjaink által hozzánk írott, de hagyományos, postai úton kézbesíthetetlen] levelekért. Így történt. Karcsi felhasalt a csomagokra, eljött Pestre [...]. Mindenki kapott otthonról levelet. Persze nem csak jó híreket kaptunk, hiszen volt, akinek a hozzátartozója pusztult el a harcokban. A párttitkárunknak, aki csepeli munkásgyerek volt, a lakásában egy orosz tank állt.³⁵

Györgyfalvay Katalin emlékezete szerint, az első hírek kézhez kapása után

csönd volt, néma csönd, mert a kínaiak azt a megoldást választották, hogy mindenről leválasztottak minket. [...] Bármit kérdeztünk, válasz helyett csönd volt. [...] [M]i jóformán semmit nem tudtunk. Valahonnan, talán a BBC-n keresztül jöttek néha a hírek, de mindig mindent már olyankor tudtuk meg, amikor már nem volt igaz. Úgy jöttünk hazafelé, hogy senki semmilyen hozzátartozójától, semmiféle értesítést nem kapott, viszont olyan rémhírek jártak körbe, hogy Budapestet bombázzák. Nekem ez bőven elég volt ahhoz, hogy kikészüljek, miközben nem volt senkim, semmim; a hazám, azt nem tudom, hogy akkor mit jelentett nekem.³⁶

Az Együttes politikai tekintetben az október végi hírek előtt sem volt kimondottan egységes. Zilahi Győző³⁷ szerint,

olyan Együttes [volt ez], ahol belülről már fortyogott minden. Legáltalábbis ugye a Horváth Ádám, a Vass Lajoska és a többiek. Béres Feri. Ezek már akkor ott, ott – nem szervezkedtek, de elmondták hangosan a véleményüket a fönnálló társadalmi rendről.³⁸

S ekkor, a kínai körutazás „körét” bezárva, a budapesti forradalom kirobbanása után húsz – a szovjet katonai beavatkozás után nyolc – nappal, november 12-én érkezik az Együttes vissza Pekingbe. A turnén résztvevő két filmes, Jancsó Miklós és Bodrossy Félix által forgatott, 1957-ben elkészült útibeszámoló-film a kor sajátos virágnyelvén így érzékelteti az Együttes november 4-e előtti és utáni érzelmi állapotát: „Sanghajban nyár volt még, Pekingben tél, amikor ott jártunk.”³⁹

Vincze Lajos grafikusművész⁴⁰ naplója pontosan érzékelteti a művészcsoportban uralkodó helyzetet:

November 12.

Újra Peking. Az állomáson mindenkit csokor virág és egy-egy kínai várja. A fogadtatás „emelkedett” hangulata odáig fajul, hogy a könnyebb legényeket a vállukon viszik a szónoklás színhelyére. Az őszintén hangzó üdvözlő szónoklat szövegében újra elhangzik a Moszkvából sugalmazott dajkamese is tragédiánkkal kapcsolatban, de elhangzik az a kívánság is, hogy minél hamarabb kapjunk megnyugtató híreket hazulról. Szomorúan mosolygó ripacsok integetnek az autóbuszokból a kedvesen lelkendező kínaiaknak.⁴¹

A pekingi Első Kapu szállodában november 12-én sajátos meglepetés éri az Együttes tagjait. Nemcsak arról van szó, hogy

[a]z egész szálloda személyzete kint tapsol a lépcsőkön érkezésünk örömeire és hangos „szerbusz” kiáltásokkal mélyítik a két nép hagyományos barátságát⁴²,

hanem arról is, hogy

kínos helyzet volt, mert egy szállodába tettek a szovjet cirkusszal. És hát ugye elég élénk indulatok dühöngtek.⁴³

A pekingi Első Kapu Szálloda dolgozói elismerésre méltó kreativitással reagáltak a kialakult helyzetre: az Együttes odaérkezésekor ékes magyar nyelvű levelet intéztek a magyar művészekhez. A levél arra irányult, hogy megoldjon egy kényes diplomáciai feladatot: megakadályozni az egy héttel korábban még háborúban állt két szocialista ország művészei közötti fizikai konfliktus kialakulását a szállodaépületben, amelyben – legalább is néhány éjszakára – egy fedél alatt hálnak.

Kedves Elvtársak! A Magyar Néphadsereg Művészegyüttesének tagjai!

Éppen most, amikor a Ti hazátokban a nagy Szovjetunió segítségével gyökeréig szétzúzták az ellenforradalmi restaurációs összeesküvést és Kádár elvtárs az összes jóindulatú magyar dolgozó lelkes támogatása mellett megalakította a munkás-paraszt forradalmi kormányt, amely fokozatosan helyreállítja a magyar nép szabad életét, Ti ma Szokolai István eredese vezetésével Kína 10 nagyvárosában való szereplés után szerencsésen megérkeztek fővárosunkba. Ebből az alkalmából forró szeretettel köszöntünk Benneteket és testvéri jókívánságainkat fejezzük ki felétek.

Kedves Elvtársak! A közelmúltban 10 és egyénhíny nappal ezelőtt, mivel hazátokat a sötét ár által való elsodrás veszélyeztette, szívetek aggodalommal és fájdalommal telt el. Ezekben a napokban a mi elvtársaink szívében is az aggodalom és fájdalom érzése uralkodott. De mint mondják a sötét felhők nem szüntethetik meg a napsütést, miután a magyar nép feje felett gyülekező felhőket a hatalmas szovjet hadsereg segítségével szétoszlatta, kedves Elvtársak, hazátokban győzött az igazság! Ebből az alkalmából őszintén és forrón üdvözlünk Benneteket és hazátokat.

Kedves Elvtársak! Az elmúlt több mint 10 nap alatt, amikor éjjel-nappal hazátok és hozzátartozóitok sorsa felett aggódtatok mégis az eredeti terv szerint folytattátok országunkban való szerepléseket. Ez a hatalmas lelkielő és szilárdság mélyen megindított bennünket, mert tudjuk, hogy egy ilyen helytállás még nagyobb fáradságot jelentett számotokra. Eppen ezért ma amikor fővárosunkba érkeztek kérünk Benneteket elvtársak, hogy alaposan pihenjétek ki Magatokat. Az, hogy mi most vendégül láthatjuk a hős magyar nép és hadserege képviselőit - a Magyar Néphadsereg Művészegyüttesének tagjait - számunkra dicsőséget jelent. Mi minden erőnkkel azon leszünk, hogy a Magyar Néphadsereg Művészegyüttesében résztvevő testvéreink minél jobban érezzék itt magukat.

A Chien-men Fantien, azaz az a szálló, amelyben laktok ez év augusztusában készült el, azok számára, akik a Kínai Kommunista Párt VIII. kongresszusán küldöttként vettek részt. A kongresszus küldötteinek vendégül látása a szálló dolgozói számára dicsőséges feladatot jelentett. Most ugyanilyen dicsőséges feladat a mi kedves magyar elvtársainknak, a Magyar Néphadsereg Művészegyüttesének vendégül látása. Kedves Elvtársak, éreztetek itt magatokat úgy, mint otthon és bármiféle kívánságaitokat minden udvariasság nélkül mondjátok meg nekünk, s mi azon leszünk, hogy amennyire csak erőnkől telik feltétlenül kielégítsük az elvtársak kívánságait. A mi irodánk a 309-es szobában van, bármiféle ügyben hozzánk forduljatok. Mosítás, cíftisztítás, stb., kérdésekben közvetlenül az illető szobát kiszolgáló elvtársakhoz fordulhattok elintézés végett. A földszinten található fodrász, kázinó, posta, amelyek az elvtársak szükségletét kielégítésére szolgálnak.

Kedves Elvtársak! Ti sokat fáradtatok! Engedjétek meg, hogy még egyszer öszinte és meleg üdvözlésünket és jókívánságainkat fejezzük ki felétek. Jó egészséget elvtársak! Kívánjuk, hogy minél előbb megnyugtató híreket kaphatok hozzátartozóitoktól.

Bajtársi üdvözléssel:

A Magyar Néphadsereg Művészegyüttesét Vendégülálló Iroda és a Chien-men Fantien /Első Kapu Szálló/ összes dolgozó.

Peking, 1956. november 12.

Az Első Kapu Szálloda „összes dolgozóinak” levele a Honvéd Együttes művészeihez

A szálloda „összes dolgozó” örömteli hangnemben, tegeződve mondják el, hogy ismeretese előttük a geopolitika és a közelmúlt rövid szovjet-magyar háborújának alapvető tényei – ha mégoly sajátos értelmezési keretben is. A levélírók által képviselt politikai vonal természetesen egyezik a hivatalos szovjet-kínai állásponttal:

a magyarországi forradalom reakciós elemeket szabadított el, sőt, „ellenforradalmi restaurációs összeesküvés” volt (vagy azzá vált), a szovjet katonai beavatkozás pedig „segítség” volt, amellyel „Kádár elvtárs forradalmi munkás-paraszt kormánya [...] fokozatosan helyreállítja a magyar nép szabad életét”. Vagyis még *nem állította helyre* (a mondat állítmányának igeideje vagy a jelenre, vagy a jelöletlen jövő időre utal), a katonai beavatkozás pedig nem végső mozgató, a forradalom vesztét előidéző csapás volt, hanem csupán segítő gesztus. A voltaképpeni főszereplő nem más, mint Kádár (és kormánya). A szovjet hadsereg? Ahol tud, „segít”.

Az időpontot tekintetbe véve (nyolc nappal vagyunk a szovjet hadsereg magyarországi visszatérése után), lenyűgöző, milyen szabatos pontossággal rendelkezésére állt a kínai vezetésnek a hivatalos szovjet álláspont, mennyire sikerült a kínai vezetés, a kínai apparátus, a magyar nagykövetség és a közreműködő kínai és magyar tolmácsok levélfogalmazó csoportjának megtalálnia a – későbbiekben a Kádárék által használt – pontos „vonal” nyelvi kifejezési formáját.

Mindezt meglehetősen erőltetett, a levélírók szándéka szerint lírai metaforakincs gazdagítja. „A sötét ár által való elsodrás”, az „aggodalom és fájdalom” politikai iránytól mentes érzeményei, „a sötét felhőkkel” ellentétozott „napsütés”, „a magyar nép feje felett gyülekező felhők”, melyeket „a hatalmas szovjet hadsereg szétozlatott”, s így „győzött az igazság” – ezek mind-mind a külföldi művészek vélhetően képzeletgazdag világlátására apelláló szónoki fordulatok. A levelet ugyanakkor át- meg átszővi az őszinte elismerés és a köszönet azért, hogy a „hazája és hozzátartozói sorsa felett aggódó” Együttes (ismét vegyük észre, a szóhasználat milyen diplomatikusan kerüli el a politikai iránymegjelölést) nem szakította meg a vendégszereplést (ahogy annak lehetőségét a kínai vendéglátók felkínálták), hanem az eredeti terv szerint „helytállt”, vagyis Kína nagyvárosait végigjárva, keményen megdolgozott a kínai–magyar barátság elmélyítéséért. A szálloda „összes dolgozói” arra „kérlik” az Együttes tagjait, hogy „pihenjék ki magukat.”

A levél eddigi szakaszának fentebb stíljével némileg ütközik az utolsó bekezdés, amely meglehetősen prózai használati utasításokat nyújt – így pedánsan megjelöli például, melyik szobában található a szálloda irodája. Azt is jelzi, hogy a kisebb gyakorlati kérdésekben – „mosatás, cipőtisztítás, stb.” – „az illető szobát kiszolgáló elvtársakhoz” fordulhatnak a vendégművészek, s hogy hol találják az „elvtársak szükségleteinek kielégítését” szolgáló „fodrászt”, a „kantint” és az

adott kontextusban fölöttébb sajátos jelentésűvé emelkedett „póstát”. A levél – az Együttes katonai mivoltával összhangban – nem „elvtársi” (ahogy a levél megszólítása írja), hanem „bajtársi” üdvözlettel zárul. A levelet az Együttes minden tagja megkapta.

Mindent összevetve, a levél alapvetően arra a gesztusra emlékeztet, amikor a birkózók, ökölvívók, a harcművészetek egyéb ágainak gyakorlói az összecsapás végét jelző csengőszó után átölelik egymást. Pontosabban: amikor a győztes átöleli a vesztest. Egyszerre fejez ki egyfajta megbecsülést – sőt, talán rokonszenvet, együttérzést – ugyanakkor azt is, hogy vége az egymás ütés-verésének, eldőlt a küzdelem, további harcra nincs mód, tér, idő, alkalom. Legfőbb funkciója a felhevült, adrenalináramlásban úszó opponens lecsendesítése. Ebben az értelemben a levél – a maga sajátosan szolgáltatóipari-kínai-proletkultus fogalomkörében – mintegy emlékeztetőül szolgál: a háborúnak szabályai vannak, s a vesztes félnek is joga van a tiszteletre, megbecsülésre (feltéve persze, ha elfogadja, hogy legyőzték).

Vincze Lajos ugyanerre így reflektál:

Az ebéd az immár szokásos formák között az obligát menüvel zajlik. De van egy külön fogás, és szájról-szájra terjed az asztalok között. Az „új fogás” a 10-i Kádár-beszéd kivonata volt, aminek az itt kifürkészhető lényege a huszonharmadikai követelések teljesítése, sőt a szovjet csapatok kivonulásának lehetősége volt. Nagy Imre sem ellenforradalmár, Kossuth-címer, stb. Nem volt semmi különösebb lelkesedés, a taps is inkább udvarias jellegű volt. Nem hisznek már itt sem semmit. Egyetlen hír keltett különösebb érdeklődést, mely szerint ENSZ megfigyelők útban vannak Pestre. Persze ez is igen jelentéktelen tapasztalás a kapott sebekre, de talán mégis jelent valamit a nagy piacon, ahol népek sorsának kellene eldőlni. A társulatban egyre komolyabban kezd gyökeret verni a felismerés, hogy magatartásunkkal és okosságunkkal még itt is segíthetünk azon az ügyön, ami otthon oly nagyon bukdácsol. Nem győzzük hangsúlyozni, hogy nem a gazdagok uralmának visszaállítása a cél. Hanem a kis lélegzetvételnyi szabadság, ami nélkül semmiféle jólét nem terem. Újra felpislákol a reménysugár talán, hogy az oktan vérontást megunva a hatalmasok hagynak bennünket is élni úgy, ahogy tudunk. Ez a remény talán jogos is, amikor a jelek szerint újra megismert a világ egy régi népet, amelyiket még nem lehet eltemetni, sőt, leckét ad azoknak, akik megfélemlítettek a magasabbrendű, elfogadhatóbb hazudozásról. Akik még azt a hiedelmet sem engednék meg nekünk, hogy nem vagyunk oktanabbak náluk.”⁴⁴

A vesztes fél rezignáltan, visszafogottan veszi tudomásul az egyenlőtlen küzdelem eredményét, és elmélkedésének fő iránya a veszteségekben kialakítható *modus vivendi*. Bizalma, reménye arra irányul, hogy a győztesek talán mértékletességet és könyörületet tanúsítanak a vesztes iránt.

Eközben megszületett a praktikus megoldás a szállodai békét fenyegető veszély dolgában: a szovjet cirkusz és a Honvéd Együttes közötti geopolitikai feszültséget diplomáciai úton úgy enyhítették, hogy „külön kellett étkezni a szovjet cirkusszal. A szovjet cirkusz külön étkezett, mi külön étkeztünk.”⁴⁵

Az elkövetkező hetekben az Együttes pekingi programja nem kimondottan a pihenés motívumát helyezte előtérbe: 1956. november 13-a és 27-e között pontosan húsz előadásra került sor,⁴⁶ különféle felállásban. Ehhez kapcsolódtak a vendéglátók által szervezett egyéb szakmai és idegenforgalmi programok.

Liu elnök Moszkvában töltötte 1956 október végét, november elejét. Eredetileg azért utazott oda, hogy a lengyel „válságról” konzultáljon a szovjet vezetéssel. A magyar felkelés híre Moszkvában érte. Ha már úgymint Moszkvában járt, a magyar „válsággal” kapcsolatos szovjet döntéshozatalban is szerepet játszott: telefonon konzultált Mao elnökkel, s ismételt hivatalos találkozókra adta át a kínai vezetés elgondolásait Hruscsovnak. Liu elnök a Honvéd Együttes pekingi érkezése előtt két nappal, november 10-én számolt be⁴⁷ párt-elnökhelyettesi minőségében a KKP Központi Bizottságának a magyar „válságról” és saját, Moszkvában játszott szerepéről.

A november 27-i találkozón Liu Sao-csi meglehetősen távolról, fölöttébb elvont síkon közelítette meg a problémát. A némileg egyoldalúra sikeredett „tárgyalást” Liu a következő okfejtéssel indította:

Liu: [...] Úgy véljük, két kérdés a legfontosabb. Az egyik annak tisztázása, hogy ki barát és ki ellenség, a másik pedig, hogy világosan lássuk, mi a helyes és mi a helytelen. [...] Ellenség és barát világos elkülönítése meglehetősen nehéz, mivel az ellenség ugyanolyan ruhát hord, mint mi, ugyanazt a nyelvet beszéli, mint mi, a homlokára sincs írva semmi. Sztálin ugyan sok hibát követett el, de mégiscsak forradalmár, marxista. Ő nem az ellenségünk. Az Önök Rákosiya is sok hibát követett el, kivégeztette Rajkot, pedig Rajk jó ember. A hibát elkövető ember agyában nem az forog, hogy a dolgokat el-

rontsa, hanem az, hogy jól csinálja. [...] Ő nem a mi ellenségünk. Az amerikai elnök, Eisenhower mostanában sok jót mondott Magyarországnak, Dulles külügyminiszter szintén nagyon sok jót mondott. Ők jó emberek, vagy rossz emberek? Szerintem nem jó emberek. Ezt nevezem ellenség és barát világos elkülönítésének. Ez a legfontosabb kérdés.

Ezután következik a helyes és helytelen világos elkülönítése. Elkerülhetetlen, hogy saját embereink is elkövessenek hibákat. Nincs olyan ember, aki ne követne el hibát. Sztálin nagy hibákat követett el. Sok jó embert, a saját elvtársait hibásan megölte. De voltak nagy eredményei is. Úgy véljük, hogy sokkal nagyobbak az eredményei, mint a hibái. Marx is követett el hibát, azt mondta, hogy Anglia békés úton elérheti a szocializmus győzelmét. Azt is mondta, hogy a szocializmus csak akkor győzhet, ha több országban egyszerre jár sikerrel a forradalom. A valóság megmutatta, hogy hibázott. Lenin kijavította a hibát, azt mondta, hogy a szocializmus egy országban is győzhet. A valóság bebizonyította, hogy neki volt igaza. Rákosi nagy hibákat követett el, de voltak eredményei is. Ha valaki saját maga követ el hibát, azt kijavíthatja.⁴⁸

Liu még két hosszú bekezdés erejéig magyarázta a barát és ellenség, illetve a hiba és a bűn fogalmai közti distinkcióra vonatkozó elképzeléseit. Kitért a nyugati gyarmatbirodalmi politikára és kinyilvánította meggyőződését, mely szerint

A Szovjetunió szocialista ország, nem támadhat meg másik országot, de követhet el hibát. Elkövetheti a nagyhatalmi sovinizmus⁴⁹ hibáját. Amikor Magyarországon a belső rend konszolidálódott, akkor Önök tárgyalást folytathatnak a Szovjetunióval, úgy, mint Lengyelország, és minden kérdést meg lehet oldani. Ha a két ország gazdasági kapcsolataiban volt Önök számára előnytelen körülmény, arra is lehet kárpótást találni. [A Szovjetunió] teljesen más, mint az imperialisták. [...] A két kérdést nem lehet összekeverni, a helyes és helytelen kérdés az ellenség és köztünk [fennálló ellentét] kérdésévé tenni. Az ellenség és a köztünk fennálló ellentét kérdésének tisztázása a fő kérdés, és csak ezután jön a helyes és helytelen kérdésének tisztázása. [...] Gondolkodni kell rajta. Nyugodtan gondolkodni. Sokat kell gondolkodni.

E ponton Méreg László őrnagy, az Együttes igazgatója vette magának a bátorságot, hogy válaszfélét adjon Liu elnök eddigi okfejtésére.

Együttesvezető. Én fiatal vagyok, politikailag képzetlen. Jórészt egyet-értek azzal, amit Liu elvtárs az imént elmondott, de van néhány dolog, amivel nem értek egyet. [...] [Ú]gy vélem, hogy Rákosi esetében már nem hibák elkövetéséről van szó, hanem a magyar nép ellen elkövetett súlyos bűnökről. [...] [T]udjuk, hogy a Szovjetunió segítségével nélkül egyetlen ország sem lenne képes felépíteni a szocializmust. A Szovjetunióval mindvégig baráti volt a kapcsolatunk. De a Rákosi–Gerő-félek segítségével a magyar nép ellen hatalmas bűnököt követtek el. [...] A szovjet hadsereg beavatkozásának az lett a következménye, hogy valójában a Szovjetunó és Magyarország között háború alakult ki. Nem november 4-re gondolok, hanem október 23-ra.⁵⁰

Liu udvariasan igazat adott Méregnek, majd elismételte a hibák és a bűnök közötti különbségtételre vonatkozó elképzeléseit. Párhuzamot vont egyfelől Rákosi és Gerő, másfelől az akkor már Moszkvában élő Vang Ming között. Méreg viszontválaszában „bevallja”, hogy korábban ő is Rákosi követője volt. Liu kitartóan afelé tereli a beszélgetést, hogy a hibák elkövetőivel, beleértve a „nagy hibák” elkövetőivel is „összefoghatunk”. Ekkor szólal meg Böröcz József főhadnagy.

Koreográfus: [...] Én még fiatal vagyok, politikailag képzetlen. Nem vagyok a Magyar Dolgozók pártjának sem tagja, de forrón szeretem a hazámat és a népemet. Az imént Liu elvtárs a hiba minőségének és mennyiségének kérdéséről beszélt. Én úgy gondolom, hogy ha egy ember sok nagy hibát követett el, az már bűn. Hadd hozzam fel én is a tábornokot példaként. Ha sok ütközetet elveszít, akkor végül elveszíti az egész háborút is. Rákosi valóban nagy bűnt követett el a magyar nép ellen. Rajk ügyében egy egész éjszakán át néhány emberrel együtt fabrikálta a hamis bizonyítékokat. Így mérgezte meg az ártatlan elvtársát. Az ő esete Vang Mingével nem teljesen azonos. Én úgy vélem, jelenleg Magyarországnak magának kellene összefognia, és újból fel kéne építenie szocialista hazánkat.⁵¹

A diplomáciai eljárásrendet némileg kreatívan értelmezve, Száll József diplomáciai ügyvivő e ponton közbeszól, belefojtja Liu elnökbé a szót, és stréber jó tanuló módján „helyreigazítja” a koreográfust:

Száll: A történeti hűség kedvéért szeretném kijavítani az elvtárs által az imént mondottakat. Valójában a Berija által küldött szovjet állammédel-misek fabrikálták a hamis bizonyítékokat. Rákosi ugyan tudott a do-logról, de nem volt jelen, és nem is mert ezzel a dologgal foglalkozni.⁵²

Liu továbbviszi a nemzetközi összefüggések fonalát. Elismeri, hogy Vang Ming „ügye” nem azonos Rákosiéval, jelzi, hogy „ő csak elmondta az ő tapasztalataikat”, s egyben emlékeztet rá, hogy Magyarország belügyei egyben a Szovjetunióra is tartoznak. S ismét visszatér a hibák kérdésére.

Például a mi mezőgazdaságunk kollektivizálása helyes, de mondhatjuk-e, hogy egyetlen hibát sem követtünk el? Valójában meg is öltünk embereket. Nem mi öltük meg őket, hanem öngyilkosok lettek.⁵³

Rámutat a teremben tartózkodó Csang Ting-cseng főügyészre, s emlékeztet rá, hogy „a hozzá beérkezett ügyek között van 10 százaléknyi, amelyekben hibás ítélet született.”⁵⁴ E ponton Liu helyreigazítja Méreg őrnagyot, aki pár perccel korábban azt állította, hogy

a világon egyetlen ország sincs, amely a Szovjetunió segítségével fel tudná építeni a szocializmust. [...] Ha a Szovjetunió segítségével egyetlen ország sem tudná felépíteni a szocializmust, akkor a Szovjetunió a kezdetekkor hogyan tudta felépíteni a szocializmust?”⁵⁵

E ponton meglehetősen ellaposodik a „beszélgetés”, Liu még udvariasan megjegyzi, hogy

csak amolyan elvtársi eszmecserét folytattunk. Természetesen az Önök dolgait főleg Önöknek maguknak kell megfontolniuk és megoldaniuk. De nekünk is van felelősségünk abban, hogy a saját véleményünket elmondjuk, mivel érdekel minket az Önök dolga.⁵⁶

Nem nehéz elképzelni, milyen hangulatban távoztak a magyar „delegáció” tagjai Liu Sao-csi elnöki tárgyalójából. Az utolsó napok három fő tanulssággal jártak az Együttes politikailag aktív tagjai számára.

1. A dolgok eldőlték, „mozgástér” a már meghatározott kereteken belül áll rendelkezésre.

2. A kínai vendéglátók a szocializmusmodell-harcban alulmaradt „szövetségest” látták bennük, olyan „szövetségest”, akinek az a feladata, hogy alkalmazkodjék a kialakult helyzethez.

3. Lelkileg, politikailag, érzelmileg fel kell készülni a hazaútra – beleértve a lehetséges politikai felelősségre vonást is.

Eközben a Pekingben fellépő, múzeumba járó és ideje nagy részét szuvenírvásárlással mulató Együttes tagjainak hangulata már határo-

zottan irritáltak volt nevezhető. Bükký Andor például ilyesmire is visszaemlékezett:

November tizennegyediké, Peking. Műsor vége, már fellépés vége [...]. Sokan sírtunk. Mert olyan volt. A Vass Lajos azt mondta, hogy „Isten bssza meg! Talpra magyart!” – és elénekeltük. Ez volt november 14-én.⁵⁷

Az Együttes húsz pekingi előadásának valamelyikén – Seregi László emlékezete szerint „az utolsó pekingi előadáson” – megjelent Csou En-laj kínai miniszterelnök és külügyminiszter. Ha ez valóban az utolsó pekingi előadás volt, akkor november 27-t írunk, vagyis ugyanannak a napnak az estéjét, amelynek délelőttjén az Együttes némely tagjai és a három magyar diplomata megkapta Liu Sao-csi eligazítását a hiba és a bűn, valamint a barát és az ellenség megkülönböztetésének tárgyában. Az Együttes előadásait akkurátusan rögzítő, hivatalos naptár szerint ez az előadás az Égi Híd Színházban⁵⁸ került megrendezésre, méghozzá este 7 órakor. Az előadás után Csou En-laj felment a színpadra, és

[a]zt mondta, ülünk le. Leült az egész Együttes a földre [a leengedett függöny mögött, a színpadon], ő pedig tartott egy nagyon jóindulatú előadást úgy háromnegyed órában, amelyben elmagyarázta, hogy szeretnünk kell a szovjeteket, nem szabad összevesznünk velük, mert ők is csak jót akarnak. A beszéd végén Vass Lajos az ő nagy bölcsességével azt mondta: – Tisztelt Csou En-laj elvtárs. Mi nem tudunk olyan szép beszédet mondani, mint ön, ezért egy dallal szeretnénk megköszönni kedves szavait. Összeterelte a kórúst és elénekelték a „Fölszállott a pávát”. Csou En-laj sorról-sorra fordította a szöveget és nagyon meghatódott tőle.⁵⁹

Seregi velem folytatott interjújában némileg máshova került a hangsúly:

Megállás nélkül csak azt agitálták, hogy a szovjet és a magyar nép barátsága örök és megbonthatatlan, és így egy négyórás beszédet tartott Csank Kaj-sek – nyavalyát Csang Kaj-sek, a kínai [miniszterelnök], a Csou En-laj –, melyben még gyermekes példákat is hozott, hogy aszongya, higgyék el, Kínában van egy tartomány, ahol mi szovjet elvtársakat hívtunk, hogy segítsenek, építésben, és a szovjet bará-

taink ott megették az összes uborkát. Pedig ott az a tartomány népe szerette az uborkát, de nem jutott hozzá, mer[t] a szovjet elvtársak mind megették. Hát ez volt azért, arra, hogy mi rosszban legyünk a szovjet barátainkkal, hát, nem. Csak egyék az uborkát. Ezen a szinten ment a példa. És hogy higgyük el, hogy ez a barátság... Vass Lajos, [...] erre a Csou En-laj-beszédre, ültünk a földön, s ő meg a színpadon beszélt, hulla fáradtak voltunk, de ő fáradhatatlan energiával... Vass Lajos fölált, aszonta, köszönjük a csodálatos beszédjét Csou En-laj elvtársnak, de ne haragudjon, mi nem bírjuk a nyelvet, engedje meg,

Csou En-laj miniszterelnök és Vass Lajos őrnagy, karnagy, a Forradalmi Bizottság elnöke⁶¹

hogy dallal válaszoljunk... s ott volt egy „Fölszállott a páva”, végig bögre, [...] tényleg úgy éreztük, hogy eltiporták a magyar forradalmat. Kivégezték bennünket.⁶⁰

Horváth Ádám hasonlóan érzett:

Csou En-laj személyesen eljött az egyik előadás végén, ott kellett maradnunk a színpadon, s tolmáccsal tartott egy kétórás előadást, hogy Magyarországon vissza akarta venni a hatalmat az ancien régime és meg kellett akadályozni és a kínai emberek se szeretik, hogy ott vannak a szovjet tanácsadók, mert megeszik az uborkát, ami a kedvenc ételük, meg jó lakást kapnak, meg autót. Hát, ha a tanácsadás megszűnt, akkor ők elmennek, az autó, az uborka meg a lakás ottmarad. Egy nagy, nagyon fölkészült beszéd volt. S akkor válaszul mi elénekeltük a „Fölszállott a pávát”, azt lefordította a szöveget a kínai tolmács, s mondta, hogy nyugodtan, nem lesznek rabok többet Magyarországon, mondta. Ez egy kétórás, pokolba kívántuk, mert fáradtak voltunk, nem hittünk neki, nem érdekelt a dolog, és hát aztán az út folyt tovább [...] ⁶²

Zilahi Győző Szokolai ezredesre, az Együttes élére helyezett vezérkari politikai tisztre hegyezte ki frusztrációját a pekingi búcsú-előadáson:

Szokolai. Nem is nagyon ismertem. Hallottam róla, tudtam, hogy ő jött, azt hiszem ő volt a párt részéről a fő-fő megbízott. Ő volt az, akinek a vonalat kellett biztosítani, a párt vonalát. De én őt nem ismerem. [...] ő mondott mindig ilyen beszám... ilyen kámbékra összehívtak Pekingben és volt többek közt...

B. J: Pohárköszöntő?

Z. Gy: [Igen] ... elmondta a Csou En-laj a maga plakátszövegét, hogy minden virág virágozzon, mert testvérek vagyunk, a kommunizmus nagy bűdös égisze alatt. Nem szerettem. És akkor fölállt ez a Szokolai nevezetű úr, akihez soha nem kerültem közel, mert nem is nagyon akartam, én mindig távol ültem ezektől a felkent fenekű kommunistáktól és elmondta és fölállt és válaszolt. Ennyi volt az összes, ami történt. ⁶³

Bükky Andor még pikártebb stílusban aposztrofálja a helyzetet:

Csou En-laj egy órás [...] szpícsket mondott el a magyarországi helyzetről, és amire nagyon emlékszem, hogy azt mondta, hogy felvetődött

a kínai elvtársakban, a lakosságban, hogy mért építünk mi a szovjet elvtársaknak házakat, mikor nekünk sincsen, amibe lakjunk. S erre Csou En-laj elvtárs azt mondta, hogy a szovjet elvtársak valamikor majd el fognak menni, a házak meg ott fognak maradni...⁶⁴

Vincze Lajos témával kapcsolatos véleményéről annyit, hogy a Pekingben töltött utolsó hétről szóló, a meglátogatott pekingi múzeumokról, utcákról, boltokról illetve Csi Paj-si 94 éves festőfejedelemmel tett, rövid látogatásáról szóló, érdekfeszítő napló-bejegyzéseiben meg sem említi a miniszterelnöki látogatást.

Az Együttes politikai thrillerbe illő moszkvai közjáték után (aminek elmondására itt nincs mód), 1956. karácsonyeste érkezett vissza Budapestre. A „Mao elnök személyes ajándékaként” kapott, jakszörrel bélelt, marhabőr-nagykabátokban hazatérő furcsa szerzeteket, az Együttes tagjait új-régi előljáróik azzal a napiparancssal fogadták a Nyugati pályaudvaron, hogy „maguk most hazamennek, a kabátokat beakasztják a szekrénybe, és soha többé mutatkoznak bennük”. Valamennyien értették, hogy ennek az értük való aggodalom az oka: e ruhadarab a korabeli budapesti ikonográfiában ávós kinézetűnek számított, s könnyen a művészekre nézvést hátrányos kimenetelű félreértésekre adhatott volna okot. Egyik válaszadóm elmesélte, budapesti lakásproblémáját részben Mao elnök kedvességéből oldotta meg, ugyanis néhány év múlva a térdig érő, vastag bőrkabátok forgalmi értéke olyan magas volt Budapesten, hogy abból finanszírozni lehetett egy kisebbfajta öröklakás „belépési költségét”.

A Nyugati pályaudvar hideg várótermében álldogáló Együttes új felettesei hozzátették: „most egy hét szabadság, utána január 2-án jelentkeznék az elvtársak a Tisztiházban a munkakönyvükért”. Az Együttest ugyanis időközben, „racionalizálás” címszó alatt, 1957. január 1-i hatállyal, jogutód nélkül megszüntették, „alkalmazottait” szélnek eresztették.

Pár hét múlva, sokkal kisebb létszámmal, más személyizzettel, de ismét a Honvédelmi Minisztérium költségvetéséből, s ismét Méreg László vezetésével újból alakult egy Honvéd Művész Együttes nevű kulturális intézmény. Kodály Zoltán közbenjárására, a férfikar (és karnagya, Vass Lajos) átkerült a Filmharmóniához, a szimfonikus zenekar zenészei és a táncosok pedig más budapesti Együtteseknél

találtak munkát. A „hangadók” némelyikét katonai fegyelmi eljárás alá vonták, és három-négy évnyi szilenciummal sújtották. Előbb-utóbb így vagy úgy valamennyien visszakerültek a művészeti életbe.

Száll József, aki 1956-ban „első beosztottként” a magyar nagykövetség ügyvivőjének szerepét töltötte be, 1970 őszén, hivatalban lévő római magyar nagykövetként disszidált. Távollétében hazaárulásért 15 év börtönre ítélték. Mind Galla Endre, mind pedig Tálás Barna hamarosan kilépett a külügyi szolgálatból. Galla az ELTE Kelet-Ázsiai Tanszékének vezetője, irodalomtörténész és fordító lett. Tálás Barna vezető sinológus-közgazdász, az MTA doktora.

Liu Sao-csi a kínai vezetés második embere maradt, s 1966-ban ő maga elnökkölt a politikai bizottságnak azon az ülésén, amely meghirdette a *Nagy Proletár Kulturális Forradalmat*. Hamarosan azonban – minden valószínűség szerint maga Mao elnök intenciói szerint – őt magát is ellenforradalmárnak bélyegezték. 1967-es letartóztatását követően többször, nagy nyilvánosság előtt megalázták és megverték. A fogságban évekig megtagadták cukorbetegségének gyógykezelését,⁶⁵ újra meg újra tüdőgyulladást kapott, s napra pontosan tizenhárom évvel a Honvéd Együttes pekingi visszatérése után, 1969 november 12-én, egy börtönkórházban halt meg.

Jegyzetek

¹ © All rights reserved!

Az itt közölt anyag részeit korábban előadtam már a *University of California / Berkeley* Történettudományi tanszékén, a berlini *Wissenschaftskolleg*ban, a *Humboldt Egyetemen*, a *Collegium Budapest*ben, a *CEU Institute for Advanced Study*-ban, a *Lipcsei Egyetemen*, a kolkatai (India) *Gorky Sadan*ban, valamint a *National University of Singapore Asia Research Institute*-jában.

Ezúton mondok köszönetet a *Lipcsei Egyetem Research Academy Leipzig* nevű intézményének, illetve Leibnizről elnevezett *Kelet-Európa-történeti és -kulturális Intézet*ének a tőlük kapott három-három hónapos kutatási ösztöndíjért, a *Collegium Budapest*nek és a *Central European University Institute of Advanced Study*-nak az egy-egy féléves, ösztöndíj nélküli kutatási lehetőségért, a *Rutgers University*-nek, amely kutatómunkámat többszöri kutatási szabadsággal, illetve csekély, ám annál hasznosabb kutatási kerettel támogatta, a *Honvéd Együttes* vezetőségének, személy szerint Aranyos Károly ezredesnek, az Együttes akkori ügyvezető igazgatójának azért, hogy hozzáférést biztosított az Együttes levéltárához, a *Magyar Nemzeti Levéltár*nak, az *Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltár*ának és az *Országos Széchényi Könyvtár*nak az ott biztosított kutatási lehetőségért, a *Magyar Nemzeti Filmarchívum*nak azért, hogy lehetővé tette számomra az idézett Jancsó-film megtekintését, valamint Zsigmond Krisztának az interjúk legépeléséért. Külön

köszönet illeti az Együttes azon tagjait, akik fogadtak és felidéztek emlékeiket a kínai turnéről, továbbá Sárközy Erikának, aki rendelkezésemre bocsátotta Vincze Lajos kínai naplójának második kötetét.

- ² 北京前门建国饭店. A négycsillagos szálló ma így ajánlja magát az utazók figyelmébe angol nyelvű interentes portálján: „A [hotel] a Tiantan Park közelében található, mindössze tíz percnyi sétára az Országos Előadóművészeti Központtól és a Tienanmen tértől. Az 1956-ban épült szállodát történelmi levegő lengi át, és sok szobája maig magas, gipsztukkós mennyezetű. A szálloda éttermei mind a kínai, mind a nyugati étek iránt vágyakozó vendégek ízlését kielégítik. Szállodánknek saját színházterme is van.” <http://www.jianguohotelqianmen.com/> Utolsó elérés: 2018. november 17.
- ³ 刘少奇, *pinyin* átírásban: Liu Shaoqi. Liu az *Országos Népi Kongresszus Állandó Bizottságának* nem sokkal korábban kinevezett „első elnöke” volt. Egyben a KKP elnökhelyettese, azaz a kínai nómenklatúra szerint Mao elnök után a második ember volt.
- ⁴ Szokolai István ezds, a „művészdelegáció” élére a kínai útra kinevezett katonapolitikai főtitst, Méreg László örgy, az Együttes vezetője, Havas Ervin szds, a *Néphadsereg* című lap tudósítója, Kerekes János ales, a szimfonikus zenekar karmestere, és Böröcz József fhdgy, a tánckar koreográfusa és művészeti vezetője.
- ⁵ Fábíán Ferenc, utóbb a *Népszabadság* pekingi tudósítója.
- ⁶ Száll József ügyvivő, valamint két előbbi turnusban pekingi magyar tudományos továbbképzési ösztöndíjas, akiket a Külügyminisztérium végzés után rögvst diplomáciai szolgálatba fogadott: az irodalmár Galla Endre és a közgazdász Tálás Barna. (Lásd pl. Record of Conversation from Premier Zhou’s receiving of the Hungarian Ambassador to China Ágoston Szkladán on his Farewell Visit, November 02, 1956, History and Public Policy Program Digital Archive, PRC FMA 109-01038-02, 1-10. Translated by Péter Vámos and Gwenyth A. Jones. <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117695>; Salát Gergely: Budapesttől Pekingig: a magyar-kínai kapcsolatok múltja, <http://www.konfuciuszintezet.hu/index.php?menu=muveltség&almenu=7&cikkszam=49>. (Utolsó elérés: 2018. november 11.) Az adott időszakban betöltetlen volt a magyar nagyköveti poszt Pekingben, mert Szkladán Ágoston nagykövet november elején ripsz-ropsz elhagyta állomáshelyét, s Moszkvába utazott (Vámos Péter: Sok figyelés, kevés beszéd, *Történelmi Szemle*, 2006, XLVIII, 3-4: 359–387. https://tti.btk.mta.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz2006-3-4/359-387_Vamos.pdf; utolsó elérés: 2018 november 14.). Szkladán távozása után a pekingi nagykövetség legmagasabb rangú diplomatája Száll József első beosztott volt, ám ő éppen Japánban tett hivatalos látogatást, amikor Szkladán távozott állomáshelyéről. Így Száll helyett először Galla Endre másodtitkára hárult a magyar ügyvivői szerep Pekingben (Vámos: Sok figyelés...). Száll pekingi visszatérése után vette át a nagykövetség vezetésének feladatát Gallától.
- ⁷ Ez volt az Együttes hivatalos neve akkoriban. A továbbiakban „az Együttes”.
- ⁸ Az Együttes vezetésének ismeretében némileg különösnnek tűnik a Liu elnökkel tárgyaló delegáció összeállítása. A vezetőség köréből nemcsak a francia-svájci születésű Nádasi Marcella balettmesternő maradt ki, hanem a protokoll-lista harmadik helyén szereplő Vass Lajos őrnagy. is. Ez annál is meglepőbb, mert Vass az Együttes legnagyobb létszámú egységének, a férfikarnak a művészeti vezetője

- volt, ráadásul a három művészeti vezető (Vass Lajos, Kerekes János és Böröcz József) közül Vass volt az egyetlen, akinek – mivel a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskolát is Néphadsereg-ösztöndíjasként végezte el, s a férfikar karnagyi szerepét is hivatásos állományú tisztként végezte – értelmezhető katonai múltja-jelene volt. A többi kar művészeti vezetői – Kerekes János, dr. Lukács Ervin és Böröcz József – pro forma kaptak katonai rangot, ám sem előtte, sem utána semmilyen katonai szolgálatot nem teljesítettek.
- ⁹ Az eseményt Hszing tolmács feljegyzése alapján tudjuk rekonstruálni, hála Vámos Péter Kína-történész kínai külügyi levéltári kutatómunkájának, amelynek egyik eredménye a *Kína mellettünk? Kínai külügyi iratok Magyarországról, 1956* című, a *História* és az *MTA Történettudományi Intézete* közös kiadásában, 2006-ban, Budapesten megjelent kötet. Lásd: Liu Sao-csi bizottsági elnök fogadta a magyar Honvéd Művész Együttes illetékeseit. Tárgyalási jegyzőkönyv. I. m. 304–308.
- ¹⁰ 朱德, Zhu De/Chu Te.
- ¹¹ Mönich László, Szabó Árpád és Herskó Anna: Csü Te Marsall Magyarországon. *Magyar Filmhíradó*, 1956. január 19, <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=12704>. Utolsó megtekintés: 2018. november 4.
- ¹² A Magyar Televízió ekkor még csak kísérleti adása létezett. A rendszeres műsorszolgáltatást tizenöt hónap múlva, 1957. május 1-én kezdte meg. http://mmi.elte.hu/szabadbolcsesz/mmi.elte.hu/szabadbolcsesz/index9540.html?option=com_tanelem&id_tanelem=559&tip=0. Utolsó megtekintés: 2018. november 4.
- ¹³ Forrás: Csü Te..., 1, 41. <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=12704> Utolsó megtekintés: 2018. november 4.
- ¹⁴ „Vonat begördül az állomásra (gőzmozdony). Csü Te marsall kiszáll a vonatból. Rákosi Mátyás fogadja - ölelés, csók. A másik két küldöttet is üdvözik. Tapsoló emberek a pályaudvar előtt, jön Rákosi, Csü Te és Hegedűs András. Sztálinvárosi gyár meglátogatása. Jön a forró acél a kemencéből. Sportszarnok belső tele emberekkel. Kis úttörő lány kendőt köt Csü Te nyakába, mellette áll Gerő Ernő. Czottner Sándor, Házi Árpád és Kristóf István tapsolnak. Csü Te beszédet mond (szinkron). Taps. Rákosi beszédet mond (szinkron). Tapsoló közönség. Kovács István díszkardot ad át Csü Te-nek. Csü Te kivonja a kardot. Vastaps, Csü Te kiáltások. Csü Te távozik, mögötte Hegedűs András. A vonat elviszi Csü Te-t, aki integet a vonat ajtajából.” Kivonat leírás. Csü Te marsall [a Kínai Népköztársaság alelnöke] Magyarországon. *Magyar filmhíradó* 3. 1956. január 19. <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=12704>. Utolsó megtekintés: 2018. november 4.
- ¹⁵ Csü Te..., 2, 55. <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=12704> Utolsó megtekintés: 2018. november 4.
- ¹⁶ „Szeretettel várt vendégek érkeztek hazánkba a Kínai Népköztársaságból. Csü-Te elvtárs, a Kínai Népköztársaság alelnöke, Mi-Ezun-Csen marsall, és Liu-Lan-Tau elvtárs. A pályaudvar előtt lelkes tömeg, hosszas éljenzéssel fogadta a küldöttséget. A vendégek meglátogatták első szocialista városunkat, Sztálinvárost. A Sztálin Vasmű Kínabeli testvérére, az ansani acélműre emlékeztette Csü-Te elvtársat és a küldöttség többi tagját. Az is, mint a Sztálin Vasmű, szovjet tervek alapján épült. A Sportszarnokban találkoztak Budapest dolgozóival. A résztvevők szünni nem akaró tapssal fogadták a szónoki emelvényre lépő Csü-Te elvtársat. Beszéde a kínai és magyar nép mélyülő barátságának hitvallása volt. Nagy lelkesedés közben

emelkedett szólásra Rákosi Mátyás elvtárs. Kedves Csu-Te elvtárs, kedves vendégeink. Egyek vagyunk a kínai néppel, a szocializmus építéséért, a világ békéjéért, a népek biztonságáért folytatott közös küzdelemben. Erősít bennünket az a tudat, hogy a hatalmas Kínai Népköztársaság népei testvérként állanak mellettünk, az európai béke fönntartására, megszilárdítására és a szocializmus építésére irányuló harcunkban. A legendás kínai vörös hadsereg győzelmes hadvezérének, Csu-Te elvtársnak a budapesti dolgozók ajándékaként Kovács István, a Magyar Dolgozók Pártja központi vezetőségének titkára magyar díszkardot nyújtott át. Három napot töltött hazánkban a kínai kormányküldöttség. Népünk az elutazás percében mégis régi, szeretett barátoktól búcsúzott a kínai köszöntés szavaival, tízezer évnél is tovább, örökké éljen népeink barátsága.” (Elhangzó szöveg. Csu Te... <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=12704>. (Utolsó megtekintés: 2018. november 4.)

- ¹⁷ Az Együtttest 1948-ban, Veres Péter honvédelmi miniszter javaslatára, mint egyfajta új, népi szocialista „Gesamtkunstwerk” leendő kreatív központját hozták létre. (A létrehozatala mellett szóló indokokat részletesebben taglalja: József Böröcz: *Performing socialist Hungary in China: 'Modern, Magyar, European', Cold War History*, 2017, 18:3, 257–274. <https://doi.org/10.1080/14682745.2018.14252>. (Utolsó megtekintés: 2018. november 11.) 1949. tavaszi premierje óta az Együtttes kizárólag a szomszédos szocialista országokban tett legfeljebb 1-2 hetes, néhány előadásból álló külföldi turnét. A kínai út kihívása tehát minden korábbi erőfeszítést nagyságrendekkel felülmúlt. (Lásd: Böröcz: *Performing socialist Hungary...*).
- ¹⁸ Lásd: Maklári József: *ÁTÜTŐ MAGYAR SIKER – MUKDENBEN. Népszava*, 1956. október 11.; Havas Ervin: *Katonaművészeink sikere Kínában. Esti Budapest*, 1956. október 11.
- ¹⁹ Korábban Mukdennek hívták a japán fasiszta megszállástól sokat szenvedett Mandzsúria legnagyobb városát.
- ²⁰ A premier művészi programját részletesen elemzi Böröcz: *Performing socialist Hungary...*
- ²¹ Györgyfalvy Katalin 1956-ban az Együtttes táncosnője, későbbi vezető koreográfus lett.
- ²² Fuchs Livia: Egy pálya emlékezete. Beszélgetéssorozat Györgyfalvy Katalinnal. I. *Parallel*, 2012, 25, 24–35. http://epa.oszk.hu/03000/03025/00025/pdf/EPA03025_parallel_2012_25_024-035.pdf. (Utolsó megtekintés: 2018. november 17., 31.)
- ²³ Interjú Zilahi Győzővel. Készítette: Böröcz József.
- ²⁴ Seregi László, a *Magyar Állami Operaház* Balettkarának későbbi világsztár-koreográfusa és művészeti vezetője – akkoriban az Együtttes szólistája – emlékezete szerint, ez Hangcsouban történt. Lásd: *Reflektorfényben Hacsaturján és Bodor*. (Interjú Seregi Lászlóval). Budapest. 149–173, in Hovanyecz László (szerk.): *Értéktéremtők* 2006. Budapest, Kossuth Kiadó, 159.
- ²⁵ Horváth Ádám televízió-rendező, a *Magyar Televízió* volt elnöke, 1956-ban az Együtttes baritonistája volt.
- ²⁶ Interjú Horváth Ádámmal. Készítette Böröcz József.
- ²⁷ Uo.
- ²⁸ Uo.
- ²⁹ Uo.

- ³⁰ Uo.
- ³¹ Interjú Seregi Lászlóval. Készítette Böröcz József.
- ³² Interjú Bükky Andorral. Készítette Böröcz József.
- ³³ Interjú Seregi Lászlóval.
- ³⁴ A rádiók eltávolításának motívumát az összes interjú megerősíti.
- ³⁵ Reflektorfényben Hacsaturján és Bodor, 160.
- ³⁶ Fuchs: „Egy pálya emlékezete. . .”, 30.
- ³⁷ Zilahi Győző 1956-ban az Együttes szolótáncosa, utóbb a Magyar Állami Operaház Balettkarának tagja lett.
- ³⁸ „Interjú Zilahi Győzővel.”
- ³⁹ Jancsó Miklós: „Kína vendégei voltunk.” Katonai Filmstúdió, 1957, 17 perc. Magyar Filmarchívum, 5:22–5:29. Jancsó három további rövidfilmet is megjelentetett a Kínában felvett anyagból: „Dél-Kína tájain”, „Pekingi paloták” és „Színfoltok Kínából”.
- ⁴⁰ Vincze Lajos grafikusművész hivatásos katona, s ebbéli minőségében a Honvéd Tisztiház – egyben a Honvéd Együttes székháza – parancsnoka is volt, alezredesi rangban. Három évvel a kínai út után saját rajzaival rendkívül gazdagon illusztrált útikönyvet tett közzé a kínai utazásról: Vincze Lajos, *Napfelkelte a Jangce partján*, Világjárók 13., Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1959.
- ⁴¹ Vincze Lajos naplója, 2. kötet, 1.
- ⁴² Vincze Lajos naplója, 2. kötet, 1.
- ⁴³ Interjú Horváth Ádámmal. Egy, az interneten megtalálható fénykép tanúbizonysága szerint, (<https://everydaylifeinmaoschina.files.wordpress.com/2015/01/1956e5b9b4efbc8ce6af9be6b3bde4b89ce4b88ee88b8fe88194e9a9ace6888fe59ba2e59ba2e59198e59ca8e4b880e8b5b7.jpg?w=945&h=682&zoom=2> utolsó megtekintés: 2018 november 18.) Mao elnök talált módot arra, hogy találkozzon a szovjet cirkusszal – míg a Honvéd Együttes tagjainak meg kellett elégedniük Liu Sao-csi elnökkel, Csou En-laj miniszterelnökkel és Csü Te honvédelmi miniszterrel.
- ⁴⁴ Vincze Lajos naplója, 2. kötet, 2-4.
- ⁴⁵ Interjú Horváth Ádámmal.
- ⁴⁶ *A Honvéd Együttes hiteles műsor-előjegyzési könyve*, 1949 IV. 29–1958. I. 1. A Honvéd Együttes archívuma.
- ⁴⁷ Lásd pl. Shen Zhihua and Yafeng Xia, 2009. New Evidence for China's Role in the Hungarian Crisis of October 1956: A Note. *The International History Review*, 31, 3 (September): 558–575.
- ⁴⁸ Liu Sao-csi bizottsági elnök fogadta ..., 304–305.
- ⁴⁹ Liu a „nagyhatalmi sovinizmus” fogalmával bevonta vendégeit a „belső kínai” szocializmusvitákba. A „nagyhatalmi sovinizmus” kifejezés a Szovjetunió globális vezető szerepének mértéke, jellege kapcsán kibontakozott kínai aggodalmak egyik kifejezési formája volt. A magyarországi „események” kapcsán az adta Liu számára a közvetlen aktualitását, hogy a *Zsenmin Zsipao*-ban, a központi pártlapban 1956. november 1-jén, azaz Liu moszkvai tartózkodása idején, a szovjet katonai beavatkozás előtt három nappal, olyan nyilatkozat jelent meg, amely elítélte a szovjet „nagyhatalmi sovinizmust”. (Lásd: Vámos Péter: Az SZKP XX. Kongresszusának hatása a magyar-kínai kapcsolatokra. *Múltunk*, 2006, 2, 235–256.) Liu magyar beszélgetőpartnerei nem vették az ebben foglalt jelzést, és reflexió nélkül hagyták Liu rendkívül érdekes megjegyzését.

⁵⁰ Liu Sao-csi bizottsági elnök fogadta..., 305.

⁵¹ Uo., 306–307.

⁵² Uo., 307.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Uo., 308.

⁵⁷ Interjú Bükky Andorral.

⁵⁸ 天桥劇場 (Tiānqiáo jùchǎng). Az 1953-ban épült épület az első kínai színház volt, melyet kifejezetten zenei színházi célra építettek. Nézőtere 1600 személy befogadására alkalmas. http://theatrebeijing.com/theatres/tianqiao_center/ (Utolsó megtekintés 2018 november 19.)

⁵⁹ Reflektorfényben Hacsaturján és Bodor, 160.

⁶⁰ Interjú Seregi Lászlóval.

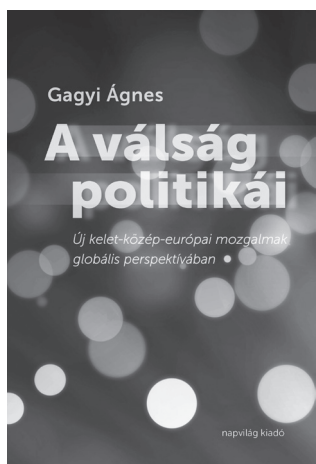
⁶¹ Forrás: A Honvéd Együttes archívuma.

⁶² Interjú Horváth Ádámmal.

⁶³ Interjú Zilahi Győzővel.

⁶⁴ Interjú Bükky Andorral.

⁶⁵ Jonathan D. Spence, 2006: China's Great Terror. *The New York Review of Books*, 53, 14 (Szeptember 21.) <http://academics.wellesley.edu/Polisci/wj/308S/Readings/Spence-MaosLast.pdf>; utolsó megtekintés 2018. november 18.; Law Yuk-fan: Liu Shaoqi (Liu Shao-ch'i) (1898–1969), Li Xiaobing (szerk.): *China at War: An Encyclopedia*, https://books.google.com/books?hl=en&lr=&id=R7qNuIJJsNEC&oi=fnd&pg=PA242&dq=%22liu+shaoqi%22+diabetes&ots=ICLt nWj8Up&sig=_z16jQCmSmvRHoYnnf4YuhRJNJE#v=onepage&q=%22liu%20shaoqi%22%20diabetes&f=false. (Utolsó megtekintés 2018. november 18.)

A 2008-as gazdasági válság nyomán világszerte megsokasodtak a társadalmi mozgalmak, és sok helyütt jelentős szerepet játszottak a válság által elindított politikai változásokban. Az elmúlt tíz évben Kelet-Közép-Európában is új tüntetéshullámok, és ezek köré szerveződő mozgalmak, politikai kezdeményezések jelentek meg. Ugyanakkor az egyes mobilizációk helyi környezete, szövetségei, politikai orientációja erős különbségeket mutat,

annak ellenére, hogy a mozgalmak a világ különböző pontjain ugyanazon válság hatásaira reagálnak. Ez a könyv arra tesz kísérletet, hogy a kelet-közép-európai új mobilizációkat elhelyezze a tágabb kortárs mozgalmi hullámmal előhívó globális válság viszonyai között. Két régiós példa, Magyarország és Románia esetében azt követi végig, hogyan illeszkednek az új kortárs mobilizációk a két ország világgazdasági és geopolitikai integrációjának helyi modelljeibe az 1970-es évek válságától a 2008-at követő válságperiódusig. A könyv külön figyelmet szentel a középosztály és a középosztálybeli politika kérdésének. Míg a 2008 utáni globális mozgalmi hullámmal sokan a középosztályok forradalmának nevezik, jelen kötet arra kérdez rá, hogyan értelmezzük a középosztály vagy a középosztálybeli politika fogalmait a régió globális integrációjának kontextusában.

Gagy Ágnes: A válság politikái.

Új kelet-közép-európai mozgalmak globális perspektívában

Kiadó: Napvilág Kiadó

ISBN: 978-963-338-434-3

313 oldal, 2800 Ft

Kapható a nagyobb könyvesboltokban és 20% kedvezménnyel megrendelhető a www.napvilagkiado.eu oldalról.

Polányi és a „társadalom védelme”

Polányi Károly 1944-ben megjelent, a II. világháború rémségeinek közepette írt könyvének, *A nagy átalakulásnak* alcíme a következőképpen hangzik: *Origins of our Time*. A magyar fordításban: *Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Bővebben kifejtve: milyen folyamatok vezettek a II. világháborúhoz, miből táplálkozik a fasiszmus és milyen előzményekre támaszkodhat egy új, a II. világháborút követő világrend? A máig nagyhatású, napjainkban pedig reneszánszát élő mű mind tartalmilag, mind mennyiségileg meghatározó második részét két alfejezetre oszlik. Az első címe: *Az ördögi malom*, a másodiké: *A társadalom önvédelme*. Az ördögi malom sokatmondó címe alatti rész az önszabályozó piac „liberális utópiáját”, illetve a liberális kapitalizmusnak az utópia mögött meghúzódó tényleges gyakorlatát elemzi a XVIII. századtól a II. világháborúig, a második rész pedig azokat a széles bázison nyugvó, az osztályok határait átmetsző ellenállási mozgalmakat, amelyek az „ördögi malom” pusztító hatásának kiegyensúlyozására, a társadalom védelmére vállalkoztak. Polányi e mozgalmak közé sorolja a szakszervezeti és baloldali munkásmozgalmakat éppúgy, mint a konzervatív töltetű agrárius mozgalmakat, sőt, az abszolút monarchiák és a földbirtokos arisztokrácia bizonyos törekvéseit is. Végül, de nem utolsó sorban, a társadalom védelmét célzó, kollektivistá ellenmozgalmak között tartja számon Polányi nemcsak a *New Deal*t, de a fasiszmust és a Szovjetunióban épülő, sztálini típusú szocializmust is. Félreértések elkerülése végett: szó sincs arról, hogy Polányi egyenlőségelet tenne a jó és a rossz *válasz*, a fasiszmus és a *New Deal* (majd az abból kinövő jóléti állam és szociáldemokrata konszenzus) között. *A nagy átalakulás* kétség kívül a keynesi reformok és a *New Deal* elméleti megalapozását szolgálta, és a legkisebb engedményt sem tette a fasiszmusnak.¹ De – korunk eredetét kutatva – a fasiszmust történelmi *válasznak*, és nem egyszerűen az elszabadult Gonosz tombolásának tekintette. Rossz, ha tetszik irracionális *válasznak*, de *válasznak ugyanarra a kihívásra*, amelyre a *New Deal* is válaszolt.

Ha belegondolunk, van ebben valami megdöbbentő. Polányi gesztusa *A felvilágosodás dialektikáját* író, művében az amerikai fogyasztói- és tömegtársadalom éles kritikáját nyújtó Adornóéval és Horkheimerével rokonítható. Mint ők, Polányi is menekült. Menekült mint baloldali, szocialista gondolkodó, és menekült mint zsidó. És miközben a *Harmadik Birodalom* gépei az őt befogadó Angliát bombázzák, Polányi arról ír könyvet, hogy a fasiszmus születésének és megerősödésének okai a társadalom dezintegrációjában rejlenek. A társadalom kötőerejének abban a lepusztításában, amely Polányi szerint a liberális kapitalizmus szabadpiaci berendezkedésének, történetileg tehát egy épp Angliából kiinduló fejlődésnek a számlájára írható.

Az 1930-as évek nagy gazdasági válsága, a fasiszmus és a II. világháború katasztrófája – állítja tehát Polányi – „a gazdasági liberalizmusnak abból az utópikus vállalkozásából ered, hogy megteremtse egy önszabályozó piaci rendszert”.² De nemcsak erről, nemcsak a múltról van szó, hanem a jövőről is. Hogy a katasztrófa ne következhesse be újra, Polányi láthatólag elébe akar vágni a gazdasági liberalizmus szokásos érvelésének, miszerint épp a bekövetkezett katasztrófa bizonyítja az önszabályozó piacra épülő kapitalizmus egyedül üdvözítő voltát. A gazdasági liberalizmus apologetái – mondja Polányi – „számtalan változatban ismétlik, hogy a liberalizmus teljesítette volna kötelezettségeit, ha nem kritikusaik politikáját érvényesítették volna; hogy nem a kompetitív rendszer és az önszabályozó piac, hanem a rendszerbe való beavatkozás és az önszabályozó piacot érintő intervenciók felelősek bajainkért ... A gazdasági liberális képes tehát egy olyan tényállást előadni, amely koherens egésszé kapcsolja össze a jelent a múlttal.” A szakszervezetek, a munkáspártok és az állam beavatkozásai nélkül – hangzik az apologetikus magyarázat – „a világ ma élvezhetné egy szinte automatikusan anyagi jólétet teremtő rendszer áldásait.” (NA 184–185)

Ha ma körbenézünk a világon, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy Polányi reménye nem teljesült be. Az „ördögi malom” és a társadalom védelmének „kettős mozgása” nem jutott nyugvópont-ra a II. világháború után kiépült szociális állammal, a tőkének és a munkának az állam által felügyelt és közvetített kiegyezésével. Az 1970-es évektől beinduló, minőségileg is új szintre lépő globalizáció és a neoliberális fordulat eredményeképpen a tőke és a piac logikája – mind extenzitása, mind intenzitása tekintetében – soha nem látott mértékben hatja ma át az egész glóbuszt, a társadalmakat éppúgy,

mint a külső és a belső (emberi) természetet. Az eredmény egyrészt egy globális, deregulált pénzügyi rendszer, amely – mint a 2008-as válság megmutatta – bármikor, úgymond, minden előjel nélkül összeomolhat, ezzel soha nem látott gazdasági válságot zúdítva az emberiségre. További következménye a *mainstream* társadalmi-politikai berendezkedések egyre fenyegetőbbé váló működésképtelensége, az anómiás állapotok elszaporodása, a nacionalizmusok és a szélsőjobbos populizmusok terjedése, a kezelhetetlenné váló háborús konfliktusok elharapódzása és világpolitikai súlyuk növekedése, a globális egyensúly új fegyverkezési hullámot elindító felborulása, továbbá az ökológiai katasztrófa egyre realisabbá váló réme.

Nem meglepő tehát a Polányi műve iránti élénk érdeklődés napjainkban. „Jó ideje nyilvánvaló – írja Gareth Dale –, hogy Polányi gondolatai visszhangra találnak. A neoliberais globalizáció körülményeihez szólnak hozzá, méghozzá egy olyan nyelven, amely a többség számára figyelemre méltó módon ismerősnek hangzik.”³ Stiglitz *A nagy átalakulás* új kiadásához írott előszavában ugyanezt mondja: „Gyakran úgy tűnik, mintha Polányi közvetlenül napjaink ügyeihez szólna hozzá.” Polányi érvei – teszi még hozzá – egybecsengenek az alterglobalizációs mozgalmak, a seattle-i és prágai tüntetők érveivel. A tüntetők jelszavainak egyike – „We live in a Society not an Economy” – valóban úgy hangzik, mint Polányi tézisének tömör összefoglalása. Hiszen Polányi egyik alapvető állítása éppen az, hogy míg „az ember gazdasága általában társadalmi kapcsolataiba van rejtve”, addig a kapitalista berendezkedésben pont fordítva áll a dolog: „Ahelyett, hogy a gazdaság lenne beágyazva a társadalmi viszonyokba, a társadalmi viszonyok vannak beágyazva a gazdasági rendszerbe.” (NA 74)

Erre az állításra, a gazdaságnak a társadalomból történő „kiágyazására”, gazdaság és társadalom ezáltal létrejövő *szembenállására* épül *A nagy átalakulás* bevezető tézise is. A mű mondandójának Polányi-féle előzetes summázata így hangzik: „Tézisünk az, hogy az önszabályozó piac eszméje magába foglalt egy merev utópiát. Ilyen intézmény egy pillanatig sem létezhetett volna a társadalom emberi és természeti szubsztanciájának megsemmisítése nélkül. Az embert fizikailag tette volna tönkre, környezetét pedig pusztasággá változtatta volna. A társadalomnak óhatatlanul intézkednie kellett önmaga védelmében, de minden intézkedés rongálta a piac önszabályozását, bomlasztotta az ipari életet, és így egy másik módon is veszélyeztette a társadalmat. Ez a dilemma kényszerítette egy meghatározott kerékvágásba a piaci rendszer fejlődését, és végül ez züllesztette szét

a piaci rendszerre alapozott társadalmi szervezetet.” (NA 8) Ez a feszült viszony, önszabályozó piac és társadalom szembenállása rejlik Polányi talán legismertebb fogalma, a kapitalizmus egész történetére jellemző „kettős mozgás” mögött is. A kettős mozgás – írja Polányi – „úgy személyesíthető meg, mint a társadalom két szervező elvének működése [...]. Az egyik a gazdasági liberalizmus elve, amelynek célja egy önszabályozó piac létrehozása volt [...]. A másik a társadalom védelmének elve, amelynek célja az embernek, a természetnek és a termelés szervezetének megőrzése [...]” (NA 170)

A Polányi-tézis népszerűsége és korunkban jól érzékelhető reneszánsza nem véletlen. A könyv sodró lendületű, a tézis maga pedig világos. Ám úgy gondolom, alkalomadtán túlságosan is az. Másként fogalmazva: azért lehet olyan világos, mert néhány – egyáltalában nem lényegtelen – kérdést nem vet fel, illetve homályban hagy. Kezdjük a „kettős mozgással”. Ez értelmezhető úgy is – ahogyan például Zaki Laidi teszi⁴ –, mint a dereguláció és a reguláció folyamatos *ingamozgása*: a társadalmi-politikai berendezkedés intézményesült formáit romboló, egyre mélyebbre hatoló piacosítás fázisát egy ellenmozgás követi, amely a politikai-jogi szabályozás eszközeivel megfékezi a deregulált piac logikáját, szélsőséges következményeit enyhíti vagy kiegyenlíti a *tőke* és a *társadalom*, a *tőke* és a *munka* valamiféle kompromisszumával. Ez az értelmezés egy elvileg végtelen folyamatot feltételez, aminek eredménye egy „emberarcú kapitalizmus” lenne. De csak akkor, ha elfeledkezünk a társadalmi kataklizmákhoz vezető másik fázisról, a *tőke* és a *piac* – e logika szerint szükségszerű – ellentámadásáról. De értelmezhető a „kettős mozgás” úgy is, mint ami egy meghatározott cél felé vezet: a gazdaság és a társadalom közötti szakadás meghaladása, a „társult termelők társadalma”, azaz a szocializmus irányába. Ami magát *A nagy átalakulást* illeti, ez alapvetően a keynesi reformok, azaz a szociáldemokrata kompromisszum alátámasztására törekszik. Ám Polányi írásaiban gyakorta felbukkan a szocialista perspektíva, és távolról sem lehetetlen Polányinak ezt a könyvét is ebből a perspektívából olvasni.

Ez a kétértelműség, úgy vélem, azért állhat elő, mert a gazdaság „kiágyazásának” tézise sem olyan egyértelmű, mint amilyennek látszik. Már maga a tézis is úgy fogalmaz, hogy egy olyan intézmény, mint az önszabályozó piac „egy pillanatig sem létezhetett volna a társadalom emberi és természeti szubsztanciájának megsemmisítése nélkül”. Következésképpen a gazdaságnak a társadalomból történő „kiágyazása” további magyarázatot és pontosítást követel. Dale ezt a problémát

azzal oldaná fel, hogy Polányi ugyan olyan gazdasági rendszerként definiálja az önszabályozó piacot, amelyet kizárólag az ártermelés logikája szabályoz, ám a gyakorlatban különbséget tesz az „utópikus kísérletben” kirajzolódó *ideáltípus* és az „aktuálisan létező rendszer” között⁵. Ez a magyarázat ugyan elfogadhatónak látszik, de Fred Block nézőpontja felé mutat. Eszerint Polányit úgy kell tisztelnünk, mint aki nem a gazdaság „kiagyazásának” tézisért fogalmazta meg, hanem épp a „mindig beagyazott gazdaságét”: a kapitalista piacgazdaság soha nem tudott létezni politikai, jogi, és erkölcsi beagyazottság nélkül.

A „mindig beagyazott gazdaság” ellentmond a (neo)liberális ortodoxiának, de eredeti gondolat így, ebben a formában aligha lenne. Legalábbis Max Weber óta tudjuk, hogy a kalkulációra épülő piacgazdaság és a tőkés üzemszervezés nemcsak egy individuális-haszonelvű etikai beállítódást feltételez, de egy olyan jogrendet és közigazgatást is, amelyet szilárd és általános normái alapján úgyszintén kalkulálni lehet. Ám a „paragrafusautomataként” működő polgári jogállam éppenséggel a piacgazdaságnak *megfelelő környezetet* jelenti, azaz kevés köze van a Polányinál mindig is kritikai töltettel rendelkező, egy szolidaritásközösség védelmére irányuló *társadalmi ellenálláshoz*. Következésképpen – miként ezt Fred Block is javasolja – a beagyazottság/kiagyazottság dichotómiája helyett egy differenciáltabb megközelítésre lenne szükségünk a társadalom önvédelmének értelmezéséhez.⁶

Ez azonban – és ez a döntő kérdés – a „társadalomnak” is egy differenciáltabb fogalmát igényli. Az gondolom, Michael Burawoynak igaza van, amikor azt mondja, Polányi „a társadalomnak egy kódos és elméletileg nem kellőképpen végiggondolt fogalmával” operál⁷. Polányi *A nagy átalakulásban* valóban kevés fogódzót ad ahhoz, mit is értsünk pontosan „társadalmon”. Nyilván nem érthetjük rajta a „polgári társadalmat”, hiszen az Hegel óta a magántulajdonnal (a tőkével vagy a munkaerő áruformájával) rendelkező, önértéküket követő magánszemélyek szerződéses kapcsolatrendszerét, azaz magát a *piacot* jelenti. Az sem világos, *milyen államra* gondol Polányi akkor, amikor az „államot” a „társadalom” önvédelme egyik ágensének tekinti. És végül, de nem utolsósorban: bár könyvében ennek külön fejezetet szentel, legalábbis vitára érdemes, ahogy Polányi az eltérő osztályérdekeket vagy osztályantagonizmusokat alárendeli a társadalom egységének. Miként az *Osztályérdek és társadalmi változás* című fejezetben olvashatjuk, az „osztályérdek valójában csak korlátozottan magyarázzák a társadalomban zajló hosszú távú folyamatokat. Gyakrabban határozzák meg az osztályok sorsát a társadalom szükségletei, mint

a társadalom sorsát az osztályok szükségletei [...]. Sem az osztályok születése, sem elhalásuk, sem céljaik, sem az, hogy milyen mértékben érik el ezeket, sem együttműködésük, sem kibékíthetetlen ellentétük nem érthető meg a társadalom azon érdekeitől függetlenül, amelyeket a társadalom mint egész helyzete határoz meg.” A társadalmi változásokat – teszi még hozzá – „külső erők határozzák meg, és a társadalom csak a *változás mechanizmusáért* fordul belső erőkhöz. A »kihívás« a társadalomnak mint egésznek szól, a »válasz« csoportokon, részeken és osztályokon keresztül érkezik.” (NA 195–196)

Értsük ezt úgy, hogy a „társadalom mint egész” olyan szolidaritásközösség lenne, amelynek saját érdekei és szükségletei vannak, s ezen társadalmi érdekek és szükségletek, azaz a *közjó* kielégítése a társadalmat alkotó „csoportok, részek és osztályok” közreműködésével történik? Ennek a társadalomnak vagy szolidaritásközösségnek a természetébe, belső kohéziójába a társadalmi válság Polányi-féle magyarázata nyújt némi betekintést: egy társadalom válsága – írja – „elsősorban kulturális, nem pedig jövedelmekkel és népességszatisztikákkal mérhető gazdasági jelenség [...]. Nem a gazdasági kizsákmányolás, mint gyakran feltételezik, hanem az áldozat kulturális környezetének szétesése az elfajulás oka.” (NA 202) A „társadalom” Polányi által használt fogalma egy olyan premodern vagy archaikus társadalomra utalna tehát, melyet – Durkheimmel fogalmazva – a kollektív tudat, a közösen osztott normák, a „tudatállapotok hasonlósága” fűz egybe? Vagy – és ez filológiailag akár valószínűsíthető is – a *Gesellschaft*-tal szembeállított *Gemeinschaft* Tönniestől származó fogalma állna mögötte.⁸ És ha így lenne, ez azt jelentené-e, hogy a „társadalom önvédelme” egy *konzervatív utópiát* szegez szembe az önszabályozó piac *liberális utópiájával*?

Erről bizonyosan nincs szó. Bár az archaikus társadalmakról írott tanulmányait belengi némi romantikus nosztalgia, Polányi bizonyosan nem vágyott visszatérni az archaikus közösséghez. Ahogy egy 1947-es írásában olvashatjuk, „önként nem mondhatunk le és nem is fogunk lemondani az ipari civilizációról”. Ám „ha az emberiség fenn akar maradni a Földön, az ipari civilizációt hozzá *kell* igazítani az emberi létezés követelményeihez.”⁹ Ez a létezés pedig – ez Polányi *antropológiai* meggyőződése – *közösségi* létezés. Ennek a közösségi társadalomnak a megteremtését, s ennek feltételét, azaz a gazdaság és a társadalom közötti hasadás felszámolását Polányi a *demokráciától* várta. Szerzőnk „a liberális kapitalizmus és a demokrácia összeegyeztethetlenségéről” beszél: a „társadalom egysége úgy állítható helyre,

ha vagy az egyik, vagy a másik megszűnik.” Két út áll tehát előttünk: „vagy ki kell terjeszteni a demokratikus elvet a politika területéről a gazdasági életre, vagy pedig teljesen fel kell számolni a demokratikus »politikai« szférát.”¹⁰ A második út a fasizmus útja. Reményeit Polányi egyértelműen a tőke logikáját megfékező, vagy – ez az idők folyamán mindig változott – felülíró demokratikus elvek kiterjesztésébe vetette.

A kérdés csak az, hogy az *archaikus közösségi társadalom* és az elrendő *demokratikus közösségi társadalom* közötti „intervallumról”, a kapitalizmus világáról szólva Polányit mi jogosítja fel arra, hogy itt is egy *egészként* értelmezett „társadalomról” és a „társadalom ellenállásáról” beszéljen. Egyáltalán, miből táplálkozik ez az osztályérdekekből nem levezethető ellenállás és demokratizálási törekvés egy olyan kapitalista berendezkedés talaján, amely nyilván magához igazítja a társadalom szerkezetét is. Vagy a gazdaság „kiagyazása” után a „társadalom” szerkezete, ha legyengült formában is, de változatlan maradna? Talán némi magyarázatot nyújt erre Polányinak egy kései, 1953-as Rousseau-tanulmánya, a *közjó* eszméjére épülő *republikánus* demokráciaértelmezés melletti kiállása. A „kollektív élet forrása”, egy nép megjelenése csak akkor lehetséges – írja Polányi a rousseau-i törvényhozás szellemében –, ha olyan intézményeket hozunk létre, amelyek keretében „az embereket hajlamaik arra készítetik, hogy spontán módon úgy akarják működtetni intézményeiket, hogy az lehetővé tegye a társadalom fennmaradását”. Egy ilyen „társadalmon” vagy „népi kultúrán belül – amely olyan entitás, melynek mindnyájan részesei vagyunk – szabadság és egyenlőség talán nem annyira antagonisztikus elvek, mint amilyenek tisztán logikailag látszanak.”¹¹

A *közjó* mellett elkötelezett, szabad és egyenlő polgárok republikánus eszménye, éppúgy, mint a politika szférájának feltételezett autonómiája óhatatlanul visszavezet azonban a „társadalom” problémájához: felveti *burzsoá* és *citoyen*, *polgári társadalom* és *politikai közösség (állam)*, valamint Polányinak e kettősségek marxi kritikájához való viszonyát. Polányi tézisének, a „társadalom védelmének” értelmezése valóban megköveteli tehát a „társadalom” egy differenciáltabb képét. Szeretném azonban ehhez hozzátenni, hogy fenti, kritikai észrevételeimmel nem fanyalgásomnak akartam hangot adni. Egyrészt azt hiszem, hogy Polányi tézisének átütő erejéhez nagyon is hozzájárul az a látszólagos egyértelműség, ami nem lett volna elérhető akkor, ha nem hagy homályban bizonyos részleteket. De nem csak erről van szó. Nagyon úgy tűnik, hogy a kitöltetlenül hagyott helyek fontos intuíciókat rejtenek magukban, amelyek közül nem egy csak napjainkban, a

neoliberális globalizáció korszakában válik kifejezhetővé. Mielőtt tehát a „kettős mozgás” jelen korszakára, s ezzel a „társadalom védelme” hagyományos formáinak ma megtagadható belső nehézségeire rátérnék, ebben a tanulmányban a fentebb említett problémákat szeretném röviden szemügyre venni. Ha nem is a megoldás, de legalább a problémák exponálása szintjén.

*

Mint láttuk, *A nagy átalakulás* alapvető tézise szerint a tőkés piacgazdaság a gazdaságnak a társadalomból való „kiágyazását” feltételezi, és ennek megfelelően magában hordozza a társadalom hagyományos integrációs mechanizmusainak lerombolására irányuló tendenciát. Ez a kiindulópont, lényegét tekintve, nem tér el a jól ismert marxi állásponttól, ám a hangsúlyok Polányinál máshová kerülnek. Nézzük először a marxi pozíciót.

Az árutermelés és az árucsere egyetemessé válásának az a feltétele, hogy az eredendően partikuláris közösségek különös szükségleteinek kielégítésére irányuló munka termékéből ne maradjon más, „mint egy és ugyanaz a kísérteties tárgyiasság, pusztá megalvadása különbség nélküli emberi munkának.”¹² Az árutermelés feltételezi tehát az árutest kiágyazását használati értékéből éppúgy, mint a munka kiágyazását meghatározott szükségletek kielégítésére irányuló formájából: *redukcióját* elvont, értéktermelő emberi munkára. Ez teszi lehetővé, hogy a legkülönbözőbb szükségleteket kielégíteni képes termelőtevékenységek és ezek termékei összemérhetővé és kicserélhetővé váljanak, mint az általában vett elvont munka, az értéktermelés különböző formái, illetve termékei. Az áruban megtestesülő elvont munka azonban feltételezi az árutermelő ember „kiágyazását” is: Arisztotelész – írja Marx – azért nem juthatott el ahhoz a felismeréshez, hogy az áruérték formájában minden munka egyenlő emberi munka, mert a görög társadalom a rabszolgamunkán alapult. „Az érték kifejezés titkát, minden munka egyenlőségét és egyenlő érvényűségét, mert és amennyiben egyáltalában való emberi munka, csak akkor lehet megfejteni, amikor az emberi egyenlőség fogalma már népi előítélet szilárdságával rendelkezik. De ez csak olyan társadalomban lehetséges, amelyben a munkatermék általános formája az árúforma, tehát az embereknek egymáshoz mint árubirtokosokhoz való viszonya az uralkodó társadalmi viszony.” (T 64) Ahhoz, hogy az árucsere kölcsönös legyen, az szükséges, ezek szerint, „hogy az emberek hallgatólagosan az elidegeníthető dolgok magántulajdonosaiként, és

éppen ezáltal egymástól független személyekként lépjenek egymással szembe. De a kölcsönös idegenségnek ez a viszonya nincs meg egy természetadta közösség tagjai között [...]. Az árucseré ott kezdődik, ahol a közösségek végződnek [...].” (T 89)

A kapitalizmust megelőző termelési formákban az élet reprodukcióját az egyén személyi viszonyai, egy közösséghez vagy családhoz való tartozása, a személyes függőségi viszonyokban elfoglalt helye határozták meg. Marx példája szerint a kapitalizmust megelőző európai termelési módban – a feudalizmusban – független egyének helyett „csupa olyan embert találunk, aki függő helyzetben van: jobbágyokat és földesurakat, vazallusokat és hűbérurakat, világiakat és papokat [...]. De éppen mivel a személyi függőség viszonyai alkotják az adott társadalmi alapot, a munkának és a termékeknek nem kell realitástól különböző, fantasztikus alakot ölteniük [...]. Minden jobbágy tudja, hogy személyes munkaerejének meghatározott mennyisége az, amelyet ura szolgálatában kifejt.” (T 79)

A „fantasztikus alakot” öltő, a „dolgok társadalmi viszonyainak” álcázott személyi viszonyokra tett utalás persze már jelzi a társadalomból való kiágyazás, és az ezzel kétség kívül együtt járó emancipáció árát: a *személyi* függés helyébe lépő *dologi* függést. Ez természetesen nem teszi értelmetlenné azt az állítást, hogy a tőkés árutermeléssel a gazdaság kiágyazódik a társadalomból. De a tézist jól kell értenünk. Nem azt jelenti, hogy a társadalmi viszonyok semmivé párolognak, s helyükre egy *tisztán* gazdasági viszonyrendszer lép. A politikai gazdaságtan kritikája éppen azt teszi világossá, hogy a tőkés áruterelés egy olyan *társadalmasodási* folyamat (*Vergesellschaftung*) *dologi* burka, amelyben az egyéni szükségletek kielégítése csak mások érdekeinek kielégítése, a társadalmiasult, elvont munkát megtestesítő áruterelés révén mehet végbe. A félreértést tisztázandó kell Marxhoz, illetve az áru fétisjellegéhez fordulnunk. Szó sincs arról, hogy a piaci és áruviszonyok társadalmon kívüli viszonyok. Arról van szó, hogy a piac és az árak közvetítésével az elvileg független termelők *társadalmi viszonya* „mint tárgyaknak rajtuk kívül létező társadalmi viszonya” jelenik meg: „Csak maguknak az embereknek a meghatározott társadalmi viszonya az, ami itt számukra dolgok viszonyának fantasztikus formáját ölti.” (T 75) Vagy összefoglalólag: „A termelők számára ezért magánmunkájuk társadalmi vonatkozásai annak jelennek meg, amik, vagyis nem személyek közvetlenül társadalmi viszonyainak magában a munkájukban, hanem ellenkezőleg, a személyek *dologi* viszonyainak és a dolgok társadalmi viszonyainak.” (T 75–76)

Az árugazdaság kiteljesedése során az ember saját tevékenységével úgy találkozik tehát szembe, mint valami objektív, tőle függetlenül létező törvényszerűségek által uralt „dologgal”. Ez az ára annak a polgári „egyenlőségnek és szabadságnak”, melyek „mint tiszta eszmék [...] pusztán eszményített kifejezései a cserének”.¹³ Ám a modernitás embere egy másik árat is fizetni volt kénytelen. A marxi elmélet keretében pusztán az értékformából, az árutermelésből és az önszabályozó piacból még nem vezethető le a *tőkés* árutermelés, azaz a *kapitalizmus*. Ahhoz, hogy a $P - \dot{A} - P'$ folyamata, azaz az értéktöbbletért folyó termelés beinduljon és fenntartsa önmagát, áruvá kell válnia annak a munkaerőnek is, melynek többletmunkája – azaz *kizsákmányolása* – a profit forrása. Ahhoz pedig, hogy a munkaerő áruba bocsássa magát, azaz – úgymond, egyenlő és szabad lényként – egy szerződés keretében hozzájáruljon munkaereje *kizsákmányolásához*, a munkaerőt el kell először választani a termelés anyagi feltételeitől. Az árutermelés és az áruforgalom – írja Marx – önmagában nem elegendő ahhoz, hogy a pénz tőkévé változzon. „Az kellett ehhez előbb, hogy az egyik oldalon az érték vagy pénz birtokosa, a másik oldalon az értékalkotó szubsztancia birtokosa; az egyik oldalon a termelési és létfenntartási eszközök birtokosa, a másikon semminek, csak a munkaerőnek a birtokosa egymással mint vevő és eladó lépjenek szembe.” (T 532)

Rátérve most Polányira, először is szögezzük le: bár a „liberális utópiát” az önszabályozó *piac* utópiájával azonosítja, ám piacon nem egyszerűen az árucseré piacát érti, hanem az *árutermelés* piacát is. Ő is olyan piacról beszél tehát, ahol a *munkaerő* is áruként jelenik meg. Továbbá amikor azt mondja, hogy a piacgazdaság „önműködő gépezetét” az „éhség és a nyereség indítéka”, a „munkás félelme az éhhaláltól, valamint a munkaadó profitéhsége” igazgatja, akkor – ha kifejtetlen formába is, de – egyértelműen exponálja a tőkés termelés és az értéktöbblet elsajátítása mögött meghúzódó tulajdonviszonyok kérdését.¹⁴ Végül is az *Ördögi malom* c. fejezet történeti elemzései, bár a társadalom védelmének szemszögéből, de az eredeti felhalmozás és a bekerítések témáját járják körül, azt a folyamatot tehát, amelyben a termelőket megfosztják termelési eszközeiktől.

A hangsúlyok azonban kétségkívül máshová kerülnek. Nézzük, hogyan értelmezi Polányi a munka kiagyazását a társadalomból. Egy helyen idézi Ludwig von Misesnek, a neoliberalizmus ősatyjának, Hayek mesterének és a *Mon Pèrelin Társaság* egyik alapítójának megjegyzését, miszerint ha a munkások „nem szakszervezeti tagokként cselekednének, hanem csökkentenék igényeiket, és a munkaerőpiac

követelményei szerint változtatnák lakhelyeiket és munkahelyeiket, akkor végül találnának munkát”. Von Misesnek természetesen igaza van, mondja Polányi: ha a munkás – aki mellékesen ember – nem tekintené magát másnak, mint munkaerőnek, tehát egy sajátos, mert sajnálatos módon egy meghatározott személyhez kötött áru tulajdonosának, akkor minden sokkal egyszerűbb lenne. Ahogy Polányi malíciózusan megjegyzi, végül is „nem az áru dolga, hogy eldöntse, hol fogják eladásra felkínálni, milyen célra fogják felhasználni, milyen áron engedik meg, hogy gazdát cseréljen, milyen módon fogják fogyasztani vagy elpusztítani”. (NA 227–28) Csakhogy az ember nem áru, és a munkás nem „mellesleg” ember. Az „állítólagos »munkaerő-árut« – írja Polányi – nem lehet ide-oda tologatni, összevissza felhasználni, netán felhasználatlanul hagyni anélkül, hogy ez ne hasson arra az egyénre is, aki történetesen e sajátos áru hordozója [...]. A kulturális intézmények védőernyőjétől megfosztva, az emberek belepusztulnának a társadalmi elhagyatottságba: meghalnának a heveny társadalmi felfordulás áldozataiként, perverzió, bűn, éhhalál következtében.” (NA 94–95)

Félreértések elkerülése végett: itt nem pusztán erkölcsi tiltásról van szó. Hanem arról, hogy a munkaerő (éppúgy mint a föld és a pénz) Polányi *antropológiai* meggyőződése szerint *fiktív áru*: a „munka – írja – egyszerűen egy másik megnevezése egy olyan emberi tevékenységnek, amely magával az élettel jár. Nem eladásra termelik, hanem teljesen más okokból, ez a tevékenység nem választható el az élet többi részétől, nem tárolható és nem mozgatható.” (NA 93–94) Fiktív árun Polányi olyan árut ért, amelynek érték- vagy áruformát hordozó szubsztrátumát az áruforma *létében fenyegeti*. Egy pár csizmának áruformájában is egy pár csizma a szubsztrátuma. A munkaerő szubsztrátumát (birtokosát) azonban az áruforma kivetkőzteti ember voltából. Nem azért, mert kizsákmányolja, nem azért mert szegénységbe taszítja. Ellenkezőleg: „épp a kizsákmányolás hangsúlyozása rejti el szemünk elől – írja Polányi – a kulturális lealacsonyodás még nagyobb problémáját.” (NA 205) „A munka elválasztása az élet egyéb tevékenységeitől és alárendelése a piacnak: ez minden organikus létezésforma megsemmisítését és egy másfajta, atomisztikus és individualisztikus szervezettel való helyettesítését jelentette.” (NA 210) A tőkés árutermelés „szétzúzza” a társadalmi integráció hagyományos formáit „azért, hogy kivonja belőlük a munkaerő elemét”. És ehhez Polányi még hozzáteszi, hogy „a rombolás e tervét a szerződési szabadság elvének alkalmazása szolgálta a legjobban. A gyakorlatban

ez azt jelentette, hogy a rokonság, a szomszédság, a szakma és a válás nem-szerződésszerű szervezeteit fel kellett számolni, mivel ezek hűséget követeltek az egyéntől, és ezzel korlátozták szabadságát.” (NA 210)

Úgy tűnhet, Polányi ezzel mégis csak Tönnieshez csatlakozott: *Gemeinschaft* és *Gesellschaft* szembeállításához és egy olyan konzervatív utópiához, amely a tőkés árutermelés emancipatív eredményét, a szabadság és az egyenlőség elveit is megkérdőjelezi. Ezzel az értelmezéssel az életmű legfontosabb mondandója mellett mennénk el. Amellett ugyanis, hogy Polányi a tőkés piacgazdaság alapvető ellentétét nem az osztályharcra, nem kizsákmányolók és kizsákmányoltak, a termelőeszközök tulajdonosai és a termelőeszközöktől megfosztottak ellentétére helyezte ki, hanem a *társadalmi integráció* két formája közötti ellentétre. Kétségtelen, hogy ezt *ki kell bontani* az életműből, de meggyőződésem szerint ezzel nem megyünk szembe Polányi elméleti megfontolásaival. Mivel időközben már Habermas elméleti munkásságára is támaszkodhatunk, azt mondanám, hogy a tőkés árutermelés integrációs mechanizmusával, amelyben a társadalmi cselekvők viszonyai „mint tárgyaknak rajtuk kívül létező társadalmi viszonyai” jelennek meg, Polányi a társadalom integrációjának egy olyan formáját állítja szembe, amely a társadalmi aktorok cselekvési orientációit hangolja össze egy *közösen osztott* háttértudás, a cselekvők életvilágának keretein belül. Polányi azért állíthatja, hogy a rokonsági, szomszédsági, vallási vagy rituális szabályozás „hűséget” követelt a társadalom tagjaitól, azért állíthatja, hogy „a becsület és a büszkeség, a polgári kötelezettség és a morális kötelezettség, sőt még az önbecsülés és a közönséges tisztesség is” (NA 137) meghatározó motívumai egy társadalomba ágyazott gazdaságnak, mert ezek – ahogy Polányi mondja – egy *kultúra* elemei. Egy olyan integrációs formáé, amely nem a cselekvők háta mögött áll össze egy dologi összefüggés-rendszerre, hanem épp a cselekvő egyének résztvevői szemszögéből tárul fel – és válhat normatív értelemben is megvitathatóvá a demokrácia kiterjesztésével.¹⁵

A gazdaság „kiagyazása”, ezek szerint, nem egyszerűen a termelő és a termelési eszközök elválasztását szolgálja. Magát a *társadalmi integrációt* rombolja. Egyrészt hogy kinyerje belőle a társadalmi „szubsztrátumáról”, tudniillik a társadalomba ágyazott, társadalmi lényről leválasztott munkaerő elemét. Másrészt mert a társadalmi kötelékeitől megszabadított ember már szabadon vethető alá a tőkés árutermeléssel együtt járó *rendszerintegráció* követelményeinek,

amelyek a hátunk mögött alakulván, „kísérteties” formát öltenek. A társadalmi integráció résztvevői perspektívája, a többes szám első személy („mi”) nélkül nincs esélye a társadalom ellenállásának. A liberális utópia útját egyengető *rendszerintegráció*, és a társadalom védelmét szolgáló *társadalmi integráció kettős mozgása*, azaz a „társadalom két szervező elvének működése” ezek szerint úgy lenne felfogható, mint amiben a *munka* és a *tőke*, pontosabban fogalmazva a saját áruformájának *fiktív* voltát érzékelő *munkaerő* és a *tőke antagonisztikus ellentmondása* kibontakozik.

Szigeti Péter joggal figyelmeztet arra, hogy az „antagonisztikus ellentmondás” nem egyszerűen szembenállást jelent, hanem „ontológiai, a létező strukturális természetét kifejező jelentése van. Az antagonizmus esetében az alap nemcsak megalapoz és létrehoz valamit saját következményeként, hanem annak egyik pólusa meghatározóbb, erősebb mint a másik [...]. A két pólus szerkezeti viszonyában alapvető, hogy egyrészt melyik az erősebb, és másrészt nem kerül-e át a gyengébb helyzetébe.”¹⁶ A hegeli Úr–Szolga-viszony mintájára a tőke és a munka ellentétén is olyan dialektikus ellentétet kell értenünk, amelyben a tőke és a munka egyidejűleg van az ellentét és a kölcsönös feltétel viszonyában: bár az Úrhoz hasonlóan a tőke a mozgás aktív kiindulópontja, ám a folyamat egészében éppúgy rá van szorulva a munkára, ahogy a munka is a tőkére, és a „kettős mozgás” végül elvezethet, nem egyszerűen a „pólusok cseréjéhez”, hanem magának az ellentmondásnak a feloldásához. Ezt a feloldást Marx a „munka társadalmasítása” formájában képzelte el. (T 712–713) Polányi pedig – legalábbis amikor gondolatban túllép a „kettős mozgás” ingajellegén, a tőke és a munka mindig megújításra szoruló kompromisszumán – a „demokrácia kiterjesztéseként”. Mint Marx a *korporativizmusról* c. írásában olvashatjuk: a demokrácia kiterjesztése „a termelőerők magántulajdonának megszüntetését feltételezi, és ezáltal azt is, hogy eltűnik az autonóm gazdasági szféra, a demokratikus politikai szféra átfogja a társadalom egészét”.¹⁷

A kettős mozgás *folyamata* természetesen azt feltételezi, hogy „a társadalom két szervező elve”, a társadalmi és a rendszerintegráció *egyidejűleg* vannak jelen és gyakorolnak kölcsönhatást egymásra. Ki kell zárunk tehát azt a részben naiv, részben dogmatikus feltételezést, miszerint a tőkés piacgazdaság *egészében* és *végérvényesen* kiszakítja az embert társadalmi kapcsolatrendszeréből, illetve a „túlélő” prekapitalista formák érvénytelenek az új, „uralkodó” piaci kapcsolatrendszerrel szemben. De fenntartással kell kezelnünk azokat

az éles elméjű rendszerkritikákat is, amelyek – mint például *A felvilágosodás dialektikája*¹⁸ – olyan *totálisan integrált* rendszerként írják le a kapitalizmus (tömeg)társadalmát, amely nem hagy helyet a kritika, sőt voltaképpen a felvilágosodás *dialektikája* számára sem.

Braudel vaskos kötettel igazolt meggyőződése, hogy „a piac alatt egy olyan homályos zóna terül el, amely elégséges történelmi dokumentáció hiányában gyakran nehezen figyelhető meg; egy olyan elemi alaptevékenység, amellyel mindenütt találkozunk, és amelynek terjedelme egyszerűen fantasztikus. Ezt a talaj menti vastag övezetet neveztem el jobb híján *anyagi létnek, anyagi kultúrának*.”¹⁹ Hasonló irányba indul Kees van der Pijl is, aki elsősorban a társadalmi integrációnak a piaci árutermelés mögött megőrzött formáira koncentrál: a piac mögött „fennmarad egy közösségi szubsztrátum – írja –, és a piaci formát öltött viszonyok továbbra is ezen nyugszanak [...]. Henri Lefebvre »mindennapi élet« fogalma – amelyen Lefebvre azoknak a viszonyoknak és köznapi fogalmaknak a készletét érti, amelyek közvetlenül a természeti-organikus létezésre vonatkoznak, például a lakóhelyre, a családra és a szexualitásra, az élet időbeliségére stb. – szintén erre a (kvázi) közösségi szubsztrátumra utal. Gazdasági értelemben ez a használati érték szférája, amit inkább irányít az anyagi és szellemi újratermelés saját logikája, mint a csereérték (piaci) logikája. Minden aspektusában itt megy végbe az emberiség újratermelése; ez a forrása azoknak az energiáknak és képességeknek, amelyek aztán a piacosítás, és végül a kizsákmányolás és a tulajdonlás tárgyaivá lesznek. Így a mindennapi élet is magában foglal egy gazdaságot, amelyet Polányi olyan terminusokkal ír le, mint a reciprocitás, a redisztribúció és a háztartás. A piacosítás ugyanakkor arra törekszik, hogy egyre inkább elfojtsa a mindennapi életet strukturáló hajlamokat és érzelmeket [...]”²⁰

A vallási, kulturális és erkölcsi tradíciók, a lokális, szomszédsági, baráti és családi-rokonsági viszonyok, a szocializáció és a személyes élet egységének integrációs mintái képzik a *társadalom védelmének* – egyrészt – *forrását* és táptalaját, másrészt *tárgyát*. De a társadalom védelme a piaci forma egyre erősebb nyomása alatt csak úgy válhat a „kettős mozgás” másik szervező elvévé – véli Polányi –, ha a modernizáció reflexív jellegének megfelelő formát ölt: ha „demokratikus politikai szféraként” szerveződik meg. Ez pedig azt feltételezi, hogy a kulturálisan meghatározott *nép* helyébe a polgárok *res publica* ja lép, mely nem az organikus növekedés, hanem a *politikai* küzdelmek terepe.

Mint tudjuk, Marx a munka társadalmasítását (*A tőkében* legalábbis) alapvetően a termelőerők fejlődésének tulajdonítja: a tőke centralizációjával, a munkafolyamatok kooperatív formájának kifejlődésével, a tudomány tudatos alkalmazásával, a tőkés termelés nemzetközi jellegének kibontakozásával – írja – a „tőkemonopólium bilincsevé válik annak a termelési módnak, amely vele és alatta virágzott fel. A termelési eszközök centralizációja és a munka társadalmasítása olyan pontot ér el, amely már nem fér meg tőkés burkában. A burkot szétrepesztik.” (T 713) Polányi, majd egy évszázad múltán, szembeesülve a tőke adaptív, a válságokat feloldó, ám ezzel új válságokat generáló képességével, a *politika autonóm szférájának*, s ezzel együtt a *közjót képviselő* (demokratikus) politikai *hatalomnak* tulajdonított nagyobb jelentőséget.

„A szocializmus – írja – lényegében az ipari civilizáció belső tendenciája az önszabályozó piac meghaladására, oly módon, hogy tudatosan alárendeli azt egy demokratikus társadalomnak.” (NA 295) Polányi természetesen nagyon is tisztában volt azzal, hogy ez az „alárendelés” és a vele járó tudatos szabályozás veszélyeztetheti a tőkés piacgazdaság emancipatív értékeit, a polgári szabadságjogokat. Mégis visszautasítja azt a jellegzetes liberális érvelést, miszerint egyetlen olyan társadalom sem érdemli meg, hogy szabadnak nevezzék, mely nem piaci alapokra épül. Hiszen – mondja – a tőkés piacgazdaságban a *de jure* szabadságot „nem lehetett intézményesíteni”, azaz *de facto* beváltani, lévén a piacgazdaság tulajdonképpeni célja (vagy inkább rendszerszabályozó elve) nem a szabadság, hanem a profit. (NA 316) Mi több: Polányi itt is visszaül arra a meggyőződésére, miszerint a „szabadság végső megghiúsulása a fasiszmusban valójában a liberális filozófia elkerülhetetlen következménye, mely azt állítja, hogy a hatalom és a kényszer gonoszság, és a szabadság azt követeli, hogy ezek ne legyenek jelen az emberi közösségben.” (NA 319–320.)

Nem állítanám, hogy műve utolsó lapjain Polányi megnyugtatóan tisztázza a „szabadság” mibenlétét, szabadság, közjó és egyén viszonyát. De nem is gondolom, hogy e viszony „végérvényes tisztázása” szükséges lenne. Polányi küzd itt ezekkel a fogalmakkal. Nem kétséges azonban, hogy a szabadság intézményesítésében a politikai *hatalomnak*, azaz végső soron a (demokratikus) államnak meghatározó szerepet tulajdonít: „Nem lehetséges olyan társadalom – írja –, amelyből hiányzik a hatalom és a kényszer, és nem lehetséges olyan világ, amelyben az erőszaknak nincs funkciója. Illúzió volt feltételezni egy olyan társadalmat, amelyet kizárólag az ember akarata és vágyai

alakítanak. És mégis, ezt volt az eredménye a társadalom piaci szemléletének, mely azonosította a gazdaságot a szerződéses kapcsolatokkal, a szerződéses kapcsolatokat pedig a szabadsággal. Azt a radikális illúziót táplálta, hogy az emberi társadalomban nincs semmi, ami ne az *egyének* akaratából származnék, és ezért ne lenne akaratuk révén újra megszüntethető.” (NA 320; kiemelés: T. F.)

Ha értékelni akarjuk a műnek ezt a lezárását, nem felejtethjük el, hogy *A nagy átalakulás* a New Deal, tágabb értelemben a jóléti vagy szociális állam megalapozásának igényével készült.²¹ Így kerülhetett a hangsúly egyrészt az osztályharc és a kizsákmányolás, másrészt az egyéni szabadságjogok helyett egyértelműen a *saját* érdekekkel és szükségletekkel rendelkező *társadalomra mint egészre*. Ma már persze pontosan látjuk, hogy a jóléti állam nem végleges feloldást hozott, hanem a tőke és a munka, a piaci és a társadalmi integráció időleges *kompromisszumát*, amelyet most az inga újabb kilengése, a neoliberalizmus globális előretörése követ. Ez azonban már a következő fejezet témája. Itt kell azonban még kitérnem egy függőben maradt kérdésre. Láttuk, Polányi a társadalom védelmében jelentős szerepet tulajdonított a különböző társadalmi mozgalmak mellett a demokratikus politikai szférának. Hogyan értelmezzük hát Polányi felől a „társadalom mint egész” és a „hozzárendelt” demokratikus politikai szféra, valamint a tőkés piacgazdaság viszonyát?

*

A gazdasági liberalizmus „utópikus vállalkozása” a klasszikus közgazdaságtan idealizáló feltevésére épült: a piacot irányító „láthatatlan kéz” uralma valójában az *uralom megszüntetését* hozza magával. A piac általános, azaz rangoktól és származástól eltekintő, mindenkire nézvést azonos törvényei úgy teszik lehetővé az emberek közötti viszonyok szabályozását, hogy sem alárendeltségi, sem parancsuralmi viszonyok nem jönnek létre közöttük. A piac neutrális, nem az egyéni akaratokból származó, hanem éppenséggel a hátunk mögött születő törvényei mindenki számára azonos feltételek mellett teszik lehetővé a racionális kalkuláción alapuló vállalkozást, úgyhogy a siker kizárólag az uralom politikai formái alól felszabadult egyén képességeitől és szorgalmától, valamint az (úgyszintén személytelen) szerencsétől függ. Az uralommentes, *szabad piac* természetesen feltételezi az állam uralommentességét, azaz végső soron a politika „elhalását” is²² – egy olyan „éjjeliőrként” működő, „minimális” államot, amelynek jogalkotó tevékenysége a piaci termelés és áruforgalom kereteinek

felállítására és fenntartására korlátozódik. A gazdasági és a politikai liberalizmus ily módon szorosan összefügg egymással: „A piac és a jogállam – írja Pierre Rosanvallon – valójában ugyanazt a tagadást testesítik meg: egyik sem fogadja el bizonyos fajtájú, egyének feletti hatalom létesítését. Mindkettőben ugyanaz az elv nyilvánul meg; ez a bármiféle abszolút tekintély tagadásán alapuló egyéni autonómia elve.”²³ Ám ha ez így van, komolyan kell vennünk Rosanvallon figyelmeztetését, hogy „a szakítás az utópikus liberalizmussal nem szorítkozhat csupán a piacot mint szabályozórendszert érintő vitára”. Rá kell térnünk a társadalom, a piac és az állam, először is a liberális jogállam viszonyára.

A modern polgári állam hatalma a jogrenden keresztül érvényesül. Az államnak szavatolnia kell, hogy szükség esetén szankciók által kikényszerítí polgárai jogkövető (*legális*) magatartását, ám a követelmény ennél magasabb: az észjog olyan *legitim*, azaz „elismerésre méltó” törvények megalkotását követeli, amelyek lehetővé teszik, hogy a jog címzettjei a „törvény iránti tiszteletből”, és ne kényszerből engedelmeskedjenek a jog előírásainak. És mi biztosíthatná jobban ezt az *uralommentes* joggyakorlást, mint azoknak a szubjektív jogoknak a rendszere, melyek minden egyes polgár számára törvényes játékkeret biztosítanak szabadságuk gyakorlásához. Az észjog alapján álló modern állam politikai közössége azon a legitimitását biztosító eszmén nyugszik – mondja Kant –, miszerint „a köz minden tagját emberként” megilleti „a szabadság, melynek a köz konstitúcióját szolgáló elve” a következő formulával fejezhető ki: „senki nem kényszeríthet rá, hogy egy bizonyos módon legyen boldog [...], hanem mindenki úgy keresheti boldogságát, ahogyan jónak látja, ha nem csorbítja ezzel mások abbéli szabadságát, hogy hasonló cél felé törekedjenek [...]”.²⁴ A jog tehát „mindenki szabadságának ama feltételhez szabott korlátozása, hogy az mindenki más szabadságával valamely általános törvény szerint összehangolható legyen”. Így lesz az észjog alapján álló „polgári alkotmány olyan *szabad* emberek viszonya, akik (másokkal való szövetkezésüket illetően egészében élvezett szabadságuk sérelme nélkül) mégis kényszerítő törvények fennhatósága alatt állnak.”²⁵

Elutasítva a „jóindulat elvén” nyugvó „atyai kormányzat” paternalizmusát, a Kant leírta liberális jogállam az *ember* személyes autonómiáján és szabadságán alapul tehát: olyan törvényi keretként értelmezhető, melyen belül az egymást korlátozó szabadságok harmonikus egészé illeszkednek. Az *egyenlő* emberi szabadságok polgári alkotmányban garantált rendszerét illetően van azonban Kantnak

egy figyelemre méltó, kiegészítő megjegyzése: „Az embereknek mint alattvalóknak ez az egyetemleges egyenlősége az államban alkalmazható azonban a legnagyobb egyenlőtlenséggel társulhat tulajdonuk nagyságát és fokát tekintve [...]”.²⁶ A politikai és gazdasági liberalizmus *hallgatólagos* összefüggérendszerén belül Kant persze joggal érvelhet azzal, hogy az ilyen vagyoni egyenlőtlenségek alakulása az uralom formái alól felszabadult ember esetében kizárólag annak képességeitől és szorgalmától, valamint az (úgyszintén személytelen) szerencsétől függ. Ahogy Kant fogalmaz: „Bármely állapotában boldognak gondolhatjuk őt, ha csak tudatában van annak, hogy csupán rajta (képességén vagy komoly szándékán) múlik, ha másokkal egy fokra föl nem emelkedik [...], nem pedig mások ellenállhatatlan akaratán, akik e tekintetben alattvalótársaiként – a jogot illetően – nála mivel sem előbbre valók.”²⁷

Ám Kant gondolatmenetének van egy olyan további eleme, ahol a tulajdonlásból adódó egyenlőtlenségek már nem illeszthetők be megbicsaklás nélkül a szabadság rendszerébe. A politikai közösség szuverén törvényhozó hatalma, azaz az állam alá tartozó territórium lakói közül – mondja Kant – „nem tekintendő mindenki egyenlőnek a törvények *meghozatalát* illetően”. Márpedig csak aki a „törvénykezésben szavazati joggal bír, az polgár (*citoyen*, azaz állampolgár, nem városi polgár, nem *bourgeois*).” A *citoyen* státuszához egyetlen minőség szükséges, „és pedig hogy a *maga ura* (*sui iuris*) legyen, következésképp valamiféle *tulajdonnal* rendelkezék.” És bár Kant szerint tulajdonnak számíthat „bármely jártasság, mesterség, avagy a szépművészet és a tudomány”, a pusztá munkaerő birtokosát Kant nem tartja a *maga urának*. Aki ugyanis pusztán munkaereje tulajdonosa, megélhetését csak abba beleegyezvén szerezheti meg, „hogy képességeit valaki más fordítsa a maga hasznára”.²⁸ A bér munkásként alkalmazott „napszámosok”, ezek szerint, szabad *embereknek* tekinthetők ugyan – akik „a köz tagjaiként kötelesek e törvényeket követni, s ezáltal a törvények adta védelmet is élvezik” –, ám az *embert de jure* megillető jogait politikailag *de facto*, *citoyenként* nem válthatják be.

Láthatjuk ebben a fejtegetésben akár Kant „filiszter” voltának kifejeződését is. De közelebb járunk talán a valósághoz, ha Kant realitásérzékének és őszinteségének jelét látjuk benne. Kant jogelméleti elgondolása egy történeti adottsággal, egy „puszta ténnyel” szembesülve hasad fel, de a hasadás az alapszerkezetet teszi láthatóvá. Ha a liberális jogállam az *ember* szabadságára és autonómiájára épül, nem látható be, hogy az *ember* és a *citoyen* közé miként húzhat határt

a termelőeszköz tulajdonának birtoklása. Ha csak úgy nem, hogy ez az egyetemes *ember* a maga absztrakt szabadságával és autonómiájával a tőkés árutermelés által feltételezett emberi lény: a személyes függőségi viszonyaiból, rokonsági, lokális, vallási, nyelvi és kulturális kapcsolatrendszeréből „kiagyazott” Ember, aki az uralom személyes formáitól megszabadítva immár szabadon vethető alá a tőkés árutermeléssel együtt járó *rendszerintegráció* követelményeinek: a háta mögött kialakuló dologi függésnek.²⁹

A gazdasági és a politikai liberalizmus strukturális kapcsolatából kiindulva – azt feltételezve tehát, hogy a polgári világ szabadságjogokkal felruházott Embere és a társadalomból kiagyazott, de egyúttal a piac dologi függőségi viszonyainak alávetett ember ugyanaz a személy – jogosultnak tűnik a marxi kritika, miszerint „a csereértékek cseréje a termelő, reális bázisa minden *egyenlőségnek* és *szabadságnak*. Mint tiszta eszmék ezek pusztán eszményített kifejezései a cserének[...]” (MEM 46/1. 150). Vagy bővebben kifejtve: „annak, hogy a *modern állam elismerte az emberi jogokat*, ugyanaz az értelme, mint annak, hogy az *antik állam elismerte a rabszolgaságot*. Ahogy ugyanis az antik államnak a rabszolgaság a *természeti bázisa*, úgy a *modern államnak* a polgári társadalom, valamint a polgári társadalom *embere*, azaz a független, az emberrel csak a magánérdek és a *tudattalan* természeti szükségyszerűség köteléke révén összefüggő ember [...]. A modern állam az általános emberi jogokban elismerte ezt a természeti bázist mint olyat. S nem megteremtette.” (MEM 2. 112) Az utóbbi megjegyzést érdemes kiemelni: a modern (jog)állam – állítja Marx – *nem megteremtette, csak elismerte* a társadalomból kiagyazott piacgazdaság „természeti bázisaként” a társadalomból kiagyazott Embert. Valójában azonban – s ezzel állna a feje tetejéről a talpára a dolog – a polgári világ személyes autonómiával rendelkező „atomjai” a „képzelt és mennyországának” lakói: az érdekek „tartják össze a polgári társadalom tagjait, *reális* kötelékük a *polgári*, nem pedig a *politikai* élet [...] Csak a *politikai babona* képzele még manapság is, hogy a polgári életet az államnak kell összetartania, holott a valóságban megfordítva, a polgári élet tartja össze az államot.” (MEM 2. 119)

A meggyőződés, hogy a modern polgári állam csak *alapjának*, a tőkés piacgazdaságnak a *felépítménye*, és a „társult termelők társadalmával” éppúgy el kell tűnnie, mint az egész önállósult politikai szférának, lényegében végigkísérte Marx gondolkodását. Hogy most *A szent család* után a kései Marx írását, *A gothai program kritikáját* idézzem: „Szabad állam – hát ez mi? [...] A szabadság abban áll,

hogy az állam a társadalom fölé rendelt szervből a társadalomnak mindenben alárendelt szervvé váljék, s ma az államformák olyan mértékben szabadabbak vagy kevésbé szabadok, amennyire »az állam szabadságát« korlátozzák.”³⁰ Nem nehéz ebben az idézetben felismerni a korai Marx sokszor idézett gondolatát, amely szerint „Az igazi demokráciában a politikai állam megszűnik” (MEM 1. 232). Ahol is a „demokrácia” nem kormányzati formát, hanem egy politika-, azaz uralommentes társadalmi állapotot jelöl. „Amikor majd a fejlődés folyamán az osztálykülönbségek eltűntek, és minden termelés a társult egyének kezében összpontosult – olvashatjuk a *Kommunista kiáltványban* –, akkor a közhatalom elveszti politikai jellegét. A politikai hatalom, voltaképpeni értelmében, valamely osztálynak egy más osztály elnyomására szolgáló szervezett hatalma.”

Joggal írhatta ezek szerint Fehér Ferenc, hogy Marx nem tudott mit kezdeni „az állam relatív függetlenségének rejtélyével”. Ez a politikai szféra autonómiája „íránt megnyilvánuló teljes közömbösségből adódik, hiszen az Marx szemében csupán homlokzat, amely valamilyen lényegibb társadalmi-gazdasági diktatúrát fed el.”³¹ Hozzá kell ehhez még tennünk: meglepő a hasonlóság ezen a téren a XVIII. század liberális utópiája és a kommunizmus marxi jövőképe között: bár más előfeltevések mellett, de mindkettő az állam, s vele a politikai-uralkodó szféra megszűnésével számol. Nincs ez másként a *demokrácia* marxi megítélésével kapcsolatban sem, amennyiben demokrácián *politikai* berendezkedést, kormányzati formát értünk.³² Az *Osztályharcok Franciaországban* vagy a *Louis Bonaparte brumaire tizenharmadikája* briliáns elemzései persze bizonyítják, hogy Marx távolról sem volt „teljesen közömbös” a politikai szféra eseményei iránt. Ám a demokrácia marxi elemzése az általános választójogon alapuló demokratikus berendezkedés kapcsán is azt vetíti előre, hogy szabad utat nyitva az osztályantagonizmusok érvényre jutásának, a *politikai* demokrácia szükségképpen túlvezet önmagán, és *társadalmi forradalomba* torkollik.³³

Polányi felől visszatekintve, úgy tűnhetett, hogy Marx tévedett: a politikai demokrácia fokozatosan kiépülő intézményrendszere a XIX. század közepétől fenntarthatónak és – ami *A nagy átalakulás* születésének korszakát illeti – a fasizmus egyetlen vállalható alternatívájának bizonyult. Korlátok közé tudta szorítani a tőkés piacgazdaság integrációs mechanizmusát, azaz a cselekvők háta mögött keletkező dologi törvényszerűségek pusztító hatásait, és folyamatos *politikai* küzdelmek során, de oldani tudta az osztályellentéteket. Biztosította

mindezt egy olyan demokratikus *állam* keretében, mely a *közjó*, vagy inkább a *közakarat* politikai képviselőjét tekintette integrációs elvének. A tapasztalati valóság, amivel Marx szembesült a XIX. század közepén, és az a tapasztalati valóság, amivel Polányi szembesült egy évszázaddal később, gyökeresen különbözött tehát egymástól. Ezzel, vagy legalábbis ezzel is magyarázható, hogy Polányi egészen másként értékeli a választójog kiterjesztéséért küzdő chartista mozgalmat, mint Marx a franciaországi eseményeket. Ezzel magyarázható továbbá, hogy míg Marx a proletariátus forradalmi osztályát tekinti „a nagyipar legsajátabb termékének”, Polányi a demokráciát. Idézzük ismét: „A szocializmus lényegében az ipari civilizáció belső tendenciája az önszabályzó piac meghaladására, oly módon, hogy tudatosan alárendeli azt egy demokratikus társadalomnak.” (NA 295) Marx a tőle megszokott gúnnyal ír a régi vágású republikánusokról, akik bíztak az általános választójog erejében: „Ezek egész Franciaországban, legalábbis a franciák többségében egyazon érdekű, egyazon felfogású stb. *citoyeneket* láttak. Ez az ő *népimádatuk* volt. A választások az ő *elképzelt* népük helyett a *valódi* népet hozták napvilágra, vagyis azoknak a különböző osztályoknak a képviselőit, amelyekre a nép bomlik.” (MEM 7. 26) Ezzel szemben – miként láttuk – Polányi számára a „társadalom mint egész” nem volt „politikai babona”.

Szó se róla, talán másként ítéljük majd meg Polányi demokráciaértelmezését, ha nem Polányi jelene felől közelítünk Marxhoz, hanem saját jelenünk felől Polányihoz. Ha – sokakkal egyetemben – azt a kérdést vetjük majd fel, hogy miért látszik napjainkban elakadni a „kettős mozgás”, hogy miért tűnnek olyan erőtlennek a társadalom védelmét célzó mozgalmak, s tűnik olyan kiürültnek a demokratikus berendezkedés. Jelenleg azonban ígéretesebbnek tetszik Polányit követni, és a „társadalom mint egész” felé fordulni. Mert Fehér Ferencnek igaza lehet: „sokkal mélyebb és eredetibb a polgári társadalom nélkülözhetetlen közösségi jellegű illúziójaként érteni az államot, mint amilyenek első látásra tetszik [...]”.³⁴

*

Az eddigiek fényében megpróbálom újrafogalmazni a *társadalom védelmének* programját. A program célja hátunk mögött létrejövő, a tőkés piacgazdaság személytelen működéséből adódó dologi kényszerekkel *szemben* megőrizni a társadalmat mint a cselekvők háttértudásán, tradícióin, szocializációs mintáin, normatív meggyőződésein alapuló viszonyrendszert, amely a modernitás korszakában maga is

a reflexió tárgya, *res publica* lett, s ezzel természetesen a potenciális alakítás („megmunkálás”) tárgya. Láttuk, hogy a tőkés piaczgazdaság logikájából levezethető a társadalomból kiágazott Ember absztrakt, individuális – és egyúttal mindjárt dologi függésbe ágyazott – szabadsága. Ugyanez nem mondható el a társadalom demokratikus önszerveződésével létrejövő *kollektív politikai akaratról*. A társadalom demokratizálódása éppenséggel transzcendálja a piac individuális logikájából adódó „mindenoldalú függést”, amely a cselekvések nem szándékolt, a cselekvők tudatán túlnyúló összefüggéseit stabilizálja a következmények funkcionális összekapcsolódása révén. Az észjog intézményei a demokratizálódás során kiegészülnek ugyanis – mondja Habermas – egy további premisszával: „azzal a feltevessel, hogy egy demokratikus közösség egyesült polgárai képesek *alakítani* társadalmi környezetüket [...]. Az öntörvénykezés *jogi* fogalmának *politikai* dimenziót kell nyernie, és egy demokratikusan önmagát befolyásoló társadalom fogalmává kell bővülnie.”³⁵ Szemben a piaczgazdaság feltételeit megteremtő és fenntartó jogállammal, a demokrácia olyan, a szabad vélemény- és akaratformáláson alapuló, *autonóm politikai szféraként* jön tehát létre, amely nemcsak beavatkozhat tőkés áruterelés rendjébe, de ezt éppenséggel feladatának tudja.

Ahogy az kezdettől fogva nyilvánvaló volt, a választójog kiterjesztése, majd az általános választójog hosszas küzdelmek során kivívtat bevezetése sokkalta többről szólt, mint pusztán mennyiségi kérdésről. „Amikor a chartista mozgalom a [szavazati jogból] kirekesztettek beengedését követelte az állam falai közé – írja Polányi –, a gazdaság és politika elkülönítése megszűnt akadémiai kérdés lenni; a fennálló társadalmi rendszer [ti. a tőkés piaczgazdaság] megkérdőjelezhetetlen feltételévé vált.” A munkásmozgalom megjelenésével ugyanis a tulajdonjogokba való beavatkozásokat tiltó alkotmányos garanciák már nem a korona politikai beavatkozásától védtek a tőkét, hanem a néptől: ezeket „most arra használták, hogy elválasszák a népet saját gazdasági élete feletti hatalmától.” (NA 283–284) „Maculay-tól Miesesig, Spencertől Sumnerig – teszi még hozzá Polányi – nem volt egyetlen harcos liberális sem, aki ne fejezte volna ki azt a meggyőződését, hogy a néphatalom veszélyezteti a kapitalizmust.” (NA 285) A *de jure* (individuális) szabadságok *de facto* szabadságokra váltása csak az *egyenlőség* elve alapján, az egyenlő polgárok *szolidaritásközösségét* feltételező *közakarat*, tehát egy politikai akarat révén volt elérhető. A munkaidő és a minimálbérek szabályozása, a munkanélküli-, betegség és nyugdíjbiztosítás bevezetése, az egyenlőtlenségek enyhítését szol-

gáló szociálpolitikai, oktatási, egészségügyi és adóügyi reformok azonban ellentétesek a tőke eredendően profitmaximalizáló törekvésével. A *demokratizálási folyamat résztvevőinek perspektívájából* csak úgy érthetők meg, mint a tőke és a munka konfliktusait felvállaló politikai küzdelmek eredményei. Ami azt jelenti, hogy egy demokratizálódási folyamaton belül a *különös* érdekek csak önmagukat transzcendálva igazolhatják magukat – ha beíródnak az „önmagát befolyásoló társadalom” folytonosan *keletkező*, a nyilvánosság vitáiban alakuló általánosságába. Ebben értelemben mondhatjuk tehát, hogy – Antal Attilát idézve – „a klasszikus demokráciaelmélet szerint igenis létezik közjó, s az nem az egyes egyének szintjén érthető és értelmezhető, (vagyis nem lehet az egyéni közjókonceptciók egyszerű aggregálásával eljutni egy magasabb közjóhoz), hanem sokkal inkább az egész politikai közösségnek, *magának a társadalomnak* [kiemelés T. F.] a szintjén.”³⁶

A fentiekből nyilvánvalóan következik, hogy a „társadalom mint egész” szolidaritásközössége és a közjó eszméje nem illeszkedik harmonikusan a liberális jogállam eszméjéhez. Hayek – Polányi kortársa és a liberális utópia elkötelezett védelmezője – joggal hangsúlyozza, hogy „az osztó igazságosság valódi eszményére törekvő minden politika szükségképpen vezet a Törvény Uralmának felszámolásához.” Ahhoz, hogy a polgárok között szubsztanciális értelemben, azaz *de facto* egyenlőséget teremtsünk, „szükségszerűen különbözőképpen kell bánnunk velük. Azzal ugyanis, hogy különböző embereknek ugyanazokat az objektív lehetőségeket nyújtjuk, még nem kínáltunk nekik ugyanolyan szubjektív esélyeket. Nem lehet tagadni, hogy a Törvény Uralma gazdasági egyenlőtlenséghez vezet – az egyetlen, amit ezzel kapcsolatban állíthatunk, hogy mindez nem bizonyos embereket bizonyos módon befolyásolni akaró terv eredménye. Igen jelentős és jellemző az, hogy a szocialisták (és a nácik) mindig is tiltakoztak a „pusztán” formális igazságosság ellen, hogy mindig is elutasították az olyan törvényt, amely nem törődik a konkrét emberek boldogulásával [...]”³⁷

Hayeknek a Törvény Uralma szempontjából természetesen igaza van. De – hogy őt idézzük – igen „jellemző és jelentős” az is, hogy egy évszázad demokratikus küzdelmei, szakszervezeti és baloldali mozgalmi után az egyenlőtlenségeket illetően Hayeknek nincs jobb érve, mint Kantnak, akinek joggal lehettek még illúziói a gyakorlati ész egyetemességére hivatkozva. Csakhogy Hayek nem a kategorikus imperatívuszra hivatkozik, hanem egyrészt az individuális ember

jogára „saját hajlamai” követésére, másrészt a piac semleges és személytelen rendjére. Ezt a rendet ugyanazokkal az elvekkel jellemzi, mint a Törvény Uraltat: a piac rendjének (a katallaksziának) az a lényege – mondja –, „hogy rendezettség – mivel spontán rendről van szó – *nem* a célok egységes hierarchiájára irányuló jellegű, s hogy ezért *nem* biztosítja, hogy a rend egészét tekintve a fontos megelőzze a kevésbé fontosat. Ez a fő oka, hogy ellenzői kárhoztatják, s azt mondhatjuk, hogy a legtöbb szocialista követelés nem kevesebbet jelent, mint hogy a katallaksziát igazi gazdasággá (azaz a cél nélküli spontán rendet célorientált szervezetté) kell változtatni, annak biztosítására, hogy a fontosabbat sohasem áldozzák fel a kevésbé fontos érdekében.”³⁸

Kétségtelen, hogy „egy demokratikusan önmagát befolyásoló társadalom” polgárai a nyilvánosság deliberációs folyamatában különbséget tesznek fontos és kevésbé fontos között, azaz „a cél nélküli spontán rendet célorientált szervezetté” kívánják *alakítani*, továbbá törődnek „a konkrét emberek boldogulásával”, ha ezen kirekesztett, elnyomott rétegeket vagy osztályokat értünk. Ami azt jelenti, hogy a demokrácia politikai küzdelmei a jogállami keretek (a Törvény Uraltat) folyamatos újrarajzolására, pontosabban a *formális (jogi-procedurális)* keretek *szubsztanciális* tartalommal való megtöltésére törekednek. Ez pedig nemcsak hogy megengedi, de feltételezi a tartalmi célokat követő törvényeket, például pozitív diszkriminációt a kirekesztett rétegek érdekében. Másként fogalmazva: míg a liberalizmus a *jog*, a demokrácia a *politika* jegyében áll. Rosanvallón liberalizmus és demokrácia *feszültségét* a következő fogalompárokkal írja le³⁹:

liberalizmus	demokrácia
jog	politika
individuális autonómia	kollektív hatalom (közjó)
egyenlőség mint autonómia	egyenlőség mint részvétel.

Polányi természetesen a demokrácia elkötelezett híve, aki – mint láttuk – kiáll Rousseau és a *közjó* eszméjére épülő *republikánus* demokráciaértelmezés mellett. De ebből nem következik, hogy ne látná a demokrácia és a liberális jogállam közötti feszültségből adódó problémákat. Azt ugyanis, hogy a démosz hatalma, vagyis a kollektív hatalom magában rejtje az egyén szabadságának korlátozását. Sőt, a formális egyenlőség jogelvét megsértő szubsztanciális döntések tartalmazzák egy diktatórikus hatalom, egy autoriter állam lehetőségét is. A *nagy átalakulás* utolsó fejezete (*Szabadság egy bonyolult társada-*

lomban) épp ezzel a problémával küszködik: a politikai intervenció, ti. „a szabályozás ki is terjeszti és korlátozza is a szabadságot: csak az elvesztett és megszerzett szabadságok egyensúlya fontos.” (NA 315) Ez a jó szándékú, utilitarista szabadságértelmezés azonban feltehetőleg éppoly kevésbé nyugtatta meg Polányit, mint a végkövetkeztetésként adódó pusztán „kell”: „A társadalmi integráció felé tett minden lépést a szabadság növekedésének kell tehát kísérnie, a tervezés irányába tett lépéseknek magukban kell foglalniuk az egyén jogainak növekedését a társadalomban.” (NA 317)

A demokrácia, és vele a közjó igazolását végül is nem annak köszönhetjük, hogy sikerült volna megtalálni egyéni akarat és közakarat, a „nekem jó” és a közjó, szabadság és egyenlőség kényes egyensúlyának hiteles mércéjét. Nem egy elméleti-fogalmi belátásnak, hanem egy történelmi adottságnak. Annak ugyanis, hogy egy „elképzelte közösségben” (B. Anderson) a társadalmi integráció kereteként felkínálta magát a területiális államok határai közt formálódó *nemzet*. „A nép szimbolikus megalkotása – idézem ismét Habermast – teszi a modern államot először *nemzetállammá*. A nemzeti tudat biztosítja a modern jog formájában megalkotott állam számára az állampolgári szolidaritáshoz szükséges kulturális alapot.”⁴⁰

Látnunk kell azonban, hogy a társadalom szolidaritásközösségének nemzetként való megvalósulása kezdettől fogva magában hordozta a *res publica* torzulásának lehetőségét. Tudjuk, hogy a köztársaság roousseau-i eszméje, éppúgy, mint a kanti „egyetemlegesen jogszerű alkotmány” az ész eszméjeként felfogott eredeti szerződésből nyerte legitimitását. Az észnek ez az eszméje arra kötelezte a törvényhozót, hogy „úgy hozza meg törvényeit, ahogy azok az egész nép akaratából következhetnének, s úgy kötelez minden alattvalót, ha polgár szeretne lenni, mintha ebben az akaratban maga is megegyezett volna.”⁴¹ Ezzel szemben a történelmi múlt homályából „kiemelkedő” nemzet mintegy elébe vág a „demokratikusan önmagát befolyásoló társadalomnak”. Mint igazolásra nem szoruló, kvázi *természeti adottság*, a társadalmi környezete *alakítására* vállalkozó szolidaritásközösséget *sorsközösségként naturalizálja*⁴² – azaz lényegében ismét *dologi* függésben tartja a „nemzettagokat”. Bár a népszellem spontán növekedéséből kiolvasható egy produktív, megújító, sőt felszabadító erő, amelyet romantikus szellem sokszorosan fel is használt, ám „ha a nemzetet úgy képzeljük el, mint ami növekedés által alakul ki, akkor az egyesülés nemzeti terve elveszíti az állampolgárságra alapuló, modern nemzet létrehozásának konstruktív jellegét.”⁴³

A társadalmi integráció reflexív-kritikai formáit ellehetetlenítő, naturalizált (etnicista) nemzetfogalom szorosan összefügg a társadalmi integráció egy másik lehetséges torzulásával. Legalábbis az I. világháború óta megfigyelhető egy olyan, széles rétegeket – közöttük potenciálisan baloldali rétegeket is – érintő folyamat, amely a közjót leszűkíti a nemzetállam *világgazdasági rendszerben* elfoglalt pozíciójának megőrzésére vagy javítására. A nemzet érdekében hivatkozva kialakított közérdek a „nemzeti” vagy hazai tőke és a „nemzeti” vagy hazai munkaerő hallgatólagos szövetségét hozza létre, és a (nemzeti) „társadalom védelméért” egy nacionalista, vagy éppen *imperialista* politikai kurzus elemévé teszi. A neoliberális fordulat és a tőkés globalizáció hatására ez a háborús katasztrófák fenyegetésével terhes tendencia napjainkban ismét megerősödött, méghozzá elsősorban a pozíciói gyengülését érző centrum országokban.

A közjó megvalósítását célzó, kollektív politikai cselekvés – álljon mögötte őszinte jó szándék vagy populista demagógia – könnyen átfordulhat tehát egy autoriter rendszerbe, vagy akár terrorba, amire a legjobb példát egyébként éppen Rousseau szolgáltatja: a rousseau-i *res publica* átfordulása a jakobinus diktatúrába. Az önszabályozó piac liberális utópiájának Hayek, és a társadalom védelmének Polányi képviselte kettős mozgása olyan ellentmondást képezne tehát, amelynek nincs feloldása, csak újabb és újabb kilengései az egyik vagy a másik szélsőség felé? Utaltam már arra, hogy liberális utópia útját egyengető *rendszerintegráció* és a társadalom védelméért szolgáló *társadalmi integráció kettős mozgása*, azaz a „társadalom két szervező elvének működése” úgy fogható fel, mint amiben a saját áruformájának *fiktív* voltát érzékelő munkaerő és a tőke *antagonisztikus ellentmondása* kibontakozik. A kérdés az, hogy mi állítja le a kibontakozás *dialektikáját*. Tisztában vagyok a kérdés végtelenül absztrakt voltával, továbbá azzal is, hogy a kérdés számtalan konkrét, történeti, szociológiai választ igényel. De hadd maradjak most még ezen az absztrakt szinten, és hadd utaljak vissza egy másik, korábban már elhangzott állításra. Azt írtam, hogy a szavazati jog kiharcolásától a társadalombiztosítási törvények bevezetéséig az elmúlt évszázad eredményei a demokratizálási folyamat *résztvevőinek* perspektívájából csak úgy érthetők meg, mint a tőke és munka konfliktusait felvállaló politikai küzdelmek eredményei.

Nem biztos azonban, hogy a külső megfigyelő is ugyanezt látja. Van der Pijl a New Deal után létrejött szociáldemokrata konszenzus tanulságaival a háta mögött, a következőképpen írja le a munka és

a tőke viszonyának alakulását a korszak liberális demokráciáiban: „Hogy biztosítsa a Polányi-féle »fiktív áruk«, a munkaerő, a pénz és a föld elérhetőségét és utánpótlását, az államnak folyamatosan fel kell függesztenie és módosítania kell a piaci mechanizmus működését ezeken a területeken. Egy koherens politikában kell artikulálnia a társadalmi küzdelmek eredményeit, kialakítva – ahogy Burnhoff írja – azt az »új osztálykompromisszumot, melyet a tőkések nem tudnak direkt módon maguk létrehozni«, de amelytől a további tőkeakkumuláció sorsa függ.” Az államot itt olyan közvetítőként látjuk tehát, mely a *résztvevők háta mögött*, a hatékony piacgazdaság érdekében átalakítja – ha tetszik: harmonizálja – társadalom és tőke viszonyát: „az államot – írja van der Pijl – közvetítőnek tekinthetjük a társadalom és az ösztőke között: a társadalmasítás és a társadalmi kohézió egy bizonyos struktúráját nyújtja, mely által az adott társadalom alá van rendelve a tőkének [...]”⁴⁴

Ebből – gondolom én – nem az következik, hogy a II. világháború után a nyugati világban uralkodóvá vált *liberális és demokrata* állam, azaz a liberális demokrácia a „tőke székértelője” lett volna. Távolról sem. A II. világháború után létrejött államban, pontosabban az állam intézményeit irányító, bal- és jobboldali delegáltakból verbuválódó *politikai osztályban* inkább egy olyan önálló szereplőt kell látnunk, amelynek megvannak a maga érdekei: a (pénzre is átváltható) hatalom megőrzése és bővítése, a társadalmi konfliktusok feloldása, a cselekvőképesség és a hatékonyság növelése, a demokratikus társadalmi mozgalmak intézményesítése és formalizálása, elsősorban a nagy gyűjtőpártokon keresztül. És azt se lehetne állítani, hogy ez az állam a XXI. század kezdetéig – egymástól nem igazán különböző bal- és jobboldali irányítás mellett – ne szolgálta volna hatékonyan a közjót, ha közjön a munka és a tőke, rendszerintegráció és társadalmi integráció ellentmondásainak kiegyensúlyozását és az egyensúlyon alapuló jóléti államot értjük. Azt viszont megkockáztathatjuk, hogy a jóléti állam liberális demokráciái nem cáfolták Polányi tézisét, miszerint „a liberális kapitalizmus és a demokrácia összeegyeztethetetlen”. A munka és a tőke viszonyának harmonizációja ugyanis éppenséggel a demokrácia „megszelídítése”, az ellentmondás lefojtásának útján ment végbe.

Mondom, joggal lehetett ezt eredménynek tekinteni, legalábbis mindaddig, míg újra ki nem lendült az inga, és a kompromisszumok révén elfojtott ellentétek újra ki nem éleződtek. A liberalizáció és a dereguláció következtében a globális térben szabadon áramló transz-

nacionális tőke ma már egyre inkább korlátozza a területiális nemzetállamok kompromisszumteremtő képességét, ami a *mainstream* liberális demokráciák bomlásához és legitimációvesztéséhez vezet. Tetézi ezt az elbizonytalanodást a Nyugat által beindított neoliberális globalizáció váratlan eredménye: annak a veszélye ugyanis, hogy a centrum–periféria-viszony a vezető tőkés államok kárára alakul át. Miközben e veszélyérzet hatására nacionalista-populista fordulatok tanúi lehetünk, olyan új szereplők jelennek meg az immár globális hatalmi térben, mint a semmilyen politikai legitimációval nem rendelkező, ám óriási hatalommal bíró transznacionális vállalatok és transznacionális szervezetek, valamint egy új, transznacionális osztály. Ily módon viharos gyorsasággal jön létre egy gyökeresen új mozgástér, amelyben furcsa, a hagyományos jobb/bal felosztást átmetező szövetségek kötnek. A munka és a tőke ellentmondása is átkerült a globális térbe,⁴⁵ ahol a „kettős mozgás” „hármassá” alakul,⁴⁶ s ebben igencsak ellentmondásos szerephez jut a „nyílt társadalmat” hirdető globális tőke és az új, transznacionális osztály.

De e viharos változások és átstrukturálódások *alapjaként* a saját áruformájának *fiktív* voltát érzékelő munkaerőnek és a tőkés piacgazdaságnak az ellentmondása továbbra is fennáll, s így módon fennáll Polányi tézisének érvényessége is. A kérdés az, hogy a folytonosan változó, a legkülönbözőbb konfliktusokkal terhelt új konstellációban hogyan érvényesülhet, és milyen formákat ölthet a tágan értelmezett társadalom ellenállása. Egy valami biztosnak tűnik: az életvilág háttértudását és a demokratikus mozgalmak reflexív formáit egyaránt átfogó „társadalom, és mindaz, amit a viszonyok, képességek és erőforrások stb. tekintetében tartalmaz (a termelőerők), logikailag továbbra is elválik mind az államtól, mind a tőkétől”⁴⁷

Ezzel eljutottunk a következő rész küszöbére⁴⁸: hogyan értelmezhető Polányi felől a „társadalom két szervezőelvének”, a neoliberális globalizációnak és a (globális?) társadalom ellenállásának „kettős mozgása”? Továbbá mivel magyarázható a társadalom (ön)védelmének eddig tapasztalható gyengesége, illetve a Nancy Frazer felvázolta „hármassá”: bizonyos emancipatív baloldali mozgalmak szövetése a globalizáció és a neoliberalizmus erőivel?

- ¹ Ami a szovjet típusú „szocializmust” illeti, Polányi idevágó álláspontja *A nagy átalakulás* tekintetében nem játszik döntő szerepet. Annnyit azonban érdemes megjegyezni, hogy Polányi osztozott a korszak baloldali értelmiségére jellemző elfogultságban, a sztálini berendezkedés brutalitására pedig nem egyszer meglepő (legalábbis a mából visszatekintve meglepőnek tetsző) naivitással reagált. Egyetlen példával élve: az 1938-as nagy politikai perek kapcsán ultima rációként azzal a „magyarázattal” állt elő, hogy „egy nagy forradalom etikai normái messze túlmutatnak azon, amit az adott kor fel tud fogni.” Oroszország és a válság. In: Polányi Károly: *Fasizmus, demokrácia, ipari társadalom*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1986. 129.
- ² Polányi Károly: *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. (Fordította: Pap Mária.) Mészáros Gábor kiadása. Budapest, 1997. 42. A továbbiakban: NA. Az oldalszámok a továbbiakban a szövegben.
- ³ Gareth Dale: *Karl Polanyi. The Limits of Market*. Cambridge, Polity Press, 2010. 2.
- ⁴ Vö. Zaiki Laidi: *The Great Disruption*. Cambridge, Polity Press, 2007. 17.
- ⁵ Gareth Dale: i. m. 73.
- ⁶ Fred Block: Karl Polanyi and the Writing of The Great Transformation. *Theory and Society*, No.32 (2003.)
- ⁷ Vö: Michael Burawoy: From Polanyi to Pollyanna. The False Optimism of Global Labor Studies. *Global Labour Journal*. No. 2. (2010.)
- ⁸ Polányi és Tönnies kapcsolatáról lásd Dale: i. m.
- ⁹ Polányi: A gazdasági determinizmusba vetett hit. In: uő: *Fasizmus, demokrácia, ipari társadalom*, i. m. 279.
- ¹⁰ Polányi: Marx a korporativizmusról. Uo. 350.
- ¹¹ Polányi: Jean-Jacques Rousseau, avagy lehet-e egy társadalom szabad? In Polányi: uo. 247. és 245.
- ¹² Karl Marx: A tőke. Budapest, Kossuth Kiadó, 1973. I. köt. 44. A továbbiakban T, oldalszámok zárójelben a szövegben belül.
- ¹³ „Az egyenlőséget és a szabadságot tehát nem csak tiszteletben tartják a cserében, amely csereértékeken nyugszik, hanem a csereértékek cseréje a termelő, reális bázisa minden egyenlőségnek és szabadságnak. Mint tiszta eszmék, ezek [egyenlőség, szabadság] pusztán eszményített kifejezései a cserének; jogi, politikai, társadalmi vonatkozásokban kifejtve nem egyebek, mint ez a bázis más hatványon.” Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*. MEM 46/1. 150.
- ¹⁴ Vö. Polányi: Elavult piaci gondolkodásunk. In: *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1976. 127–128.
- ¹⁵ A társadalmi- és rendszerintegráció fogalmi körülhatárolása a következőképpen hangzik Habermasnál: „Ezeknek az összefüggéseknek az elemzése csak akkor lehetséges, ha a cselekvéskoordinációnak azokat a mechanizmusait, melyek a résztvevők cselekvési orientációit hangolják össze, megkülönböztetjük azoktól a mechanizmusoktól, melyek a cselekvések nem szándékolt összefüggéseit a cselekvések következményeinek funkcionális összekapcsolódása révén stabilizálják. A cselekvési rendszer integrációját az egyik esetben egy normatív módon biztosított, vagy kommunikatív módon elért konszenzus révén érik el, a másik esetben az egyéni döntéseknek a cselekvők tudatán túlnyúló, nem normatív szabályozása

által. A társadalom *szociális*-, a cselekvési orientációkhoz kapcsolódó, és a cselekvésorientációkon átnyúló *rendszerintegrációja* szükségessé teszi a társadalom megfelelő differenciálását is [...]. A társadalmat [egyrészt] a cselekvők résztvevő perspektívájából mint egy *társadalmi csoport életvilágát* gondoljuk el. Ezzel szemben egy nem résztvevő megfigyelő perspektívájából a társadalom csak *cselekvések rendszereként* fogható fel, melyben ezek a cselekvések funkcionális helyi értéket kapnak, a rendszer fenntartásához nyújtott teljesítményük szerint.”

Jürgen Habermas: *Theorie des kommunikativen Handelns*. Suhrkamp, 1988. Bd. 2., 179.

¹⁶ Szigeti Péter: Kapitalizmusfogalmak és a tőkés termelési mód elmélete. *Eszmélet*, 115. sz. (2018. tavasz) Melléklet. 24–25.

¹⁷ In: *Fasizmus, demokrácia, ipari társadalom*. 350.

¹⁸ Horkheimer – Adorno: *A felvilágosodás dialektikája*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 1990.

¹⁹ Fernand Braudel: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. XV–XVIII. század*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1985. 14.

²⁰ Kees van der Pijl: *Transnational Classes and International Relations*. London, Routledge, 1998. 11.

²¹ A *The Great Transformation* címe az eredeti elképzelés szerint a következőképpen hangzott volna: *The Liberal Utopia: Origins of the Cataclysm*. A cím megváltoztatást lányának írt levelében Polányi így magyarázza: „a címet meg kell változtatni, mert a liberális [Amerikában] progresszívet jelent, vagy pontosabban amit a radikális jelentett nemrég Angliában [...]”. Következésképp a *Liberális Utópiát* úgy értelmeznék, mint a New Deal támogatói elleni támadást, ami az én szándékomnak pont az ellenkezője lenne.” Idézi Gareth Dale: i. m. 45–46.

²² Arról, hogy az „emberi törvény” csak akadálya a piac működésének, lásd Adam Smith-t: „Az a minden egyénnél természetes törekvés, hogy helyzetét javítsa, ha a szabadság és biztonság ezt lehetővé teszi, olyan erős hajlam, hogy minden más segítség nélkül maga is nemcsak jólétet teremtsen és virágzást tud hozni a társadalomra, hanem száz illetéktelen akadályt is le tud győzni, mellyel az emberi törvény ostobasága olyan gyakran meggátolja tevékenységét [...]”. *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól*. II. köt. Budapest, Magyar Közgazdasági Társaság, 1940. 46.

²³ Pierre Rosanvallon: Liberális politikai kultúra és reformizmus. In uő: *Civil társadalom, demokrácia, politikum*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2007. 109.

²⁴ Kant: Ama közönségesen használt szólásról, hogy ez talán igaz az elméletben, ám a gyakorlatban mit sem ér. In uő: *Történetfilozófiai írások*. Szeged, Ictus Kiadó, 1997. 187.

²⁵ Kant: i. m. 186.

²⁶ Kant: i. m. 188.

²⁷ Kant: i. m. 190.

²⁸ Kant: i. m. 191–192.

²⁹ Az állam jogi kereteiben integrált polgárokat összekötő szabadságoknak a *csereértékben* és az ártermelésben gyökerező mivolta Hegelnél már leplezetlen formában tűnik elő. „A polgári társadalomban – írja – mindenki önmagának célja, minden egyéb neki semmi. Ámde másokra való vonatkozás nélkül nem érheti el valamenyny célját: ezek a többiek tehát eszközök a különösnek céljára. De a különös cél, a

- másokra való vonatkozás által az általánosság formáját adja magának és kielégül, amennyiben egyúttal a másik javát is kielégíti.” Hegel: *A jogfilozófia alapvonalai*. Budapest, Akadémia Kiadó, 1983. 207.
- ³⁰ Marx: *A gothai program kritikája*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1975. 33.
- ³¹ Fehér Ferenc: A forradalom szfinxe. In: Fehér Ferenc – Heller Ágnes: *Marx és a modernitás*. Budapest, Argumentum Kiadó / Lukács Archívum. 2002. 260.
- ³² Marxnak a politikához, illetve a demokráciához való viszonyát illetően vö. Kiss Viktor: *Marx & ideológia*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2011, 213–220.
- ³³ Vö: MEM 7.köt. 40.
- ³⁴ Fehér Ferenc: i. m. 258.
- ³⁵ Jürgen Habermas: A posztnevezeti állapot és a demokrácia jövője. In uő: *A posztnevezeti állapot*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2006. 57.
- ³⁶ Antal Attila: A közjó és a civilek. In: Antal Attila (szerk.): *A közjó és a civilek*. Budapest, Noran Libro, 2016. 48.
- ³⁷ Friedrich Hayek: *Út a szolgálághoz*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1991. 116.
- ³⁸ Friedrich Hayek: A liberális társadalmi rend alapelvei. In uő. *Piac és szabadság*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1995. 329.
- ³⁹ Vö: Pierre Rosanvallon: The Transformation of Democracy and the Future of Europe. In uő: *Democracy. Past and Future*. New York, Columbia University Press, 2006. 229.
- ⁴⁰ Habermas: i. m. 61.
- ⁴¹ Kant: i. m. 194.
- ⁴² A nemzet naturalizálását illetően részletesebben lásd: Tamás Gáspár Miklós: A nemzet: filozófiai utópia. In uő: *Törzsi fogalmak*. I. köt. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 1999, 347–374.
- ⁴³ Jürgen Habermas: Mi az, hogy nép? A Vormärz szellemtudományainak politikai önmegértése. In: Habermas: *A posztnevezeti állapot*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2006. 15–16.
- ⁴⁴ Kees van der Pijl: i. m. 27–28.
- ⁴⁵ Vö. Michael Burawoy: From Polanyi to Pollyanna. The False Optimism of Global Labor Studies. *Global Labour Journal*. Vol. 1., No. 2. (2010)
- ⁴⁶ Nancy Fraser: A Triple Movement? Parsing the Politics of Crisis after Polanyi. *New Left Review*, No. 81. (2013. May–June.)
- ⁴⁷ Kees van der Pijl: i. m. 28.
- ⁴⁸ Itt egyelőre csak néhány előmunkálatra utalhatok: *Az áramlások terében*, Liget Műhely, 2015. <http://mek.oszk.hu/14700/14798/> (Különösen: „A proletariátustól a prekariátusig és tovább...” ill. az „Individualizmus individuumok nélkül” c. tanulmányok.) – Tájékoztató egy korszak végén. Új egyenlőség, 2017.március 5. <http://ujegyenloseg.hu/tajekozodas-egy-korszak-vegen/> – Migráció, globalizáció, nemzetállam. *Liget online*, 2017. Május 1. <http://ligetmuhely.com/liget/migracio-globalizacio-nemzetallam/>

A pszichoanalitikus elmélet kritikai potenciálja ma

Mélylélektan és világrendszer-elemzés

„Aligha van olyan magyar szociológus, aki annyit tudott volna a társadalomelméletről, mint Némédi Dénes” – írja találóan Éber Márk Áron (2012, 24), aki talán azzal is egyetértene velem, hogy még ennél is igazabb, hogy aligha van olyan magyar szociológus, aki annyit tudott volna a *kritikai* társadalomelméletről, mint Némédi. Így tehát, ha a kérdés a pszichoanalitikus elmélet mai kritikai potenciálja, magától értetődőnek tűnik Némédi ránk maradt írásaihoz fordulni: mit gondolt arról, milyen is egy kritikai társadalomelmélet, és arról, milyen ehhez képest a pszichoanalitikus elmélet?

Ahogy arra Éber is rámutat, Némédi szerint, „[c]sak az a törekvés érdemli meg a kritikai jelzőt, amely eleget tesz három kritériumnak: [1] a kritika nem önmagában egy intézményre, csoportra, gondolati képződményre irányul, hanem egy történeti értelemben átfogó képződményre (társadalmi alakulatra, politikai rendszerre, kultúrára); [2] a kritika radikális, azaz szempontja nem egy adott intézmény stb. működésének jobbá tétele; [3] a kritika normatív szempontjait nem kívülről veszi, hanem az adott átfogó képződmény legfontosabb működési mechanizmusaiából indul ki, és mintegy az azokból kibontható normatív elveket szegezi szembe a képződmény tényleges működésével” (Némédi 1998, 269–270 [Éber 2012, 25]). Világos beszéd: tehát a kritikai elmélet a *rendszerre* (a kapitalizmusra) mint átfogó, konkrét, történetileg kialakult realitásra tekint, azt ebben az átfogó történeti realitásban kritizálja a belőle kibontott (immanens) kritikai bázisról. A következő kérdés, hogy mit gondol Némédi a pszichoanalitikus elméletről.

Némédi *Klasszikus szociológia* című tankönyvében (2010) a Norbert Eliasról szóló résznél így fogalmaz: „Elias szemlélete [...] nem freudista” (Némédi 2010, 329). Némédi rámutat arra, hogy Elias

szerint a pszichogenetikus vizsgálat mellett szociogenetikus vizsgálatra is szükség van, tehát „az individuális pszichés energiák egész harc- és működésmezejének megragadása mellett [...] a meghatározott szociális mezők egész struktúráját és azt a történelmi rendet kell kutatnunk, amelyben az (az ösztönös és tudatos önirányítás) változik” (Elias 1987, 750, idézi Némedi 2010, 329). Tehát Némedi a freudi mélylélektant Elias elméletéhez képest, sőt, azzal szemben határozza meg: „Minthogy az affektusok kontrolljának az alakulását Elias történeti és történetileg vizsgálódó kérdésnek tartotta, elképzelése lényeges tekintetben különbözik az alapvetően történetietlen freudizmustól” (Némedi 2010, 329). Némedi szerint, az eliasi elmélet „olykor” „emlékeztet” a freudi elmélet „fordulataira” és Elias „ismerte” a freudizmust, hiszen Németország első pszichoanalitikus intézete is Frankfurtban volt, ahol Mannheim Károly tanszéke is, akinek Elias asszisztense volt a náciizmus hatalomra kerüléséig, ám „erős távolságot tart” a tulajdonképpeni freudi gondolattól. Tehát Némedi szerint, a freudi elmélet – szemben Elias történeti szociológiájával – *történetietlen* (eszencialista) individuumpszichológia. Talán nem forgatom ki Némedi szavait, ha azt írom, hogy a Némedi által valóban kritikainak tartott történeti totális-radikális-immanens elmélet a lehető legélesebb ellentétben áll egy történetietlen (esszencialista) individuumpszichológiával.

Ami a kritikai elmélet meghatározását illeti, elfogadom Némedi álláspontját. Emellett az is biztos, hogy a korai freudista pszichoanalitikusok nem műveltek igazi társadalomtudományt, hanem az individuumpszichológia fogalmi keretét próbálták kiterjeszteni társas és társadalmi jelenségekre. Dahmer rámutat, hogy „a pszichoanalízis mint az élettörténetre épülő pszichológia magába foglalja a szociális mátrix megértését” (Dahmer 1978, 19, idézi Pfitzner 1990, 20). És valóban, az ortodox pszichoanalitikusoknak nem volt olyan társadalomképük, mint a korabeli szociológusoknak. A szociológiai társadalomkép helyén egy szociális mátrixot láttak.¹ Így Freud és követői nem törekedtek a társadalomtudományok és a mélylélektan szintézisére, hiszen úgy hitték, hogy a pszichoanalitikus fogalmakkal megragadott tényezők determinálják a társadalmi jelenségeket is. Ferenczi Sándor így fogalmaz: „Egy magasabb szempontból nézve tehát úgy a társadalom-, mint a jogtudomány alkalmazott lélektan” (1982, 158). Freud pedig munkássága vége felé, utolsó (fiktív) előadás-sorozatában, amelyben utoljára próbálta meg a nagyközönség elé tárni a pszichoanalízis eredményeit, így fogalmaz: „A szociológia

ugyanis, mely az embereknek a társadalomban való magatartását vizsgálja, nem lehet más, mint alkalmazott lélektan, s szigorúan véve csak két tudomány létezik, tiszta és alkalmazott lélektan, valamint természettudomány” (1994, 200).

Elfogadom tehát Némedi meghatározását a kritikai elméletről, és egyetértek vele abban, hogy a freudi mélylélektan individuumpszichológia, viszont vitatkoznom kell vele azzal kapcsolatban, hogy a freudizmus *történetietlen* lenne. Egyrészt, a freudi személyiségmodell három instanciája közül egyedül az ösztön-én ahistorikus és esszenciális, mondhatni, *adott*, amely nem szubjektívációval konstruálódik. Az én az ösztön-én azon része, amelyik idővel alkalmazkodott a valósághoz, a felettes-én pedig szintén egy folyamat részeként (általában nagyobb részben a szülőkön keresztül) a társadalmi elvárásokat internalizálta. Másrészt, a freudi pszichoanalízis nem más, mint „a neurotikus zavar élettörténeti értelmezése” (Dahmer 1975, 991, idézi Erős 2001, 33). Ahogyan László János fogalmazza meg ugyanezt: a pszichoanalízis kettős értelemben is *narratív* vagy elbeszélő, tehát történeti: „az élettörténetek vagy azok bizonyos elemei, illetve a manifeszt álomtartalmak azáltal kapnak jelentést, hogy egy másik »drámára«, az én, a felettes-én és az ösztön-én küzdelmére vetítve értelmezzük őket” (László 2005, 27). Harmadrészen pedig – és talán ez a legfontosabb szempont Némedire reflektálva –, Freud és a korai freudista szerzők kultúra- és társadalomelmélettel foglalkozó munkái egyben történetfilozófiai munkák is, megkísérlik leírni és megmagyarázni az emberi kultúra és társadalom kialakulását, változását és annak okait. Freud társadalomelmélete az individuumpszichológia kiterjesztése a társadalmi folyamatokra, de ettől függetlenül (vagy pont ezért) igenis történeti. Emellett meg kell még jegyezni, hogy Némedi tankönyvében Elias életrajza hiányos. Némedi azt írja, hogy 1941 és 1954 között a brit felsőoktatásban tanítással keresi a kenyerét (Némedi 2010, 328), pedig „1952-ben emigránstársával, a pszichoanalitikus Sigmund Heinrich Foulkesszal megalapította a *Csoportanalízis Társaság*ot, s maga is dolgozott csoportterapeutaként” (Felkai 2006, 507). A brit felsőoktatásban nemcsak szociológiát és közgazdaságtant tanított, hanem pszichológiát is. Így talán sejthető, hogy *A civilizáció folyamata* kézírata megírásának idejében is többről volt szó, mint arról, hogy csak ismerte a pszichoanalízist. De mindenképpen jóval többről van szó annál, hogy Elias elmélete „olykor” „emlékeztet” a freudi elmélet „fordulataira”. Elias elmélete igen fontos és nagy ívű kísérlet azoknak a kísérleteknek a sorából,

amelyekben a társadalomtudósok pszichoanalitikus elméletet alkalmaztak (történeti) szociológiai kutatásban. Elias elmélete egyszerre történettudományi, szociológiai és mélylélektani munka. Megközelítésében ez a három aspektus egymástól elválaszthatatlan és egymás nélkül értelmezhetetlen. A Némedi által idézett sorok értelmében: „az individuális pszichés energiák egész harc- és működésmezejének megragadása mellett, [...] a meghatározott szociális mezők egész struktúráját és azt a történelmi rendet kell kutatnunk, amelyben [az ösztönös és tudatos önirányítás] változik” (Elias 1987, 750), ellentétes következtetésre kell jutnom. Elias elmélete – ha nem is teljesen ortodox módon, de – *freudista*.

Elias nem tett mást, mint hogy a freudi szociálpszichológiai mátrixban értelmezett folyamatokat elkezdte konkrét, történetileg alakuló emberi-társadalmi viszonyokra alkalmazni. Mai kifejezéssel azt mondhatjuk, *pszichohistóriát* írt (Botond 1991). Az eliasi keretben jól látszik, hogy a pszichoanalitikus metapszichológia alkalmas a történetileg kialakuló emberi viszonyok pszichológiai hatásainak vizsgálatához, és mint azt látni fogjuk, kritikájához is.

Ebben a dolgozatban bemutatam azoknak az elméleteknek az eszmetörténetét, amelyek a *kapitalista* osztályviszonyok mélypszichológiájának felderítésére és kritikájára irányultak. Ugyanakkor a dolgozat csak a *mélypszichológiai* megközelítésekkel foglalkozik. Tehát tárgyai nem a *reflektálatlan*, hanem a *reflektálhatatlan* tudattartalmak – a kapitalista viszonyok kontextusában. Így elméleti tárgyán kívül esnek az osztálystruktúra pszichológiai aspektusaival foglalkozó, de nem mélylélektani munkák (pl. Halbwachs 1958). Tehát tárgya a marxista értelemben vett *osztályviszonyok kritikai pszichoanalízisének eszmetörténete*. Ezek eszmetörténeti bemutatása után arra térek ki, hogy miként szorult háttérbe a tudattalan szempontja a társadalomtudományi, illetve a társadalom szempontja a pszichológiai gondolkodásból. Legvégül pedig megpróbálom megválaszolni a kérdést, hogy mi a mélylélektan kritikai potenciálja ma, azaz, hogy a pszichoanalitikus metapszichológia mivel tud hozzájárulni egy modern kritikai elmülethez.

Wilhelm Reich és a kapitalista viszonyok mélypszichológiája

Freud egész életművéből – de főleg a nőiségre vonatkozó gondolati-
ból – jól látszik, hogy egyszerre volt a polgári intimitás koncepciójá-

nak *kritikusa és foglya*. Ugyanakkor a *korai* Freud a polgári intimitás könyörtelen ostorozója volt. Wilhelm Reich számára, aki a 1930-as évek elején egyszerre volt tagja a *Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesületnek* és a *Német Kommunista Pártnak*,² Freud korai művei magától értetődően adódtak arra, hogy azokat összeolvassa a polgári társadalom marxi kritikájával.³

Freudnál a „karakter” fogalma az egyénre jellemző pszichoszexuális fejlődés konfliktusaiból fennmaradt jellemzőket jelöli. Ugyan nála is megtalálható a gondolat, hogy a társadalmi berendezkedés bizonyos jellemzői, leginkább a „modern szexuális erkölcs” (a polgári intimitás), konstituáló, patologizáló hatással vannak a karakterre, Reich azonban kitágította ezt a gondolatot, és a marxi alap–felépítmény probléma szerint fogalmazta újra. Értelmezésében „a pszichés karakterstruktúra nem egyéb, mint egy meghatározott kor szociológiai folyamatainak kikristályosodása” (Reich 1933a, 16, idézi Erős 2001, 127). Így Reichnél a lét a pszichológiai–társadalmi karakterstruktúrán keresztül hat a tudatra. Az egyén egészen kiskorától, a családi nevelésen keresztül, tudattalanul teszi belsővé a kapitalista viszonyokat.

[A] meghatározott társadalmi rendszerekhez meghatározott átlagos emberi struktúrák rendelhetők, vagy másképp kifejezve, minden társadalmi rendszer megteremti azokat a karaktereket, amelyek a fennmaradásához szükségesek. Az osztálytársadalomban mindelelőtt az uralkodó osztály az, amely a nevelés, illetve a család intézményeinek segítségével pozícióit biztosítja, és ideológiáját a társadalom minden tagjával szemben érvényesíti. Nem elégszik meg azzal, hogy átplántálja ideológiáját az emberekbe. Nem arról van szó, hogy különböző beállítással és véleményekkel elkendőzi a valóságot. Inkább egy olyan gyökerekig hatoló folyamatról beszélünk, amely arra irányul, hogy a társadalom minden rétegében, minden felnövekvő generációban, az adott társadalmi rendnek megfelelően változtassák meg és alakítsák ki a pszichés struktúrákat” (Reich 1983, 203).

Ebből a gondolatból három dolog következik: 1) A karakter legfontosabb meghatározója a társadalmi–árutermelési viszonyrendszerben elfoglalt pozíció, tehát az osztályhelyzet. 2) Különböző osztályhelyzetekben olyan pszichológiai karakterek formálódnak, amelyek tudat alatt is az árutermelési rendszer fenntartására irányulnak, tehát a cselekvők számára a rendszer forradalmi megváltoztatása, a pszichés

lehetőségshorizonton kívül esik. 3) A karakter strukturációjának legfontosabb ágense, a *család*, tehát a forradalmi változás legfontosabb kerékkötője is. 4) A pszichológiai patológiák felszámolásához elsősorban nem egyéni terápiákra van szükség, hanem a termelési mód, a társadalmi viszonyrendszer megváltoztatásához, vagyis a kapitalizmus meghaladásához. Így a pszichoanalízis célja reichi-marxista olvasatban az, hogy „meg kell vizsgálnia a közvetlen anyagi lét (élelem, lakás, ruha, munkafolyamat), az életmód és a szükséglet-kielégítés módja, valamint az úgynevezett társadalmi felépítmény, tehát az erkölcs, a jog, az intézmények hatását az ösztönapparátusra, és a lehető legteljesebben meg kell határozni azt a végtelenül sok közbülső tényezőt, amelyek segítségével az »anyagi alapok« az »ideológiai felépítménybe« beépülnek” (Reich 1983, 204).

Ugyan Reich munkássága nem előzmény nélküli (lásd pl. Federn 1919, Gross 1913), de az 1920-as évek végén és az 1930-as években írt munkái, amelyekben felvázolja, hogy a léthelyzet hogyan hat a libidinális struktúrára és a karakterre, a freudomarxizmus főárama alapjainak tekinthetők.

Frankfurt: mélypszichológia és hamis tudat

A frankfurti *Társadalomkutatási Intézet*hez köthető szerzők szintén a marxista történetfilozófia keretein belül értelmezték a pszichoanalízist – egyaránt támaszkodva Reich karakter- és Lukács hamistudat-konceptiójára. Ezeket arra próbálták felhasználni, hogy a saját korukban érzékelt válságtendenciákat megmagyarázzák, és olyan kritikai elméletet teremtsenek, amelyben az „ideológiai felépítmény” és a „gazdasági alap” közé beékeltek mélylélektan magyarázatot ad arra, miként termelődik folyamatosan újra az egyén szintjén a társadalmi elnyomás (Erős 2001, 191–238 és Felkai 2007, 386–400). Először azt próbálták magyarázni, hogy a német munkások miért nem potenciális forradalmárok, később a hitleri Németország borzalmait, majd hogy a jóléti állam hogyan semmisítette meg a forradalomnak még a lehetőségét is, egészen tudatalatti szintig.

A frankfurti *Társadalomkutatási Intézet* munkatársai 1929 és 1931 között kérdőíves kutatást végeztek a német munkások és alkalmazottak körében, amelyben a társadalmi csoportok politikai folyamatban betöltött szerepét és a pszichés struktúrák összefüggéseit vizsgálták. A kérdőíveket is feldolgozó *Tanulmányok a tekintélyről és a családról*

című kötet leginkább Max Horkheimer, Herbert Marcuse és Erich Fromm nevéhez fűződik. A kötetben elkezdik kidolgozni a *társadalmi tekintély* és a *tekintélyelvű karakter* koncepcióját (Horkheimer 1936, idézi Erős 2001, 212–222 és Felkai 2007, 406–407). Később, a harmincas évek eseményei után, Adorno és Horkheimer *A felvilágosodás dialektikája* (1990) című esszékötetükben írják meg felvilágosodás-kritikájukat, annak hatására, hogy – olvasatuk szerint – a felvilágosodás programja kitermelte magából a hitleri Németországot. Kritikájukban a felvilágosodás programja nem más, mint Freud hitvallása és történetfilozófiájának tömör összefoglalása, minthogy „ahol ösztön-én volt, oda az énnel kell kerülnie”. Másépp fogalmazva, a felvilágosodás a filogenetikus énejlődésnek az a foka, mely az emberiség gyermekkorának és gyermeki rettegésének végét jelenti. De Adornóék arra is rámutatnak, hogy ahogy a filogenetikus énejlődés ezen fokán a stratégiai én, az instrumentális ész, maga alá szervezi az ember belső természetét, az ösztön-ént, és uralma alá vonja a természetet, két dolog is óhatatlanul megtörténik. Egyrésről, a cselekvő számára a külső természet eldologiasodik, pusztán stratégiai célként tűnik fel, tehát olyan valaminek, ami a cselekvőtől független, de a megfelelő stratégiai választásokkal uralható. Másrésről, saját maga, a saját éne is eldologiasodik, mivel elszeparálódik saját ösztönéletétől és archaikus előtörténetétől, az én az instrumentális ész uralma alatt pusztán a stratégiai cselekvés funkcionális instanciájává válik. Adornóék értelmezésében, a felvilágosodás óhatatlanul magával hozza az eldologiasult viszonyok társadalmát, a cselekvő tudattalan szintű elidegenedését a természettől, a többi embertől és önmagától (saját belső természetétől) is. Értelmezésükben, a felvilágosodásnak ez az immanens tendenciája vezetett a hitleri Németországhoz és ez a válasz arra a kérdésre, hogy hogyan lehet radikálisan civilizálatlan (érték-irracionalis) dolgokat tenni civilizáltan (funkcionálisan racionálisan).

Erich Fromm szintén a náci Németország létrejöttének társadalompszichológiai okait kereste, és osztotta Adornóék nézetét arról, hogy a náci államnak előbb náci társadalomnak kellett lennie. Fromm, sokban támaszkodva Reichre (aki maga is írt a fasizmus pszichológiájáról), történeti elemzéseire használta a társadalmi (pszichológiai) karakter fogalmát. Fromm egy olyan analitikus szociálpszichológia megteremtését tűzte ki célul, amely a szociológia tárgykörébe tartozó jelenségek pszichológiai oldalát, illetve a pszichológiai jelenségek társadalmi hátterét vizsgálja. Megpróbálta igazolni, hogy az osztályoknak

nemcsak sajátos gazdasági struktúrájuk, hanem sajátos *libidinózus struktúrájuk* is van (Fromm 1970, idézi Erős 2001). Fromm érvelése szerint, ideológia és kultúra egyaránt a társadalmi karakterben gyökerezdik. Egy adott osztály a megváltozott gazdasági (termelési) körülményekre pszichológiailag és ideológiailag egyaránt reagál, a megváltozott külső körülményekre belső változással válaszol, részesevé válva így a változásnak. Ahogy írja:

[b]ennünket azonban nem annyira az egyéneket megkülönböztető sajátosságok érdekelnek, hanem karakterstruktúrájuknak ama része, amely a csoporttagok többségénél azonos. Ezt nevezzük társadalmi karakternek. A társadalmi karakter szükségképpen kevésbé konkrét, mint az individuális karakter. A társadalmi karakter [...] csak [a] vonások némelyikét öleli föl, azaz azt a leglényegesebb magot, amely a csoport tagjai többségénél karakterstruktúrájában a csoportra jellemző közös, alapvető tapasztalatok nyomán [...] kialakult (Fromm 1993, 225).

Fromm értelmezésében az egyén a *történelmi szükségszerűséget* internalizálja tudatalatti szinten:

[a] karakter szubjektív funkciója abban áll, hogy arra ösztönzi őt: a gyakorlat szempontjából szükséges módon cselekedjék, és egyben pszichológiai szempontból is kielégülést nyújtson számára (230).

Máshogy:

[a] társadalmi karakter a külső szükségszerűségeket teszi belsővé, s ily módon az egyén energiáit az adott gazdasági és társadalmi rendszer szolgálatába állítja (230).

Fromm ezzel az elméleti megalapozással adta pszichohistorikus magyarázatát a náci Németország létrejöttének. Értelmezésében a hitleri Németországhoz az autoriter és a konformista karakterek túlsúlya vezetett.

Míg Adorno, Horkheimer és Fromm olyan történetfilozófiát akartak alkotni, amely nem racionális antropológián nyugszik, hogy megmagyarázzák a hitleri Németország irracionalitását (Whitebook 2016), és ezért integrálták filozófiájukba Freud nem racionális filozófiai antropológiáját, addig Herbert Marcusét az új amerikai

hegemonia felívelő szakasza, a jóléti állam sarkallta a freudi elmélet újragondolására. Az ötvenes-hatvanas években az Amerikában maradt Herbert Marcuse két nagyhatású könyvet írt a freudomarxizmus szempontjából, amelyek bizonyos értelemben *A felvilágosodás dialektikája* folytatásának is tekinthetők. Az *Érosz és civilizációt* 1955-ben és *Az egydimenziós embert* 1964-ben (Marcuse 1955, 1990). Marcuse elmélete szerint, a késő ipari civilizációk kialakulásánál történt egy törés a forradalmak és uralmak egymást követő rendjében. A technikai fejlődés a késő ipari civilizációban érte el a természet feletti uralomnak azt a szintjét, amely mellett már a represszió racionalitása, amely az erőforrások és így az öröm szűkösségén nyugodott, érvényét veszítette. A késő ipari civilizációban a represszió már nem a technikai fejlettség hiánya és a nem kielégítő mennyiségű javak miatt maradt fent, hanem azért, hogy fenntartsa egy elitcsoportnak a hierarchiában elfoglalt magas pozícióját. Mivel a civilizáció immár nem tudta kontrollra felhasználni a termelés hiányosságából adódó racionalizációt, így maga a termelés vált a totális ellenőrzés eszközévé. Létrehozta a popkultúrát, leigázza a tudatot, a szabadidőt és a szexualitást a fogyasztás rendjébe csatornázza, s a *represszív deszublimációval* lényegében megvásárolja az egyént.

Mindez sajátos, transzcendenciára képtelen pszichológiai karaktert hozott létre, ami miatt az egyén már tudati, illetve tudatalatti szinten képtelen a forradalomra, hiszen nem képes más világot elképzelni, mint amiben él. Marcuse szerint, a késő ipari civilizáció az egyént tudatalatti szinten fosztotta meg a kritika és ezzel a forradalom lehetőségétől: az ember *egydimenzióssá vált*.

A pszichoanalitikus elmélet elveszett kritikai potenciálja

Reich próbálta a pszichoanalízis szempontjait a szovjet kommunisták figyelmébe ajánlani és meggyőzni őket arról, hogy a freudizmusról lebontható a „burzsoá ideologikusság”, s így a pszichoanalízis a történeti materializmus segédtudományává tud válni – de nem sok sikerrel járt (Erős 2001, 126–142; Reich 1997; 2006). Szűk értelmiségi körökön kívül a *tudatalatti* mint az osztályelnyomás objektuma, vagy a *cselekvő* mint tudatalatti szinten elnyomott szubjektum először a hatvanas évek végén tematizálódott. Az 1968–69-es diáklázadások jelszavai között fontos szerepet kapott a tudattalan felszabadítása, a freudista, illetve a freudomarxista szempont. Reichet is felkapták a

diákok, de még nála is jobban Marcusét. Marcuse 1955-ben írta meg az *Érosz és civilizációt*, de az akkor hetvenéves professzor munkája csak tizenhárom évvel később, az 1968–69-es diáklázadások idején lett igazán híres a nagyközönség előtt. A forradalmi diákság egyenesen bálványozta. Nevekkkel és címekkel ruházták fel, nevét pedig jelszóvá tették:

„Herbert Marcuse professzor vezetésével véget vetünk a fogyasztási civilizációnak” [Nanterre]; „Marx, Marcuse és Mao zászlaja alatt – előre egy nem represszív civilizációért” [Besançon]; „Marcuse a szabadság és az egyetemes szeretet prófétája.” [Lyon]. A legnagyobb sikere azonban a legrövidebb és legrejtélyesebb jelszónak volt: a „plusz”-jelekkel összekötött három M-nek, amelyek Marx, Marcuse és Mao Ce-tung nevét jelölték. Ezek kapcsolatát a következő, immár hosszabb és mohamedán szellemben megfogalmazott jelszó volt hivatott megmagyarázni: „Marx az isten, Marcuse az ő prófétája, Mao a kardjuk.” (Borgosz 1974, 10.)

Habár a diákok Marcuse-értelmezései között eleve jelen volt az a félreértés, hogy a „vágyakozás” felszabadítása már önmagában az elnyomástól való szabadságot jelenti (Whitebook 2016) – ez pedig fontos szempont annak megértésében, hogyan szívódott fel a ’68-as freudomarxista kritika –, de hogy igazán megértsük a freudomarxizmus és a „tudattalan társadalmi elnyomás” szempontjának nyilvánosságba kerülését, majd az onnan való gyors és tartós eltűnését, érdemes megvizsgálnunk a ’68–69-es diáklázadások kontextusát.

A hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején a II. világháború óta felfelé ívelő gazdasági szakaszt a profitráta csökkenésével járó válság rázta meg. A centrumban az addigi berendezkedés tarthatatlanná vált, s ezzel együtt a középosztálybeli lehetőségek is beszűkültek. Pierre Bourdieu leírja, hogy a ’68-as diáklázadásokban egy, a II. világháború után létrejövő osztály, az új polgárság pszichés traumája fejeződött ki. A II. világháború után, a rendszer prosperáló szakaszában, a centrumban új lehetőségek nyíltak meg a középosztály számára, és felnőtt egy olyan generáció, amely tagjainak lehetősége volt tanulni s olyan magas fokozatot (diplomát) szerezni, ami az előző generációban csak nagyon keveseknek jutott osztályrészül. Aránylag széles osztály jött létre, amely az iskolarendszerben szerzett, magas fokú, intézményesült kulturális tőkével rendelkezett. Az intézményes kultu-

rális tőkéhez pedig a mobilitás ígérete kapcsolódott. Freudomarxista kifejezéssel élve, a karrier és az előző generációnál jobb státus elérése az új osztályban „preferált szublimációs stratégia”, „libidóval megszállt tárgy” lett. Viszont ezek a diplomák a hatvanas évek végén már nem tudták garantálni azt a státust, amit egy generációval korábban, így a mobilitási ígéletben csalódott, saját státusával azonosulni nem tudó – tehát libidóval megszállt tárgyán kielégülni nem tudó – társadalmi csoport *traumatizálódott* (Bourdieu 1984, 187–194). Ez a státusszorongás fejeződött ki a ’68-as generáció értékválasztásaiban, bizonyos fókig a kollektív trauma hatására, tudattalanul, részben pedig tudatosan, stratégiai választásként: a *társadalmi lebegés ideológiája* alapján, amely elutasítja a társadalmi rendet és az egyént helyezi középpontba. Ez az ideológia az egyéni kreativitást, az egyéniség erejét és az egyéni szubjektív tudat (és tudatalatti) fontosságát hangsúlyozta. Mindez megmutatkozott a keletimiszticizmus- és a kábítószer-kultuszban, de az egyéni tudattalan társadalmi elnyomásának problémája felé fordulásban is. A fiúk megtagadták az apák intézményrendszerét. Ahogy Bourdieu írja, ez az *amor fati*, a társadalmi lehetőségek beszűkülése miatti szükségszerűség erénnyé vált, vagy ahogy Fromm fogalmazza meg a társadalmi mélylélektan szempontjából, „a karakter [változásának] szubjektív funkciója abban áll, hogy arra ösztönzi őt: a gyakorlat szempontjából szükséges módon cselekedjék, és egyben pszichológiai szempontból is kielégülést nyújtson számára” (1993, 230).

Mindez szorosan összefügg a ’80-as évek neoliberális fordulatával. A neoliberális narratíva kialakulásának elemzésekor fontos figyelembe vennünk, hogy a válságból adódó redistribúciós és munkaszervezési változások legitimációs narratívája hogyan adaptálta a ’68-as diákok kritikáját és ideológiáját (Boltanski 2002), mely kritika és ideológia a viszonyok, lehetőségek és potenciális életutak megváltozásának traumatikus feldolgozásának kulturális és pszichológiai kifejeződéseként értelmezhető. E kritikában egybeolvadt a társadalom-, a kultúra- és művészetkritika. Mindez a II. világháború utáni szakaszban bekövetkezett változásoknak volt tulajdonítható, hiszen a művészetkritika azelőtt nem lépett túl az értelmiségiek szűk körén. Ez a változás a ’60-as években az egyetemisták számának megugrásával, másrészt a kulturális tőkével rendelkező középosztálybeliek termelési folyamatokban betöltött, vezető szerepének növekedésével magyarázható. Végül – részben a válság mélyülése és követelési pozíciók folyamatos gyengülése miatt – a munkaszervezésébe sokkal inkább a művészetkritika épült be, mintsem a társadalomkritika.⁴ Ez a művészetkritika

„[k]övetelte a munkások részvételét a vállalat ellenőrzésében, valamint az egyéni autonómiát és kreativitást hangsúlyozta” (Boltanski 2002, 418). A művészetkritika és a szabadon lebegés ideológiája részévé vált az új, neoliberális narratíva pszichológiai ideológiájának, illetve filozófiai antropológiájának – amely az egyéni kreativitást és a kreatív egyént helyezi középpontjába. Ez hatással volt a pszichológiára is – mind az episztemé, mind a praxis szintjén.

Ami a pszichológia praxisát illeti, a pszichoanalitikus terápia relatíve költséges, heti több alkalomra van hozzá szükség akár több évig. Így ez nagyrészt (a mai napig) a városi, burzsoá értelmiség kiváltsága maradt. De a II. világháború után már többé-kevésbé intenzív, viszont kevésbé költséges terápiás irányzatokból lehetett választani a centrumországok lakosságának. Ezek az új módszerek nemcsak terápiás formában voltak hozzáférhetők, hanem könyvek, előadások és tévéműsorok formájában is. Az új pszichológiai irodalom központjába sokkal inkább az „öngyógyítás”, mintsem a „gyógyultság” kérdése került. Ugyanakkor a különböző terápiás módszerek annyira a köztudat részévé váltak, hogy a média és a pszichologizáló-önsegítő, élvezetési tanácsadó könyvek hatására a szubjektum maga pszichologizálódott (Rose 1999). Amellett, hogy a különböző terápiás eljárások *mainstream*jei – beleértve a pszichoanalízist is – sosem voltak érzékenyek az osztályviszonyokra, a II. világháború végétől kezdődő folyamat következtében, amely a pszichoterápia popularizálódását és a popkultúrába való felszívódását jelentette, a pszichotudományok is könnyen részesévé tudtak válni ama narratívának (a ’68-as diákok spiritizta-individualista ideológiájától, M. Thatcher „no such thing as society” beszédéig), amely a társadalmilag nem determinált, kreatív, bátor és vállalkozó kedvű emberideált, a *neoliberális szubjektumot* hirdette. A pszichológia rohamos üzletiesedése, ami a 70-es évektől új lendületet kapott, nagyban támogatta az önmegvalósítás narratíváját és a *self-management* ethosát, azáltal, hogy patologizálta a neoliberális önmegvalósítás gátjait (Illouz 2007). A 70-es évekre – a szűk akadémiai körökön kívüli pszichotudományokban – az osztályelemzés és a társadalomkritika szempontjának már a potenciálja sem maradt meg.

Mindezt több folyamat kísérte az akadémiai mezőben is – egyrésztől a posztmodern térnyerése. A posztmodern ugyan sokat integrált a freudi nem racionális emberképből, de a freudi és a marxi történetfilozófiát – mint metanarratívákat – elutasította. A posztmodern szakítást jelentett a kizárólagos világmagyarázatokkal, a nagy történelemtarra-

tívákkal, és mind a freudi, mind a marxi tanokat azok kritikai potenciáljától megfosztva olvasztotta magába (Lyotard 1993).

Másrészt a frankfurti hagyományokhoz kapcsolódó, úgymond, „második generációs frankfurti” Jürgen Habermas a pszichoanalízishez teljesen más irányból közelített, mint az első generáció tagjai. *Megismerés és érdek* (2005) című művében ugyan foglalkozott a pszichoanalízissel, de sokkal inkább a pszichoanalízis mint praxis és mint emancipatórikus megismerés érdekelte, nem mint a társadalomkritika elméleti apparátusa. A Frankfurter Iskola „harmadik generációjának” tekintett Axel Honneth ugyan az első jelentős elméletalkotó, aki kritikai elméletéhez nem az ortodox freudi mélylélektant használta fel, hanem a tárgykapcsolati iskola elméleti megállapításait, ám – Habermashoz hasonlóan – a freudomarxista hagyományhoz alig kapcsolódott. A Frankfurter Iskola az első generáció után lemondott a freudomarxizmusról.

Ezekkel párhuzamosan, a 60-as évektől a pszichológia különböző iskolái közül fokozatosan a kognitív pszichológia lett a főáramú elmélet, amely a 60-as, 70-es években a *számítógép-metaforát* állította elméleti középpontjába, majd a 80-as évektől, az evolúciós pszichológiai kutatásokkal kölcsönhatásban, a *megtestesült kogníció* koncepcióját (Fonagy és Target 2007). Ezek a pszichológiai irányzatok, elméleti jellegükből adódón, individuálisak, és ugyan bennük a szociabilitás, a csoportképződés és a társas manipuláció kérdései végig fókuszukban voltak és vannak, a társadalomszerkezet és az osztályviszonyok kérdéseire azonban episztemológiailag vakok maradtak. A kognitív pszichológia kiszorította az akadémiai *mainstream*ből a pszichoanalízist, és ezzel a társadalmi viszonyrendszerek (osztályviszonyok) kérdéskörének episztemológiai potenciálját is a pszichológiából.

Mindemellett a ’70-es évek utáni időszak egyik legjelentősebb kritikai szociológusa Pierre Bourdieu lett, akit most, tizenöt évvel halála után is, a szociológiatörténeti kánon talán legjelentősebb neomarxista szerzőjeként tartják számon. És ugyan Bourdieu-t semmiképp sem lehet freudomarxista szerzőnek tekinteni, filozófiai antropológiája egyaránt magában hordozza a marxi–lukácsi tudásszociológia és a freudi mélypszichológia tanulságait, Marx strukturalista olvasata mellett pedig folyamatosan megtalálhatók szövegeiben a pszichoanalízis elméleti apparátusából (metapszichológiájából) átvett kifejezések, mint tudattalan, elvétés, projekció, valóságelv, libidó, hasítás, tagadás, elnyomás, fallonárcizmus, kompromisszumképzés, anamnézis (Steinmetz 2013).

Összességében, Bourdieu sokat átvett a pszichoanalízisből a nem reflektált motivációk, magatartásminták és osztályozási sémák, az úgynevezett *habitusok* elméletének kifejtéséhez. A *habitus* az *amor fati*, a belsővé tett szükségszerűség révén jön létre, és e gondolatban benne rejlik az egyértelmű rokonság a mélylélektanban tárgyalt elhárító mechanizmusok működésével. Ugyanakkor Bourdieu-nél inkább a pszichoanalízis szociologizálásáról van szó, mintsem integrálásáról. Bourdieu viszonya a pszichoanalízishez inkább úgy érthető meg, „mint a pszichoanalízis egyes fogalmainak szociológiai kezelése” (Fourny 2000, 103).⁵

A pszichoanalitikus elmélet kritikai potenciálja ma

Némedi kritériumait a kritikai elméletről a freudomarxista hagyomány nemigen elégítené ki. Ahogy Habermas *A felvilágosodás dialektikája* kapcsán rámutat (Habermas 1985, 172), Adornóék azzal, hogy a felvilágosodást egy önmagát immanensen gátló folyamatként írják le, elveszítik saját kritikai bázisukat. Könyvük sokkal inkább absztrakt leírása az emberi világ kárhozatba tartó útjának, mint immanens kritikai bázissal rendelkező elmélet. Marcuse talán kivételt jelent ebből a szempontból, aki egyrészt kettéválasztja a szükséges és a többlet-repressziót – így a fennálló társadalmat saját technikai fejlettségéhez képest kritizálja –, másrészt kidolgozza a represszió nélküli társadalom koncepcióját. Viszont Marcuse ugyanúgy adós marad azzal, hogy kijelölje a nem represszív társadalomba vezető utat. Ha azt vesszük (Némedinél kevésbé szigorú definícióval), hogy a hagyományos elmélet a „mi van?” szókapcsolat köré épül, a kritikai elmélet pedig a „mi legyen?” köré (vö. Éber 2009), akkor azt látjuk, hogy azok az elméletek, amelyeket hagyományosan kritikai elméletnek szokás hívni, leginkább a „mi lehetne, ha semmi sem úgy lenne, ahogy van?” szókapcsolat köré épülnek. Hogyan lehetséges, hogy a kritikai elméletek „prototípusa” nem elégítené ki Némedi feltételrendszerét?

Ahogy arra Huszár Ákos is rámutat (2006), a frankfurti kritikai elmélet programja (Horkheimer 2000) *negativisztikus*. Ahelyett, hogy új kritikai mércét állított volna fel, középpontjába azt a kérdést állította, hogy miért *nem* omlik össze a kapitalizmus, ahogy azt Marx megjósolta? Hiszen a gazdasági válság közepette nem utalt semmi jel arra, hogy a kapitalizmus meghaladásának tendenciái elindultak volna. Ez kijelöli a mélylélektan helyét egy modern (totális, radikális,

immanens) kritikai elméletben. A freudi hagyomány kritikai potenciálja abban rejlett mindig, és abban rejlik most is, hogy meghatározza a radikális társadalmi változás tudattalan gátjait. Azokat a tudattartalmakat, amelyek úgy állítják a cselekvőket a rendszer fenntartásának szolgálatába, hogy a cselekvők képtelenek reflektálni rájuk.

Itt nem célom a kritikai bázis problémájának körbejárása, s ezért a modern kritikai elmélet körvonalát csak annyiban vázolom fel, amennyiben az ahhoz szükséges, hogy rávilágítsak a pszichoanalitikus elmélet kapcsolódási pontjaira. Meglátásom szerint, egy modern kritikai elmélet, amely ma kielégítheti a Némédi által felállított kritériumrendszert, csak egy *világrendszer-szemléletű* elmélet lehet, amely történetileg és empirikusan a maga totalitásában elemzi a XVI. századtól kialakult tőkés világrendszert, és amely a rendszer történeti totalitását tudja szembeállítani a rendszerre aktuálisan jellemző legitimációs narratívával, ideológiával. Ezért először felvázolom azokat a karakterképző tényezőket, amelyek az egyenlőtlen fejlődésből következő földrajzi munkamegosztásból fakadnak, majd rátérek a jelenlegi gazdasági ciklusra jellemző karakterképző tényezőkre, és bemutatom, hogy ezek milyen értelemben hatnak az árutermelési rendszer meghaladása ellen.

Pszichológiai karakter és egyenlőtlen fejlődés

Freud 1921-ben írt, tömegpszichológiáról szóló könyvében fejti ki, hogy a gyermekkori identifikációs folyamat mintájára később is létrejöhetnek identifikációs folyamatok, amelyekben egyének bizonyos csoportja egy tárgyat idealizál, a tárgyra jelentős narcisztikus libidó vetül, majd a tárgy az én-ideál helyébe lép. Az ilyen csoport „olyan egyénekből áll, akik én-ideáljuk helyére egy és ugyanazt a tárgyat állították, és ennek következtében énjükben azonosultak, identifikálódtak egymással” (Freud 1995, 225). Mit jelent tehát az osztály szempontjából ez a „történetileg formálódó termelési, tulajdoni és elosztási viszonyokban (társadalomgazdasági relációkban) formálódó minőség”? (Éber 2015, 122)

A freudi tömegpszichológia konkrét, történetileg kialakult emberi viszonyokra (relációkra) való alkalmazása megtalálható Eliasnál, Reichnél és Frommnál. Elias leírja, hogy a XVI. század európai társadalmában a nemességnek már nem volt módja a polgárság felfelé törekedését gygyveres erőszakkal letörni, így a polgárságot egyfajta

presztízskülönbözéssel próbálta magától távol tartani. Az udvari arisztokrácia egyetlen funkciójává az vált, hogy *különbözzék* a polgárságtól, ezáltal megtartva pozícióját. „Az udvari arisztokrácia fő funkciója [...] végtére is éppen az, hogy *különbözzék*, s hogy mint eltérő formáció, szociális ellensúly maradjon fenn a burzsoáziával szemben” (Elias 1987, 771). A következő társadalompszichológiai mechanizmus játszódott le: az arisztokrácia egyre bonyolultabb, differenciáltabb viselkedési szabályokat hozott létre, hogy *különbözzék* a polgárságtól, ezáltal pedig differenciálta saját felettes-énjét. „Korábban »finomnak« számító szokások bizonyos idő elteltével újból és újból »vulgáriszá« vál[t]ak.” (Elias 1987, 771) A feltörekvő polgárság lemásolta a viselkedési szabályokat, introjektálta az arisztokrácia felettes-énjét, az arisztokrácia pedig kénytelen volt tovább differenciálni viselkedési szabályait (ezáltal felettes-énjét), hogy továbbra is megőrizze különbözőségét, és hogy elkülönüljön mindentől, aminek „polgári szaga van”. „A félelmek, amelyek ezeknek a szociális feszültségeknek az alapján az udvari felső réteg tagjaiban létrejönnek, részben, bár teljesen soha nem, a lelki háztartás tudattalan zónáiba süllyednek, s onnan jutnak – csakhogy megváltozott formában – az önirányítás sajátos automatizmusaiban újból napvilágra” (Elias 1987, 770). Ahogy a polgárság utánozta a nemesek jellegzetes viselkedésformáit, azok folyamatosan használhatatlannak válnak, a félig tudattalan szociális feszültség visszatért, és az arisztokráciának újakat kellett alkotni az újbóli feszültség enyhítésére.

Reich a *Fasizmus tömegpszichológiájában* írja le, hogy a náci Németország tömegbázisának kialakulásában nagy szerepe volt annak, hogy bár a kispolgári réteg szocioökonómiai szempontból a kizsákmányoltak közé tartozott, ám megélhetése és kiváltságai miatt érdeke fűződött a burzsoá államgépezet fenntartáshoz. Ezek a kiváltságok különböztették meg a munkásságtól. Reich szerint, ez az ellentét fejeződött ki a kispolgárság pszichológiai karakterében, amelyet a családi nevelés által adtak tovább generációról generációra – részint tudat alatt. Ennek a karakternek fontos jellemzője volt az önbizalomhiány és a megcsúgyenyüléstől való félelem (Erős 2001, 151–152; Reich, 1933b). Fromm a *Menekülés a szabadság elől* című könyvében írja, hogy ez a kispolgárság az I. világháború után különösen ki volt téve a gazdasági lecsúszás és ezáltal a pszichoszociális megcsúgyenyülés veszélyének (Fromm 1993, 171–195).

Összességében azt mondhatjuk, továbbgondolva Freud, Elias, Reich és Fromm koncepcióját, hogy a felettes-én egyszerre foglalja

magába az én-ideált és azokat a mechanizmusokat, amelyek büntetik az én-ideáltól való különbözést, félig tudattalanul, a szégyen, az önvád és a lelkiismeret-furdalás érzéseivel. A szülői (szintén részben tudattalan) megerősítéseken, büntetéseken és tiltásokon, valamint a szülőkkel való azonosuláson keresztül kialakuló én-ideál egészen kisgyermekkorától épül fel, ahogy az attól való eltéréstől való félelem is. Ugyanakkor az én-ideál strukturálisan, tehát a termelési viszonyokba ágyazva van meghatározva. Egyfelől azért, mert már a szülők pszichés apparátusa is nagyrészt strukturálisan meghatározott, másfelől mert a háztartásnak az áruterelés rendszerébe integráltsága meghatározza a háztartás belső viszonyait, továbbá mert a hasonló osztálypozícióban lévők hasonló tárgyakat vetítenek én-ideáljukba. Ennélfogva bizonyos társadalmi pozíciókra azonos módon működő büntető mechanizmusok is jellemzők. Az én-ideál (felettes-én) strukturálisan meghatározott része azért is kivételesen erős, mert nemcsak az egyén saját belső lelki instanciája reagál rá, hanem azoké is, akik hasonló pozícióban vannak, tehát én-ideáljuk társadalmilag meghatározott szegmense azonos. Ahogy Elias megjegyzi, „[a] szégyenérzet sajátos lelki rezdülés, egyfajta félelem, amely meghatározott alkalmakkor automatikusan és szokásszerűen termelődik újra az egyénben. Felületesen tekintve, a szociális lealacsonyodástól vagy általánosabban, a mások fölényes gesztusaitól való félelem fejeződik ki benne, [...] azonban abból ered ez a védtelenség, hogy az emberek, akiknek fölénygesztusaitól fél, összhangban állnak a védtelen és szorongatott egyén saját felettes-énjével” (Elias 1987, 755). Az előbb említett példák úgy foglalhatók össze, hogy a késő arisztokratikus társadalomban az én-ideál strukturális szegmense a hatalommal rendelkező arisztokrata imágója, ezért introjektálja a polgárság az arisztokrácia felettes-énjét, és ezért fél az arisztokrácia az elpolgáriásodás szégyenétől. Mindez a (politikai) hatalommal rendelkezők és a (politikai) hatalommal nem rendelkezők közötti strukturális dinamika mélypszichológiai aspektusa. A weimari köztársaság kispolgársága karakterében egyszerre fejeződött ki a strukturális lecsúszástól való félelem és a burzsoától való egzisztenciális függőség. Ezzel összefüggésben a kispolgárság én-ideálja aszketikus, szűkmarkú és autoriter volt (Fromm, 1993, 174).

Mit jelentenek ezek a megállapítások a *világrendszer-elemzés* szempontjából? Itt az emberi relációk szuperstruktúráit kell végig gondolnunk abból a szempontból, hogy ezek miként konstituálják a pszichés apparátust és a tudatalattit. Az egyenlőtlen fejlődésből adódó nemzetközi munkamegosztásban a létrejövő hierarchikus függőségi

viszonyok (relációk) szerkezetétörténetileg hegemoniaciklusokra bonthatók, annak alapján, hogy egyes termelési ciklusok mely állam legfelső pozíciója alatt szerveződnek meg (Arrighi 1990; Taylor 1997). Az eredeti Gramsci-i fogalom (1971) mentén a *hegemoniaciklus* azt fejezi ki, hogy egy adott ciklusban a termelési interdependencia felső pozíciója az azt betöltő nemzetállam számára nemcsak azt jelenti, hogy a transznacionális áruterelés az adott ország felügyelete alatt szerveződik meg, hanem transznacionálisan kifejeződik a mércéül szolgáló világnézetben, életmódban, normákban és az azokat újratermelő funkciókban, például a művészetben, médiában és kultúraiparban. Ezekben a kulturális termékekben pedig megjelennek az én-ideálok és az ideális én kialakításának technikái (Foucault 2000: az önmagaság technikái), amelyek a felhalmozás centrumának viszonyait és erőforrásait veszik kontextusuknak. Tehát olyan ént és énkialakítási technikákat idealizálnak az egész világ számára, amelyek a világ lakosságának csupán elenyésző része számára elérhetők. Így a világrendszerre pszichológiai *anómia* jellemző, aminek eredője a félig tudattalan szegény.

A szegény a nem centrumjellegű társadalmak karakterét alapvetően határozza meg: félelem az én-ideáltól való radikális eltéréstől, az én-ideál megvalósítására irányuló vágy és a szegény elhárítására irányuló védekező mechanizmusok – például a nacionalista „kompenzációs önszeretet” (Gagyí 2014). A feszültség különösen erős a félperiférián, ahol a felemelkedés ideológiája folyamatosan az egyéneket hibáztatja a félperifériás létért (Böröcz 2006, 2014; Éber és tsai. 2014; Éber és Gagyí 2014; Melegh 2006), és ahol a felzárkózás illúziója és a lecsúszás veszélye folyamatosan újratermelődő diszkurzív elem (Arrighi 1992). Nem más ez, mint a felzárkózás illúziójának mélypszichológiai aspektusa. A védekezési mechanizmusokat pedig meghatározza a strukturális pozíció az adott nemzetállamon belüli osztálystruktúrában, így a Mitscherlich (2014: 41) házaspárt parafrázálva azt mondhatjuk: nagyon is emberi dolog, ha menekülni igyekszünk a szegényre való emlékezéstől. A próbálkozás mindig az adott struktúrának megfelelő módon történik. A közmondás: „más népek, más szokások”, érthető így is: „más strukturális pozíciók, más elhárító mechanizmusok.”

A szegény elhárítására való pszichológiai védekező mechanizmusok pedig mélypszichológiai bázisát adják a hamis tudatnak, mert a cselekvők félig tudat alatt a szegény leküzdésére motiváltak, nem a rendszer egészének megváltoztatására. Gagyí Ágnes (2014) hívja fel a figyelmet Alexander Kjoszszév munkájára (2000), aki leírja,

hogy „Bulgária olyan ország, amelybe individuálisan egyik lakója se tartozik bele, minthogy személyesen mindenki a bolgár társadalom balkáni viszonyai alóli kivételként identifikálja önmagát mint az alsóbbrendű környezet ellenére teljes (nyugati) értékű szubjektumot. A mechanizmus másik oldalát világítja meg Kjosszev másik példája. Ebben arról ír, hogy ha nyugati országokban utazva egy bolgár jellegzetes tulajdonságairól felismer egy másik bolgárt, akkor a másik alsóbbrendűként identifikált tulajdonságainak láttán, őt magát előnti a szégyen, mintha a másik »bolgarságának« napvilágra kerülése a saját maga alsóbbrendűségét leplezné le” (Kjosszev 2000, idézi Gagyí 2014, 308–309).

Pszichológiai karakter és neoliberális ciklus

Taylor (1997) részletesen elemzi, hogy a világrendszer különböző hegemoniaciklusaiban a hegemonia hogyan jelenik meg bizonyos modellnek állított sztereotip karakterek (ha tetszik, imágók) és életmódok formájában. A hegemon életforma fejeződött ki a holland csendéletekben, amelyek olyan asztali finomságokat ábrázoltak, amelyek emlékeztetnek a holland kereskedők otthonainak bőségére. Az angol regényben pedig az angol polgári életforma jelent meg és állítódott mércéül a világrendszer egésze számára (lásd még Szigeti 2005, 81–83).

Az amerikai hegemoniának meghatározó eleme volt – és maradt a mai napig – az amerikai filmipar. Ennek középpontjában, az olajválságot megelőző időszakban, a kényelmes amerikai kertvárosi élet állt (Taylor 1997; Szigeti 2005), beleszőve a kertvárosi életmódba a centrumpozíciónak és a világrendszer felívelő szakaszának karrier-, tanulási és fogyasztási lehetőségeit.⁶ Aztán a felívelő szakasz végén a rendszer centrumában új filozófiai antropológia jött létre, ami integrálódott a már meglévő popkultúrába. A 1968–69-es diáklázadások kritikáinak adaptációjával az ideális neoliberális cselekvő a bátor, autonóm, projekteket létrehozni vagy projektekre bekapcsolódni kész, flexibilis, társadalmi tőkét felhalmozni tudó és akaró, mobilis individuum lett (Boltanski és Thévenot 2007). Az ilyen cselekvő folyamatosan karban tartja és fejleszti magát, új célokat tűz ki maga elé, s új tapasztalatokat és ismeretségeket szerez. Mondhatni, a *szelf* is egy projektté vált. A projektté vált szelf két – a kortárs társadalomban jól látható – reprezentációja az *önéletrajz* és a *közösségimédia-profil*.

A különböző élettapasztalatokat és készségeket számszerűen adminisztráló és folyamatosan tökéletesítendő énreprezentáció (a CV) és a kapcsolatok (társadalmi tőkék) létrehozására és nyilvántartására szolgáló, folyamatosan frissen és karakteresen tartott énreprezentáció (a közösségimédia-profil) jól kifejezik, hogy *A felvilágosodás dialektikájában* leírt folyamat új fázisa következett be az amerikai hegemonia hosszú válsága alatt. Az én nemcsak eldologiasodott, hanem a szelf projektté válásával, az én külsővé, tehát pszichoanalitikus értelemben *tárggyá* vált. Az projektszelfben az instrumenális-én egy külső libidóval megszállt tárgygyá válik, amit folyamatosan szervezni, fejleszteni, adminisztrálni, menedzselni és a külvilág számára reprezentálni kell, tehát folyamatosan libidómegszállás alatt kell tartani. Mindez egy szükségszerű, elvárt és kikényszerített társadalmi nárcizmushoz vezet. Hiszen egyrészt az ettől eltérő pszichés apparátus a neoliberális munkaszervezés felsőbb helyiértékeiből való kiszorulást eredményezi, másrészt a pszichoszociális szegénynek való kitettséget, ahogy azt feljebb tárgyaltam.

Mindez jól látszik azoknak az intimitást érintő folyamatoknak a továbbfejlődésében, amelyeket Marcuse (1966, 1990) az 1950-es és 60-as években ír le. A szexualitást és intimitást övező tabuk oldódnak, de részévé válnak a rendszerlogikának (vö. Koltai 2015). A szerelmi kapcsolatok instrumentalizálódásának jó mutatója a *randisztenderd* (*dating standards*) fogalma.⁷ Ugyan naivitás azt gondolni, hogy az intim kapcsolatok valaha függetlenek voltak a materiális valóságtól, akár társadalmi, akár egyéni szinten, de az intimitás kortárs felfogásában a neoliberális projektszelf tükröződik vissza. A szexualitás és intimitás is az önmenedzsment egyik aspektusává válik, amely tendencia részben ráépül a nőiséget eleve tárgyiasító kapitalista munkaszervezésre (Dunaway 2012).

A fogyasztás szintén a neoliberális szelffelépítés és szelfreprezentáció része, másrészt a hedonista önkárpótolás és önjutalmazás eszköze lesz. A szabadidő is – tovább követve Marcuse problémafelvetéseit – a fogyasztás rendjébe illeszkedik, szintén az önfejlesztés-önmenedzselés és az önreprezentáció része gyanánt: nem a pihenést szolgálja, hanem a neoliberális önmegvalósítást, a szerzett tapasztalatok beépítését a későbbi kamatoztatás reményében. A cselekvő a szabadidejében is azon van, hogy jobb alanya legyen a neoliberális munkaszervezésnek.

Ez a társadalmi szinten szükségszerű *nárcizmus* pedig alapján gyengít meg minden társadalmi kötést, hiszen az emberi kapcsolatok

is instrumentalizálódnak, szociális tőkeként, két projekt közötti kötésként értelmeződnek. A társadalmak hálózati szinten sűrűsödnek, miközben mélypszichológiai szinten fregmentálódnak. Ez pedig alapjaiban, tudatalatti szinten lehetetlenít el minden osztálytudatot és társadalmi szolidaritást. A másik helyébe való beleélés mélypszichológiai képességét rombolja le a saját én külsővé válása, hiszen a cselekvő saját magát is külsőlegesen (radikálisan elidegenedve) éli meg.

Összefoglalás

A marxi alap–felépítmény probléma (talán) három legnagyobb hatású továbbgondolása a gramsci-i *hegemónia*-, a bourdieu-i *habitus*- és a Frankfurti Iskola első generációjához köthető *társadalmi-karakter*-fogalom. A hegemoniafogalom népszerűsége – részben a taylori, illetve arrighi-i világrendszer-szemléletű újraértelmezésnek köszönhetőn – főleg a marxista társadalomtudósok körében töretlen. A habitusfogalom a szociológiai BA-képzés törzsanyagát képezi a világ legtöbb egyetemén. De a *társadalmi karakter* és a freudomarxizmus fogalmai inkább mint az esztétörténet egyik érdekes, letűnt szegmenseként szoktak szóba kerülni. A fentiekben arra tettem kísérletet, hogy röviden bemutassam a freudomarxista kísérleteket, és hogy azok alapján rámutassak arra: a gazdasági alap, tehát az emberi alá- és fölrendeltségi viszonyok és a termelési mód – az ideológiai felépítmény mellett – sajátos pszichológiai karaktereket is kitermelnek. Tehát *a lét nemcsak a tudatot, de a tudatalattit is meghatározza*. Felhívtam a figyelmet arra is, hogy a cselekvők által reflektálhatatlan – tudatalatti – tudattartalmak konstitúciójának elemzése egy világrendszer-szemléletű kritikai elmélet számára is megkerülhetetlen potenciált rejtjenek. Egyrészt, mert a világrendszer nemzetközi munkamegosztásból fakadó szuperstruktúrái sajátos, félig tudatalatti *szégyent* konstruálnak a centrumban létrejövő én-ideáltól való eltérés következtében. Másrészt, mert a jelenlegi ciklusra jellemző én-ideál és önmagaság-*technika* elvárt narcizmusából fakadón, tudattalan szinten gyengíti meg a társadalmi szolidaritást. Harmadszor pedig, mivel ezek a tudattalanra hatnak, ezért úgy hatnak az árutermelési rendszer meghaladása ellen, hogy a cselekvők képtelenek reflektálni rájuk, ezért pedig különös minőségükben érdemes vizsgálni őket.

- ¹ Pszichológiai kölcsönhatások mátrixát, nem társadalomstruktúrát, tehát nem történetileg kialakult társadalmi viszonyrendszert.
- ² Habár 1934-re mindkettőből kizárják.
- ³ E dolgozat nem tud kitérni Reich gazdag és ellentmondásos életművének és különös életének ismertetésére. Szerencsére ezt már úgyis remekül megírta Erős Ferenc (2001, 109–158).
- ⁴ Később mindez súlyosbodott, amikor a tőkések perifériális területekre történő munka kiszervezéssel jobb alkupozícióba kerültek a centrum munkásságával szemben.
- ⁵ Ugyanakkor ez a dolgozat nem tud kitérni a freudi pszichoanalízist átértelmező Lacan mélylélektanának marxista szintéziskísérleteire, mint például Tomšič 2015 és Žižek 1998.
- ⁶ Ehhez kapcsolódik az amerikai könnyűzenében megjelenő fiatalságkép, mely ugyan lázadó, de csak a felnőttkor beálltaig és csak a rendszer keretein belül.
- ⁷ A *randisztenderd* (*dating standards*) kifejezést a különböző magazinokban azokra a kvantifikálható tulajdonságokra használják, amelyeknek a potencióális szexuális vagy romantikus partnernek minimum meg kell felelnie. Minimum magasság, minimum kereset stb.

Hivatkozások

- Adorno, Theodor W. – Max Horkheimer 1990: *A felvilágosodás dialektikája. Filozófiai töredékek*. Budapest, Atlantisz.
- Arrighi, Giovanni 1990: The three hegemonies of historical capitalism. *Review*, 13. 365–408.
- Arrighi, Giovanni 1992: A fejlődés illúziója. A félperiféria koncepciójának megújítása. *Eszmélet*, 15–16. sz. (1991. tavasz) 145–180.
- Boltanski, Luc 2002: Létezik-e hálózati morál? In: Felkai Gábor és tsi. (szerk.): *Forrásvidékek. Társadalomtudományi tanulmányok Némedi Dénes 60. születésnapjára*. Budapest, Új Mandátum. 412–425.
- Boltanski, Luc és Ève Chiapello 2007: *The new spirit of capitalism*. London és New York, Verso.
- Borgosz, József 1974: *Herbert Marcuse és a harmadik erő filozófiája*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Bourdieu, Pierre 1984: *Distinction*. London és New York, Routledge & Kegan Paul.
- Böröcz, József. 2006: Goodness is elsewhere: The rule of European difference. *Comparative Studies in Society and History* 48 (1). 110–138.
- Böröcz József 2014: Magyarország az Európai Unióban: Az örök „felzárkózó”. *For-dulat*, 21. 88–101.
- Dahmer, Helmut 1975: Psychoanalyse als Gesellschaftstheorie. *Psyche*, 992–1010.
- Dahmer, Helmut 1978: *Sándor Ferenczi: Leben und Schriften: Einleitung zu Sándor Ferenczi: Zur Erkenntnis des Unbewussten*. München, Kindler.

- Dunaway, Wilma 1912: The Semiproletarian Household over the Longue Durée of the Modern Worls-System. In: Richard Lee és Immanuel Wallerstein (szerk.): *The Longue Durée and Modern Worls-System Analysis*. New York, State University of New York Press.
- Elias, Norbert 1987: *A civilizáció folyamata*. Budapest, Gondolat.
- Erős Ferenc 2001: *Analitikus szociálpszichológia*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Éber Márk Á. 2009: Kritikai és nem kritikai elméletek. In: Szalai Erzsébet (szerk.): *Kordiaгнозис. Fiatal társadalomtudósok antológiája*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete.
- Éber Márk Á. 2012: A tolmács hangja. Milyen lenne Némedi Dénes társadalomelmélete? *Socio.hu*, 2012/2.
- Éber Márk Á. 2015: Osztályszerkezet Magyarországon a vilárendszer-elemzés perspektívájából. *Replika*, 2015. 26. évfolyam, 92–93. 119–140.
- Éber Márk Á. és Gagyí Ágnes 2014: Osztály és társadalomszerkezet a magyar szociológiában. *Fordulat*, 21. 170–191.
- Éber Márk Á., Gagyí Ágnes, Geröcs Tamás, Jelinek Csaba és Pinkasz András 2014: 1989: Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. *Fordulat*, 21. 10–63.
- Federn, Paul 1919: *Zur Psychologie der Revolution: Die vaterlose Gesellschaft*. Wien-Leipzig, Anzengruber-Verlag.
- Felkai Gábor 2006: *A német szociológia története a századfordulótól 1933-ig*. I. kötet. Budapest, Századvég Kiadó.
- Felkai Gábor 2007: *A német szociológia története a századfordulótól 1933-ig*. II. kötet. Budapest, Századvég Kiadó.
- Ferenczi Sándor 1982: A pszichoanalízisről és annak jogi és társadalmi jelentőségéről. In Linczenyi Andorján (szerk.): *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében. Válogatás Ferenczi Sándor tanulmányaiból*. Budapest, Magvető.
- Fonagy, Peter és Margaret Target (2007). The Rooting of the Mind in the Body: New Links between Attachment Theory and Psychoanalytic Thought. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 55. 411–456.
- Foucault, Michel 2000: Az önmagasság technikái. In: Sutyák Tibor (szerk.): *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Debrecen, Latin Betűk. 345–369.
- Fourny, Jean-Francois 2000: Bourdieu's uneasy psychoanalysis. *SubStance*, 29 (3). 103–112.
- Freud, Sigmund 1994: Pszichoanalízis és világnézet. In uő: *A lélekelemzés legújabb eredményei*. Nyiregyháza, Könyvjező Kiadó.
- Freud, Sigmund 1995: Tömegpszichológia és én-analízis. In uő: *Tömegpszichológia. Társadalomlélektani írások*. Budapest, Cserépfalvi.
- Fromm, Erich 1970: Über Methode und Aufgabe einer analytischen Sozialpsychologie. In Gente, H.P. (szerk.): *Marxizmus, Psyconalyse, Sexpol*. Frankfurt és Main, Fisher.
- Fromm, Erich 1993: *Menekülés a szabadság elől*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Gramsci, Antonio 1971: *Selections from the Prison Notebooks*. New York, International Publishers.
- Gross, Otto 1913: Zur Überwindung der kulturellen Krise. *Die Aktion* (3), 14. 384–387.

- Habermas, Jürgen 1985: Dialektik der Rationalisierung. In uő.: *Die Neue Unübersichtlichkeit. Kleine Politische Schriften*. V. Frankfurt am Main, Suhrkamp. 167–208.
- Habermas, Jürgen 2005: *Megismerés és érdek*. Pécs, Jelenkor.
- Halbwachs, Maurice 1938: *Entwurf einer Psychologie sozialer Klassen*. Über die gesellschaftlichen Antriebe des Menschen. Konstanz, Universitätsverlag Konstanz.
- Honeth, Axel 2013: *Harc az elismerésért. A társadalmi konfliktusok morális grammatikája*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Horkheimer, Max 1936: *Studien über Autorität und Familie. Forschungsberichte aus dem Institut für Sozialforschung*. Paris, Alcan.
- Horkheimer, Max 2000: A társadalomfilozófia jelenlegi helyzete és a Társadalomkutatási Intézet hatáskörébe tartozó feladatok. In: Felkai Gábor – Némédi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez II*. Budapest, Új Mandátum. 488–497.
- Huszár Ákos 2006: A frankfurti iskola első generációjának kritikai pozíciója. In: Némédi Dénes – Somlai Péter – Szabari Vera – Szikra Dorottya (szerk.): *KÖTŐJELEK 2005*. Budapest, ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola.
- Illouz, Eva 2007: *Cold intimacies. The Making of Emotional Capitalism*. Cambridge, Polity.
- Kjosszev, Alekszandar 2000: Megjegyzések az önkolonizáló kultúráról. *Magyar Lettre Internationale*, No 37. 7–10.
- Koltai Mihály 2015: The neoliberal self: some observations on the psychology of contemporary neoliberalism. *Eszmélet*, 2015.december 23. <http://www.eszmelet.hu/the-neoliberal-self-some-observations-on-the-psychology-of-contemporary-neoliberalism/>
- László János 2005: *A történetek tudománya*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Lyotard, Jean-Francois: A posztmodern állapot. In: Bujalos István (szerk.): *A posztmodern állapot*. Budapest, Századvég.
- Marcuse, Herbert 1966: *Eros and civilization*. Boston, Beacon Press.
- Marcuse, Herbert 1990: *Az egydimenziós ember*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Melegh Attila 2006: *On the East-west Slope: Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Eastern Europe*. Budapest, Central European University Press.
- Mitscherlich, Alexander és Margarete 2014: *A gyászolásra képtelenül*. Budapest, Múlt és Jövő.
- Némédi Dénes 1998: Axel Honneth – elismerés és megvetés. *BUKSz*, 10 (4). 390–397.
- Némédi Dénes 2010: *Klasszikus szociológia 1890–1945*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Pfítzner Rudolf 1990: Ferenczi Sándor társadalomfelfogása. *Thalassa*, 1. évf, 1 szám. 20–30.
- Reich, Wilhelm 1933a: *Charakteranalyse, Technik und Grundlagen für studierende praktizierende Analytiker*. Bécs, Im Selbstverlage des Verfassers.
- Reich, Wilhelm 1933b: *The Mass Psychology of Fascism*. New York, Simon and Schuster.
- Reich, Wilhelm 1983: *Válogatott írások*. Medvetánc, 1983, 2/3.
- Reich, Wilhelm 1997: A pszichoanalízis a Szovjetunióban. *Thalassa* (8), 1997, 2–3. 121–128.
- Reich, Wilhelm 2006: Pszichoanalízis és szocializmus. *Thalassa* (17) 2006, 2–3. 61–70

- Róheim Géza 2009: Pszichoanalízis és antropológia. In uő.: *Ádám Álma*. Budapest, Múlt és Jövő Lap- és Könyvkiadó.
- Rose, Nikolas 1999: *Governing the Soul*. London és New York, Free Association Books.
- Steinmetz, George 2013: Return of the repressed: the “traumatic kernel” of psychoanalysis in Bourdieusian theory. In Philip S. Gorski (szerk.): *Bourdieu and Historical Analysis*. Durham, Duke University Press.
- Szigeti Péter 2005: *Világrendszernézőben. Globális „szabad verseny” – a világkapitalizmus jelenlegi stádiuma*. Budapest, Napvilág.
- Taylor, J. Peter 1997: Mitől modern a világrendszer? Hétköznapi modernitás és globális hegemonia. *Eszmélet*, 33. sz. (1997. tavasz), 16–39.
- Tomšič, Samo 2015: *The Capitalist Unconscious. Marx and Lacan*. London és New York, Verso.
- Whitebook, Joel 2016: Kritikai elmélet és pszichoanalízis: Marx és Freud összekapcsolása. *Imágó Budapest*, 2016, 5(1). 26–52.
- Žižek, Slavoj 1998: Psychoanalysis in Post-marxism. The Case of Alain Badiou. *The South Atlantic Quarterly*, 97(2). 235–261.

Izrael Állam megteremtésének körülményei a formálódó új világrend keretei között

1948. május 14-én 16 órakor, azaz még a napszállta – a *sabbat* kezdete – előtt, David Ben-Gurion – a *Zsidó Ügynökség* (*Jewish Agency*) képviselőjében, a *Nemzeti Tanács* elnökeként – megállapította, hogy a brit mandátum aznap éjfélkor megszűnik, s bejelentette, hogy a Nemzeti Tanács *Ideiglenes Államtanáccsá*, országos végrehajtó testülete pedig *Ideiglenes Kormány*á alakul át.

Jelen cikkben arra vállalkozom, hogy előbb – a nagyhatalmi konstelláció tükrében – felvázoljam az új állam létrejöttének néhány aspektusát, majd bemutassam az izraeli magyar követség megszervezésének körülményeit. A cikkben – terjedelmi korlátok miatt – nem lesz szó a függetlenség kikiáltását közvetlenül követő arab–izraeli háborúról és annak következményeiről, illetve a palesztin–izraeli viszony sajátosságairól. Nem foglalkozom részletesen az Izrael létrejöttét magyarázó narratívákkal sem, nem a téma „kényes” volta miatt, hanem azért, mert ez (is) önálló tanulmányt kívánna. Jelen írás tehát csupán ismeretterjesztő célú tájékoztatás kíván lenni Izrael Állam 1948. májusi megalakulásának évfordulója alkalmából.

Az új világrend születése

Igen gyakori leegyszerűsítés – a köztudatban és a történeti irodalomban egyaránt –, hogy a második világháború lezárásával gyökeresen megváltozott a status quo, s véget ért az Európa által dominált korszak. Ez ugyan globálisan és hosszabb távon igaz (Jalta), de pont a Közel-Keletre, az arab világra nem. E régióban még legalább egy évtizednek kellett eltelni, mire befejeződött a dekolonizáció, s ezáltal a térség is „beemelődött” a bipoláris szembenállásba. Elég, ha

ehelyütt csupán arra utalunk, hogy az 1946–48-as szovjet magatartást a palesztinai kérdésben főként az motiválta, hogy Sztálin még ekkor is a briteket tekintette a szovjet érdekek fő ellenlábásának, s ezt akarta ellensúlyozni a zsidó állam megalakításának diplomáciai támogatásával.

A globális nagyhatalmi küzdőtér mindenestre kétszereplőssé vált: az egyik oldalon az Amerikai Egyesült Államokkal, a másikon a Szovjetunióval. A Szovjetunió az első években – a győzelem eufóriájában – még a jó viszony megőrzésére törekedett korábbi nyugati fegyvertársaival, az Egyesült Államokkal és Nagy-Britanniával, ami Ivan Majszkij külügyi népbiztoshelyettes 1944. januári memorandumából is jól kitűnik. Majszkij írásában a jövő világa kíváncsian alapelveiről értekezett, részletesen elemezve a Föld különböző térségeit, régióit. A közel-keleti országokat illetően megjegyzi, hogy az eddig – Irán kivételével – szinte teljesen kívül esett a szovjet befolyási övezeten. Majszkij előnyösnek vélte egy szovjet konzulátus létrehozását Libanonban, Szíriában, Palesztinában és Irakban, Szaúd-Arábia esetében pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy a meglévő kapcsolatokat tovább kell mélyíteni. Egyúttal hangsúlyozta, hogy óvatosságra van szükség Nagy-Britanniával és az Egyesült Államokkal való konfliktus elkerülése érdekében. Felvetette egy esetlegesen létrejövő Pánarab Föderációval való együttműködés lehetőségét is, illetve megjegyezte, hogy a britek mennyire ambivalensen viselkednek az arabokkal szemben. Végző konklúziója szerint, a Szovjetunió diplomáciai tevékenysége az említett államokban – csakúgy, mint a kölcsönös segítségnyújtási szerződések a balkáni országokkal – a Szovjetunióknak kijáratot biztosíthat a Földközi-tengerhez, Törökország és a tengerszorosok megkerülésével.¹

A Szovjetunió tehát abban volt érdekelt, hogy megőrizze a háborúban összekovácsolt baráti viszonyt, és természetesen a gazdasági együttműködést az Egyesült Államokkal, amely a háború alatt rendkívüli mértékben megnövelte katonai-gazdasági fölényét.² Az USA nyomasztó túlsúlyával szemben a Szovjetunió, amely a náci Németország legyőzésének döntő terheit viselte, nem sokat tudott felmutatni. A németek totális „megsemmisítő háborúja” következtében a Szovjetunió elvesztette nemzeti vagyonának mintegy 40%-át. A lakosság áldozataival kapcsolatban a közelmúltig eltérő adatokat publikáltak, de manapság a kutatók a 27 millió fős veszteséget tartják reálisnak.³ Az új világrend másik fő aktora, az USA viszont óriási – és egyre növekvő – gazdasági, technológiai és katonai potenciállal lépett

a hidegháborús korszakba, aminek első, egyértelmű jele a Japánra ledobott atombomba volt.

Az amerikai elnök által létrehozott *Központi Hírszerző Csoport* (CIG) 1946-os értékelésében kifejti, hogy a szovjet külpolitika alapvetése jelenleg – és vélhetőn a jövőben – az, hogy hosszabb távon nem lehetséges a szocialista és a kapitalista államok békés egymás mellett élése. Következésképpen, a Szovjetunió szükségszerűen veszélyben érzi magát mindaddig, amíg ellenséges kapitalista hatalmak veszik körül. A végső konfliktusról szóló koncepció alapján a szovjetek meghatározó stratégiája az, hogy minden lehetőséget megragadva bővítsék a Szovjetunió által közvetlenül vagy közvetve ellenőrzött térségeket. A jelentés a Közel-Kelettel kapcsolatban megjegyzi, hogy az a Szovjetunió terjeszkedésének egyik színtere lehet, jelentős részben azért, mert közel van hozzá és távol esik a többi nagyhatalomtól, a helyi kormányok pedig – a törököket leszámítva – a belső ellentétek miatt gyengék és ingatagok. A dokumentum értékelése szerint, a szovjet stratégiai érdekek szempontjából ez a térség fontosabb is, mint Kelet-Európa, mivel a szovjet ipar súlypontja távolodik az európai határtól, de még mindig a délről fenyegető légitámadások hatótávolságán belül van. A Közel-Keleten azonban a szovjetek összeütközésbe kerülhetnek a britekkel, ennél fogva itt a legnagyobb egy súlyos konfliktus kirobbanásának veszélye, a szovjetek ezért a megfelelő óvatossággal és rugalmassággal kénytelenek viselkedni a térségben. A Szovjetunió ezért arra törekszik, hogy Törökországot politikailag és gazdaságilag elszigetelődjék. A CIG-jelentés Iránnal összefüggésben megjegyzi, hogy biztosítani kell, hogy a szovjetek továbbra is közvetett ellenőrzést gyakoroljanak az iráni fennhatóságú azeri területeken, illetve lehetővé kell tenniük az olajforrások kiaknázását Észak-Iránban. A jelentés végül megállapítja, hogy a Szovjetunió arab érdekeltségei még mindig inkább arra irányulnak, hogy azokat a közel-keleti brit pozíció aláásására használja fel, mintsem hogy e befolyást öncélnak tekintse.⁴

Az USA gazdasági expanziójának összefüggései jól kirajzolódtak George C. Marshall híres beszédében,⁵ amely a Harvard Egyetemen hangzott el 1947 júniusában.⁶ Marshall javaslatai egyértelmű cezúrát jelentettek a korábbi gyakorlathoz képest. Bizonyos kereteken belül ugyanis az európai államok maguk dönthettek, hogy igénybe akarják-e venni az amerikai segítyt, és hogyan használják fel azt. De, tegyük hozzá, az amerikai szakemberek és tanácsadók fontos szerepet játszottak a pénzalapok kezelésében. A segítségnyújtás több évre

szólt, így az az elejétől fogva egy stratégiai újjáépítési és növekedési program volt, nem pedig valamiféle kárenyhítési alap. Az 1952-ben lezárult, másfél tucat országnak támogatást nyújtó Marshall-segélyből, az *Európai Újjáépítési Terv*ből (*European Recovery Plan*) abszolút összegben Nagy-Britannia és Franciaország kapta a legtöbbet, az alap majdnem háromnegyedét, a legnagyobb hatást viszont valószínűleg Olaszországra és a kisebb kedvezményezettekre gyakorolta.⁷

A Szovjetunió csatlakozása a Marshall-tervhez soha nem is került komolyan szóba, mellőzését a *State Department*-ben már május 28-án megfogalmazták. Marshall a „kommunista” erőket eleve kizárta, amikor azt mondta, hogy azokban az országokban, ahol a választásokon a „kommunizmust” segítik hatalomra, azonnal megszüntetik az ERP összes jótéteményét. Ezzel tulajdonképpen a franciákat és az olaszokat is fenyegetni akarta, hiszen e két országban a kommunista pártok támogatottsága ekkor igen jelentős volt.

A szovjet állásfoglalást a Szovjetunió ENSZ-képviselője, Andrej Visinszkij fejtette ki a Közgyűlés előtt elmondott beszédében. Szerinte a Truman-doktrína és az Újjáépítési Program jó példája az ENSZ alapelvei megsértésének, a világszervezet semmibevételének. A doktrína meghirdetése azt jelenti – Visinszkij értelmezésében –, hogy az Egyesült Államok nyíltan felrúgta a nagyhatalmak közötti nemzetközi együttműködés és közös cselekvés alapelveit, és arra törekszik, hogy akaratát rákényszerítse más független államokra, és az egyes szűkölködő országok megsegítésére rendelkezésre álló gazdasági erőforrásokat a nyilvánvaló politikai nyomás eszközeként használja fel. Bizonyítják ezt az amerikai kormány Görögországgal és Törökországgal kapcsolatos intézkedései, amelyek figyelmen kívül hagyják és megkerülik az ENSZ szervezetét.⁸

A szovjet vezetés az Egyesült Államokkal való barátságos viszony fenntartását ugyan 1947 közepére feladta, de a kapcsolatok visszafordíthatatlan megromlását csak az 1948-as esztendő hozta el – többek között a majd egy évig tartó berlini blokáddal. A hidegháború elmélyült, Európa megosztottsága viszont stabilizálódott, a berlini blokád ugyanis egyértelműen meghúzta a szovjet befolyás lehetséges határait.⁹ A KGST létrehozása 1949-ben Európa kettéosztottságát a gazdasági együttműködés szintjén is demonstrálta, a katonai szembenállást pedig a NATO 1949-es, majd a Varsói Szerződés 1955-ös létrehozása tükrözte.¹⁰

Palesztina helye az új világrendben

A második világháború lezárásával a Közel-Keleten, azon belül is Palesztinában – a britek mellett – fokozatosan egyre aktívabbá vált az Egyesült Államok és a Szovjetunió. Emellett, a holokauszt következményeként is, már nemcsak a cionisták látták a zsidóság jövőjét Palesztinában, hanem a két világhatalom is, amely nem volt érdekelt a hanyatló Brit Birodalom közel-keleti pozícióinak fenntartásában.¹¹ A közel-keleti térség sorsa amiatt is értékelődött fel a Szovjetunió számára, mert az amerikai töketámogatásokból – amint 1947 közepére kiderült – nem részesedett.¹²

A második világháború éveiben számos olyan koncepció született, amelyekben a zsidóság jövőjével foglalkoztak. Az amerikai cionisták szervezték a New York-i Biltmore szállodában, 1942-ben tartott konferenciát, ahol kidolgozták az ún. *Biltmore-programot*, amely a mandátum eredeti céljainak megvalósítására szólított fel, s elutasította az 1939-es *Fehér Könyvet*,¹³ amely a következő öt évre 75 ezer főre korlátozta a bevándorlók számát Palesztinába, s továbbra is homályosan fogalmazva, csak annyit állapított meg, hogy a bevándorlást Palesztina területén kell megvalósítani, vagyis a zsidóság állama nem egész Palesztinából jönne létre. Ezek a megkötések, a háború kirobbanása előtt néhány hónappal, meglehetősen rossz előjelek voltak. Nem hiába nevezte Lloyd George a *Fehér Könyvet* *act of national perfidy*-nek, a nemzeti hűségesség törvényének, s még Churchill, az 1922-es *Fehér Könyv* kidolgozója, is ellene szavazott. Ezzel szemben a Biltmore-program *Palesztina Zsidó Államközösségé* (*Jewish commonwealth*) válását szorgalmazta, illetve sürgette, hogy bízzák a Zsidó Ügynökségre a bevándorlás ellenőrzését, és ruházzák fel megfelelő hatáskörrel az ország felépítéséhez.¹⁴

Az Egyesült Államok szerepének közel-keleti növekedését erősítette, hogy a brit politikában egyre inkább csatlózott cionisták is az amerikaiak felé kezdtek el tájékozódni. A náci rémtettekről tudomást szerzett amerikai zsidóság jelentős része is élénken érdeklődni kezdett egy palesztinai zsidó állam koncepciója iránt. Sokan azt is „nehézményezték”, hogy az Egyesült Államok nem nyitotta meg kapuit a zsidó menekültek előtt.¹⁵ Végül 1944 januárjában Rooseveltnak létrehozta a *Háborús Menekültügyi Bizottságot*, amiben szerepet játszottak az 1943 során az amerikai zsidóság által szervezett országos demonstrációk is. Az amerikai elnök persze nem hagyta figyelmen kívül egyik legfontosabb arab szövetségését, Szaúd-Arábiát sem.

Kijelentette, hogy semmi olyan lépést nem fog tenni, amely ellenségesnek tűnhetne az arab néppel szemben, és tájékoztatta az uralkodót, az Egyesült Államok politikája nem változott ebben a kérdésben.¹⁶

A hangsúlyok azután Roosevelttel halálával, a világháború befejezésével, illetve a holokauszt méreteinek és rémtetteinek napvilágra kerülésével megváltoztak. Az 1945 májusi német kapituláció bizakodással töltötte el Chaim Weizmant, hogy amint a Közel-Kelet kérdése kerül a szövetségesek tárgyalóasztalára, napirendre tűzik a zsidó állam megalapításának problémáját is. Június 29-én Churchill levelet írt Weizmann-nak, amelyben felvetette a mandátum átkerülését az Egyesült Államokhoz, mivel annak óriási gazdasági potenciáljával és népes zsidó közösségével jóval több lehetősége van arra Nagy-Britanniánál, hogy mindent megtegyen a cionizmus ügyéért.¹⁷

Augusztusban közzétették a pittsburghi egyetem dékánjának, Earl Grant Harrisonnak a jelentését az európai menekültügyről. A jelentés megállapítja, hogy a zsidók nem akarnak visszatérni Lengyelországba, mert az antiszemitizmus már több száz, otthonába hazatérni vágyó zsidó halálát okozta, és a velük szembeni fizikai erőszak egyre durvább formákat kezd ölteni. Jelentésében Grant Harrison kiemelte azt is, hogy milyen nyomorúságos helyzetben élnek az UNRRA, az ENSZ Segélyező és Rehabilitációs Szervezete menekülttáboraiiban az emberek. Arra is felhívta a figyelmet, hogy a zsidó menekültek Palesztinába szeretnének menni, de ezt a szigorú brit szabályok ellehetetlenítik. Harrison a szemére vetette a briteknek, hogy nem adják ki a menekültek számára a palesztinai engedélyeket, pedig szerinte a probléma egyedüli megoldása az lenne, ha a Németországban és Ausztriában tartózkodó, repatriálhatatlan zsidókat, ahogy ők is akarják, Palesztinába telepítsék.¹⁸

1945. április 12-én Roosevelttel elnök meghalt. Az őt követő Harry S. Truman egyre nagyobb nyomást gyakorolt a britekre a bevándorlási korlátozások eltörléséért, és a zsidó menekültek Palesztinában való letelepedésének biztosításáért. Clement Attlee-nek írt levelében Truman azt kérte, hogy tegyék lehetővé 100 ezer zsidó letelepedését Palesztinában. (Ezt javasolta egyébként az amerikai Henry F. Grady is a brit Herbert Morrisonnal közösen jegyzet tervezetében.¹⁹) Ez a Truman-levél jelentette 1945. augusztus végén az Egyesült Államok közvetlen beavatkozásának kezdetét a Palesztina-kérdésbe.²⁰

Az angolszász hatalmak után tekintsük át, hogy mi volt a helyzet ekkortájt a Szovjetunióban. Még a háború során létrejött, Szolomon Mihoelsz vezetésével, a Zsidó Antifasiszta Bizottság, azzal a céllal,

hogy politikai és anyagi támogatást szerezzen a Hitler elleni háború megvívásához a világ zsidósága körében és a nagyhatalmak között. 1944–45 körül azonban a ZSAB egyre inkább egyfajta zsidó önszerveződéssé vált, és olyan érdekvédelmi funkciókat is magára vállalt, amit egyes szovjet vezetők nem néztek jó szemmel, sőt a Bizottságban egyfajta „zsidóügyi” népbiztosság kialakulását látták. A ZSAB feloszlátását viszont, amíg a háború tartott, külpolitikai okok miatt nem vethették fel. 1944. február 15-én a Bizottság levelet írt Sztálinnak, amelyben összegezték a szovjet zsidók háborús erőfeszítéseit, és szembeállították azt a Szovjetunió egyes területein tapasztalható antiszemita jelenségekkel és azzal a váddal, hogy a zsidók nem akarnak harcolni, ki akarnak bújni a háborús kötelezettségek alól és a biztonságos hátorszában húzzák meg magukat.²¹

A tények azonban ennek éppen az ellenkezőjét bizonyítják. A Vörös Hadsereg soraiban 430 ezer zsidó katona harcolt, majd harmaduk ráadásul önként ment ki a frontra. Az arányokat tekintve – a Szovjetunió többi népcsoportjához hasonlítva – ők vettek részt a legnagyobb számban a németek elleni harcban. Választási lehetőségük nem is igazán volt, hiszen Hitler háborújának egyik fő célja éppen a zsidóság megsemmisítése volt. A harcok során majdnem 140 ezer zsidó vörös katona vesztette életét, és másfélszázan meg is kapták a legmagasabb kitüntetést is, a „Szovjetunió Hőse” címet. A zsidó vörös katonák számottevő arányban szolgáltak a páncélosoknál, a tüzérségnél, a mérnöki-műszaki alakulatoknál, és az orvosi egységekben. Ez magyarázható a zsidó katonai alkalmazottak nagyarányú középszintű, szakmai vagy felsőfokú végzettségével, szemben a hadseregben szolgáló más nemzetiségű katonai alkalmazottak alacsonyabb végzettségével.²²

A világháború utolsó periódusában, illetve közvetlenül utána tapasztalható antiszemita túlkapások többek között azzal függtek össze, hogy a felszabadult területeken a hazatérő zsidók igényt tartottak régi ingóságaikra, lakásaikra. Ez azonban számos konfliktust szült, ahogy az kiderül például Emilija Boriszovna Kotlovaja tanítónő visszaemlékezéséből, illetve a ZSAB-on keresztül Molotov külügyi népbiztosnak is felhívták a figyelmét e cselekményekre és azok negatív külföldi visszhangjaira.²³ A ZSAB tehát a háború végeztével is egyfajta zsidó érdekvédelmi szövetségként működött, amelyben a zsidók saját képviselőiket látták a Szovjetunió belül és a világban. Ezt bizonyítják a túlélő zsidóság által a híres szovjet írónak – nem melleleg a ZSAB egyik tagjának –, Ilja Ehrenburgnak írt levelek is.²⁴ Szinte kezdettől létezett bizonyos feszültség a hatalom centralizációs

törekvései és a zsidó önszerveződés között. Az érdekellentétek viszont jelentéktelennek tűnhetnek ahhoz képest, ami a háború után történt a szovjet–izraeli és a szovjet–amerikai kapcsolatok formálódásában.²⁵

A törést végül az jelentette a ZSAB és a szovjet vezetés viszonyában, mikor kiderült, hogy a Szovjetunió nem részesülhet a Marshall-segélyből, sőt, hogy az USA a Szovjetunióval szemben a nyugat-európai országokat akarja felemelni vele. Eleinte azonban a palesztinai kérdésben a szovjetek az amerikaiakkal közös álláspont kialakítására törekedtek. A Szovjetunió már 1943 körül felismerte, hogy a nagyhatalmaknak létre kell hozniuk a zsidó nemzeti otthont, hiszen ekkor már tisztában voltak a náci népirtás mértékével, illetve láthatták egyes arab országok – Egyiptom és Irak – passzív és aktív szimpatizálását a fasiszta és náci rendszerekkel. Ezt a tendenciát a – Palesztinában létrehozandó – zsidó állam eszméjét képviselő cionista mozgalom vezetői is érzékelték. A szovjetek pozitív hozzáállására következtethettek azon gondolatmenetből, mely Nahum Goldmann (a *Zsidó Ügynökség Palesztináért* képviselője) Benešhez írott, 1943. májusi, levelében is megjelenik. Ebben kifejti, hogy a Szovjetunióban korábban úgy gondolták, hogy a cionizmus a brit érdekek hordozója lesz, a jelenlegi helyzetben viszont az okok jelentőségüket veszítették. Megállapítja azt is, hogy az új állam létrejöttének társadalmi-ideológiai feltételei adóttak, hiszen ugyan a palesztinai zsidók többsége nem kommunista, de egy olyan társadalmat akarnak felépíteni, amelynek alapelvei az igazságosság, az egyenlőség és a közösségi tulajdon.²⁶ A cionizmus természetesen nem volt egy egységes szellemi-politikai irányzat, de ez a szárny kétségtelenül egy olyan Izraeli Államban gondolkodott, amely a népek békés együttélésén alapszik és nem követi a britek addigi logikáját, vagyis azt, hogy a zsidók és az arabok egymás ellen harcoljanak.

Az erkölcsi kötelességtudat felismerése mellett persze a reálpolitikai tényező bizonyult döntőnek, nevezetesen az, hogy a britek háttérbe szorulásával hatalmi űr keletkezett a Közel-Keleten. A szovjet külügy prominensei úgy vélték, hogy az Egyesült Államok hajlik a szovjet álláspont elfogadására,²⁷ vagyis arra, hogy fel kell számolni a brit mandátumot, ki kell vonni a brit csapatokat Palesztinából, az ENSZ-nek pedig ki kell dolgozni az egységes, független, demokratikus Palesztina státusát, mely egyenlő jogokat biztosít az ott élő népeknek.

1947 májusában aztán sor került az ENSZ Közgyűlés rendkívüli ülésére, ahol a palesztin-kérdés volt a fő téma. Itt szólalt fel Andrej Gromiko, a Szovjetunió ENSZ-képviselője, aki a következőket

mondta. „A múlt tapasztalatai megmutatták, Nyugat-Európában egyetlen állam sem volt olyan helyzetben, hogy segítséget adjon a zsidó népnek [...] a hitleristákkal szemben, és ebből fakad a zsidó nép törekvése, hogy saját államot teremtsen.” E jog elvitatása nem igazolható, különösen a második világháborúban történeteket figyelembe véve. Ezek után Molotov, 1947. október 26-i keltezésű, Sztálinnak írt levelében egy önálló arab és zsidó állam elképzelését jelölte meg közvetlen politikai célként, amivel maga Sztálin is egyetértett.²⁸ Az ENSZ Közgyűlés második ülészakán, 1947. november 26-án Gromiko már úgy fogalmazott, hogy amennyiben a zsidók és az arabok nem tudnak megállapodni egymás között egy közös állam ügyében, akkor létre kell hozni egy önálló zsidó államot. A szovjet támogatást a következővel támasztotta alá: „[a] zsidó nép többet szenvedett, mint bármely más nép a világháború során. Önök tudják, hogy Nyugat-Európában egyetlen olyan állam sem volt, amely a kellő mértékben meg tudta volna védeni a zsidó nép érdekeit a hitlerista önkénnytől és erőszaktól.” 1948. május 15-én, a függetlenség kikiáltása után egy nappal, Moshe Sharett mint az új állam külügyminisztere értesítette Molotovot Izrael Állam létrejöttéről, és háláját fejezte ki a Szovjetuniónak, amely elsőként ismerte el az új országot.

Izrael megalakulása azonban magával hozta az arabok támadását is. Az arab vezetőket felbátorította a britek hallgatólagos beleegyezése is, ami rendkívül felhőborította a háborút túlélő szovjet zsidóságot. Sokan gyűjtésbe kezdtek, hogy eszközöket és fegyvereket tudjanak venni az izraeli hadsereg számára, míg mások Palesztinába utaztak, hogy személyesen is részt vegyenek a küzdelemben.

1948–49-ben már érzékelhető volt a Szovjetunióban egyfajta felülről vezérelt anticionista hangulat, melynek keretei között Sztálin a zsidó szeparatizmus megfékezésén, a zsidó értelmiség visszaszorításán és a ZSAB betiltásán munkálkodott – a pártapparátusban megerősödő antiszemita csoportokkal együtt. Sztálin antiszemita fordulatának legfontosabb eleme az volt, hogy csalódott mind az Izraellel, mind a szovjet zsidósággal kapcsolatos elvárásait illetően, mivel bebizonyosodott, hogy azok nem alkalmasak a szovjet érdekek erősítésére a hidegháborús vetélkedésben.²⁹ Ugyanakkor azonban a Szovjetunió már 1948-ban fegyvereket szállított Izraelnek Csehszlovákián és Jugoszlávián keresztül, és mint már fentebb szó volt róla, a szovjetek ismerték el elsőként Izrael Államot. Ezek után nem meglepő, ha a szovjet zsidóságot a teljes zavarodottság kerítette hatalmába, mert egyidejűleg tapasztalták, hogy a Szovjetunió támogatja a „zsidó

haza megszületését,” ugyanakkor az országon belül az antiszemita tendenciák erősödését figyelhették meg. Ez az ellentmondásos időszak azonban nem tartott sokáig, 1952 tavaszától ugyanis a szovjetek megtiltották a zsidók kivándorlását, arra hivatkozva, hogy az izraeli politika az amerikai érdekek kiszolgálója lett a térségben.³⁰ Az amerikai pénzügyi támogatás rendkívüli fontosságát az izraeli vezetés is elismerte, aminek geostratégiai következményeiről senkinek nem lehettek kétségei, így a szovjetek bizonyítottanak látták Izrael „áruló” magatartását.³¹ A végleges törést a két ország kapcsolataiban végül az tel-avivi szovjet nagykövetség elleni merénylet (1953. február 9.) jelentette, amire válaszul a Szovjetunió február 12-én megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Izrael Állammal.³²

Az Egyesült Államok szempontjából Izrael Állam létrejöttével kapcsolatosan szintén két momentum játszott alapvető szerepet. A visszavonuló britek által keletkezett hatalmi vákuum betöltése valamint a szovjet konkurencia leküzdése. Mindezt arra hivatkozva realizálták, hogy a holokauszt után a világ erkölcsi kötelessége a zsidóság egyfajta „kompenzálása”. Ahogy a szovjet álláspont esetében is, az amerikaiaknál sem beszélhetünk egy kezdettől fogva egységes, szilárd Izrael-politikáról. Már az új állam elismerése körül is hatalmas viták bontakoztak ki Truman elnök és a Fehér Ház, valamint a Védelmi-, és a Külügyminisztérium között. James V. Forrestal védelmi miniszter és George C. Marshall, a külügy akkori vezetője ugyanis nemcsak Izrael támogatását ellenezték, hanem még a függetlenség kikiáltása utáni elismerést is aggályosnak vélték.³³ Ennek legfőbb oka, hogy mindketten tartottak az esetleges – az Egyesült Államokra nézve hátrányos, sőt negatív – arab reakcióktól. Úgy vélték, hogy az energiahordozóban gazdag arab országok – válaszul a zsidók számára kedvező amerikai lépésre – éppen „az olajhoz való szabad hozzáférést” fogják korlátozni. Másfelől pedig félték attól – amire Truman elnök fehér házi tanácsadói építették fel érvelésüket –, hogy a megszülető új államban a szovjet rendszerhez hasonló struktúra fog kibontakozni, mivel a palesztinai zsidóság vezető rétege szocialista volt, vagy legalábbis az egyenlőséget és a szolidaritást hangsúlyozó nézeteket vallott, valamint döntő többségük a Szovjetunió fennhatósága alá tartozó területekről vándorolt ki Palesztinába (a fenti két paraméternek maga David Ben-Gurion is megfelelt).³⁴

A világegést követő néhány év a magyar közigazgatásban, így a Külügyminisztériumban is, hatalmas változásokat hozott.

Az izraeli követséggel kapcsolatos dokumentumok közül legelőször is Bonyhádi Károly Berei Andor államtitkárnak címzett feljegyzését (1949. május 18.) kell megemlítenünk. Bonyhádi javasolja a követség felállítását, melynek okait a következőkben jelöli meg: 1. Az ország a közép-keleti imperialista érdekek összeütközésének jelentős pontja. 2. Jugoszlávia látja el az itteni magyar képviseletet,³⁵ ami a magyar politikával összeegyeztethetetlen. 3. Más baráti országok, így Lengyelország és Csehszlovákia felkérése is aggályos lenne a nehézkes ügyintézés miatt, ráadásul utóbbi külkereskedelmi politikája nem egyeztethető össze a magyarral. 4. A Tel-Avivban létrehozandó követség támogatná a már ott működő kereskedelmi képviselő munkáját. A követség összetételére a következőket javasolja: 1 ügyvivő, 1 fogalmazási kari (sic!), aki egyben a konzuli teendőket is viszi, 1 irodavezető, aki pénztáros is, 1 gépirónő, és 1 altiszt, aki egyben gépkocsivezető is. A létszámot a várhatóan nagy ügyfélforgalommal indokolja.³⁶

A magyar külügy nehézkes bürokratizmusa miatt csak 1950 májusában kezdte meg működését a követség, amiről a május 12-i keltezésű, *Utasítások a tel-avivi követség beindításához*³⁷ című iratból tájékozódhatunk. Eszerint Liebermann Albert³⁸ kereskedelmi megbízott feladata volt, hogy fogadja az ügyvivőt és a beosztottakat, illetve gondoskodjon az elhelyezésükről. A többi utasítás már Magyarország első izraeli képviselőjének, Romhányi Istvánnak szólt, aki még ügyvivőként irányította a követség életét. Ezek főleg a sajtónyilatkozattal és az ügyvivő első teendőivel foglalkoztak. Először csak egy rövid nyilatkozatot engedélyeztek neki, amelyben a két ország közös pontjait kellett kiemelnie. Mindkét állam egy új országot épít, ezért is jelentkezik fokozottabb érdeklődés Magyarországon Izrael irányába. Emellett a békére való törekvés is kiemelten fontos e két ország számára. Bővebb nyilatkozattételt az ügyvivőtől az Izraeli Kommunista Párt lapjában, a Kol Haamban várta a Külügyminisztérium. Romhányi külön utasítást kapott, hogy – akár a megbízólevele hivatalos átadása előtt – keresse fel a Szovjetunió izraeli követét, Pavel Ivanovics Jersovot,³⁹ majd az izraeli külügyminiszternél, Moshe Sharetnél tett hivatalos bemutatkozás után már hivatalosan is tegyen látogatást Jersovnál, akitől tanácsot is kérhet a többi követség felkeresését illetően. A magyar külügy a számos instrukciót követően arra

kéri Romhányit, hogy a követségi fogadásokra hívja meg az IKP és a Mapam vezetőit, a Hisztadrut baloldali vezetőit és az Izraelben élő progresszív magyarok jelentősebb személyiségeit.

A magyar diplomácia nehézségekkel teli kezdeti működése kihatott az izraeli követség munkájára is. Ez elsősorban az állandó létszámhiányban, a követségi alkalmazottak hiányos, vagy egyáltalán nem létező nyelvtudásában, nem megfelelő szakmai képzettségükben és tapasztalataikban mutatkozott meg. A tel-avivi kirendeltséggel kapcsolatos problémák már a megnyitás után néhány hónappal keletkezett dokumentumokban is megmutatkoznak, például a 024466/biz.pol.-1950. sz. utasításban és az ügyvivő által küldött válaszban is. Romhányinak felrötták, hogy több mint két hét után jelentkezett csak Jersov szovjet követnél, és a baráti országok képviselőivel sem vette még fel a kapcsolatokat. Az ügyvivő válaszában a körülményekre hivatkozik (ebben az időszakban hatalmas a meleg Izraelben), illetve arra, hogy a csehszlovák követ, Eduard Goldstücker például betegség miatt nem volt fogadóképes. A román ügyvivővel viszont, miután visszatért, volt egy találkozója, amelyen felvetődött, hogy az amnesztíarendelet miatt hazatérni szándékozó magyar származásúak esetleg a román „Transylvánia” hajóval mehetnének Konstanzáig, onnan pedig vonattal Budapestig.⁴⁰

A követség nem megfelelő működéséről tanúskodik a Bonyhádi Jenő által *A tel-avivi követség és az izraeli referatura munkája 1952. első évnegyedében* tárgyban írt összefoglaló, melyet Bereinek, Síknak és Kutasnak címeztek.⁴¹ Bonyhádi szerint a követség munkájában alig tapasztalható fejlődés, melyben nagy felelőssége van Romhányinak, aki képtelen összefogni a követség munkáját. A helyi gazdasági, politikai és kulturális élet szereplőivel sem jöttek létre megfelelő kapcsolatok – a magyar származásúakat leszámítva. Ennek oka a nyelvismeret hiánya, illetve, ahogy a Külügyminisztériumban is megfogalmazódott, a könnyebb utak keresése. Az összefoglaló utal a követségi alkalmazottak közötti rossz viszonyra, amit az egymás elleni panaszok is jól mutatnak. A követség munkáját azonban nem könnyítette meg az sem, hogy a kereskedelmi kirendeltség megszűnésével e feladatok is a követségre hárultak.⁴² A már említett problémák továbbra is fennmaradtak – annak ellenére, hogy egyes beosztottak a Külügyi Akadémia képzését is elkezdték, illetve a nyelv elsajátításával is próbálkoztak –, ami elvezetett 1954-ben a követség munkájának felülvizsgálatához.⁴³ Ennek is köszönhetően, tanulva a korábban elkövetett hibákból, 1957 tavaszától már ügyvivő helyett követi rangban, Kálló Iván

vezetésével sokkal gördülékenyebb, a magyar Külügyminisztérium számára is megfelelően működő kirendeltsége volt Magyarországnak Tel-Avivban. Ez azonban már egy következő világpolitikai korszakba illeszkedik, ami e cikknek már nem tárgya.

*

Összefoglalóan tehát elmondhatjuk, korántsem volt olyan egyértelmű Izrael Állam létrejöttének nagyhatalmi támogatása, mint azt ma gondolhatnánk. Ráadásul az eltelt hét évtized is hozott – akár teljesen ellenkező irányú – változásokat is ezen országok Izraelhez való viszonyában. Míg a szovjet segítség nélkül az állam megalakulása sem lett volna biztos, néhány hidegháborús év után – 1967 nyarán – még a diplomáciai kapcsolatok is teljesen megszakadtak, hogy aztán a Szovjetunió felbomlása után feléledjenek, és eljussunk odáig, hogy azt mondhatjuk, Izrael számára az Egyesült Államok után talán a második legfontosabb külpolitikai partner Oroszország. Az USA pedig, bár rögtön elismerte Izrael Államot, csak lassan, fokozatosan – kb. a hetvenes években – jutott el odáig, amit Condoleezza Rice olyan találóan megfogalmazott a 2000-es években, vagyis, hogy az Egyesült Államoknak vannak szövetségesei a Közel-Keleten, és van egy barátja, Izrael.

*

A rendszerkritikus baloldal számára az Izraelhez való viszony sohasem volt egyszerű kérdés. Történelmi periódusokként más és más okból, de már az állam keletkezésétől kezdve, senkinek nem felelt meg a „két állam” elgondolás gyakorlati realizálása. Az imperialista hagyomány, a brit „oszd meg és uralkodj” rasszizmust hurcoló hagyománya összekapcsolódott a bipoláris világrend geostratégiai számításával és befolyási övezeteivel. Izrael Állam nem tud szabadulni a keletkezése körüli konfliktusokból, amelyek egy része a palesztin lakosság egy részének elűzéséből fakadt. Másfelől a helyi palesztin lakosság „megmentése”, a menekülttáborokból való „kiszabadítása” 70 év alatt sem történt meg, mert sem a nagyhatalmak, sem a helyi burzsoáziák nem látták ennek értelmét. Nem a népek, nem a helyi lakosság érdekei számítanak, hanem a tőkefelhalmozás vastörvényei. Ezért az a fajta baloldali álláspont, amely nem ebből indul ki, hanem csupán „nemzeti-etnikai” kérdést lát az arab–izraeli konfliktusban, bizonyosan eltéved a tények bonyolult dzsungelében.

- ¹ I. M. Majszkij memoranduma „a jövődő világ kíváncsatos alapelveiről”. 1944. január 11. In: Mezei Géza (szerk.): *Európa kettészakítása és a kétpólusú nemzetközi rend születése (1945–1949)*. Európa és a hidegháború a dokumentumok tükrében. 1. Budapest, Új Mandátum, 2001. 145. (A továbbiakban: Európa és a hidegháború a dokumentumok tükrében.)
- ² Fischer Ferenc: *A kétpólusú világ. 1945–1989*. Budapest, Dialog Campus Kiadó. 2014, 23.
- ³ A szovjet veszteségekhez lásd: Alekszandr Djukov: *Holokauszt, kollaboráció, megtorlás. A Szovjetunió ukrán és balti területein*. Budapest, Ruszisztikai Könyvek XXV. Russica Pannonica, 2011.; illetve Krausz Tamás: Sztálin és a szovjet vezetés perspektíve meghatározása 1945-ben. In: Feitl István – Földes György (szerk.): *1945 a világtörténelemben. Milyen jövőt képzelt magának a világ?* Budapest, Napvilág Kiadó. 2005.
- ⁴ Uo. 230–231.
- ⁵ Marshall külügyminiszter beszéde a Harvard Egyetemen, 1947. június 5. In: Európa és a hidegháború a dokumentumok tükrében. 253–255.
- ⁶ Tony Judt: *A háború után 1. Európa története 1945 óta*. Budapest, Európa Könyvkiadó. 2007. 135. (A továbbiakban: A háború után.)
- ⁷ A háború után. 135.
- ⁸ Visinszkij beszéde az ENSZ-ben. 1947. szeptember. In: Európa és a hidegháború a dokumentumok tükrében. 272.
- ⁹ Kenéz Péter: *A Szovjetunió története. A kezdetektől az összeomlásig*. Budapest, Akkord Kiadó. 2008, 231.
- ¹⁰ Krausz, 2008, 122.
- ¹¹ Azonban az Izrael Állam létrehozásában való bármiféle „közös érdekelttség” mítoszát igyekszik cáfolni Lugosi Győző, aki tanulmányában kifejti: „Nem osztom tehát Krausz Tamás véleményét, hogy [a] szovjetek valójában a palesztinai kérdésben az amerikaiakkal való közös álláspontot szerettek volna kialakítani”. In: Lugosi Győző: *Közel-keleti alternatívák – 1945*. In: Feitl István – Földes György (szerk.): *1945 a világtörténelemben*. I. m. 164.
- ¹² A Szovjetunió és a zsidóság második világháború alatti viszonyához lásd: Gennagyij Kosztircsenko: *Tajnaja polityika Sztalina. Vlaszty i antiszemityizm*. Moszkva. 2003. 222–229.
- ¹³ Fehér Könyv Nagy-Britannia palesztinai politikájáról. 1939. május 17. In: Lugosi Győző (szerk.): *Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez*. Budapest, l’Harmattan Kiadó, 2006, 193. (A továbbiakban: Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez.)
- ¹⁴ A cionista „Biltmore”-program. A Cionista Ügyek Amerikai Rendkívüli Bizottsága Konferenciájának határozatai. New York, 1942. május 11. In: Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez. 219.
- ¹⁵ Rostoványi Zsolt: *Együttélésre ítélve. Zsidók és palesztinok küzdelme a Szentföldért*. Budapest, Corvina Kiadó. 2006. 88. (A továbbiakban: Együttélésre ítélve.) Itt kell megjegyeznünk, hogy 1938-ban, Roosevelttel amerikai elnök vezetésével, konferenciát tartottak Evianban, amelyen 32 ország vett részt, ám a menekültek befogadására nem voltak hajlandók. Ez alól csak az autoriter dominikai államfő, Rafael Trujillo volt a kivétel, aki így akart javítani megítélésén.

- ¹⁶ Az Egyesült Államok álláspontja Palesztina kérdésében. F. D. Rooseveltnak amerikai elnök levele Abdelaziz ibn Szaúdnak, Szaúd-Arábia királyához. Washington, 1945. április 5. In: Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez. 231.
- ¹⁷ Martin Gilbert: *Izrael története*. Budapest, Pannonica Kiadó. 1999. 121. (A továbbiakban: *Izrael története*.)
- ¹⁸ *Izrael története*. 119.
- ¹⁹ Ehhez lásd: <https://history.state.gov/milestones/1945-1952/creation-israel>; valamint a közös ténymegállapító bizottság javaslatát In Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez. 240–242.
- ²⁰ Rostoványi Zsolt: *A Közel-Kelet története*. A rövid XX. század sorozat. Budapest, Kossuth Kiadó. 2011. 119. (A továbbiakban: *A Közel-Kelet története*.)
- ²¹ A szovjet zsidóság szerepvállalásához a háborúban lásd: Jichak Arad: „A zsidók megsemmisítése a Szovjetunió megszállt területein” c. bevezető tanulmányát. In: Krausz Tamás (szerk.): *Az ismeretlen fekete könyv. Szemtanúk vallomásai a szovjet zsidók tragédiájáról (1941–1944)*. Budapest, Pannonica Kiadó. 2005, 7–12., illetve *Государственный антисемитизм в ссср от начала до кульминации 1938–1953. документы. Серия: Россия XX век. Редактор: Костырченко Г. В. kötet vonatkozó részei.*
- ²² Aron Snejder: Antisemitizmus és zsidók a Vörös Hadseregben. In: Krausz Tamás – Barta Tamás (szerk.): *Az antisemitizmus történeti formái a cári birodalomban és a Szovjetunió területein*. Budapest, Ruszisztikai Könyvek XXXIX. Russica Pannonicana. 2014. 253–254.
- ²³ *Az ismeretlen fekete könyv*. 51.
- ²⁴ E levelekből néhány megtalálható a már hivatkozott „Az ismeretlen fekete könyv” című összeállításban, pl: 133–137.; 150–151.; 234–238.
- ²⁵ Krausz Tamás: *Antisemitizmus–holokauszt–államszocializmus*. Budapest, Tankönyvkiadó, 2004. 103.
- ²⁶ Antisemitizmus – holokauszt – államszocializmus. 105.
- ²⁷ Az Izrael létrehozásáról szóló szovjet álláspont alakulását végig követhetjük egy A. Tyimofejev által 1947. október 23-án keletkezett tájékoztatóból, lásd: http://www.coldwar.ru/conflicts/middle_east/israil/spravka-otdela-on.php
- ²⁸ Uo. 106–107.
- ²⁹ Antisemitizmus–holokauszt–államszocializmus. 111. A ZSAB ellen hozott lépések 1948-ban teljesedtek ki Mihoelsz autóbalesetnek álcázott meggyilkolásával és egy 1948. november 20-ára datált dokumentummal, amely rendelkezett a ZSAB megszüntetéséről. In: Kosztircsenko, i. m. 351. és 388.
- ³⁰ A Szovjetunióból Izraelbe való kivándorlást – alijázást – egyébként a szovjet fél az egész hidegháborús korszakban politikai eszközként használta. Az a kijelentés tehát, miszerint egész idő alatt tiltották a kivándorlást a szovjet zsidóknak, nem teljesen igaz. Ha a szovjet érdekek úgy kívánták, akkor korlátozott számban, de engedélyezték az alijázást. Ez természetesen csak az enyhülési időszakban volt jellemző.
- ³¹ A pénzügyi függéssel kapcsolatban Golda Meir is megjegyzi emlékirataiban, hogy Izrael Állam létrejöttét követően három éven keresztül egy másfél milliárd dollárra lenne szüksége az új államnak, amiből saját maga csak a harmadát képes előteremteni. Vagyis Izraelnek évente egymilliárd dollár támogatásra van szüksége, amit a Szovjetunió – mivel maga is tőkére szorult a háború utáni teljes újjáépítéshez –

nyilvánvalóan nem tud biztosítani, csak az Egyesült Államok. Lásd: Golda Meir: *Életem*. Budapest, Filum, 2000, 280.

³² Kosztircsenko, i. m. 399–407.

³³ Litván Dániel: Truman döntött. In: *BBC History*. VIII. évfolyam. 2018. május. 89–91.

³⁴ Az Egyesült Államok Izraelhez való viszonyáról, Közel-Kelet- és Izrael-politikájáról lásd bővebben Rostoványi Zsolt könyvének a fentiekben már hivatkozott részeit: *Együttélésre ítélve*, 96–101. és 195–209.

³⁵ Arról, hogy Jugoszlávia látja el a magyarok képviseletét Izraelben, egyébként egy nyílt körtávirat tudósított, amelyet valamennyi külképviselet megkapott 1948. július 16-i dátummal, lásd: MNL OL. KÜM. Ált. XIX-J-1-k. 1. doboz. 1/aa

³⁶ MNL OL. KÜM. Ált. XIX-J-1-k. 1. doboz. 1/a

³⁷ Uo.

³⁸ Liebermannt még 1949-ben nevezte ki a kereskedelem- és szövetkezetügyi miniszter, Izrael Állam területére kiterjedő hatáskörrel, Tel-Aviv székhellyel. Erről a budapesti izraeli követségnek megküldött, március 22-én keltezett szóbeli jegyzék tanúskodik, mely szintén a fentebb hivatkozott irattalappában található.

³⁹ Jersov – korábban az NKVD Közép-Keleti Osztályának helyettes vezetője, majd négy évig törökországi szovjet követ – 1948. június 26-tól vezette a szovjet követséget, mint rendkívüli és meghatalmazott megbízott (посланник), egészen 1953. február 11-ig. Ekkor a Szovjetunió – a tel-avivi követségnél történt robbantásra hivatkozva – megszakította a kapcsolatokat Izraellel. Ez a megszakítás azonban csak augusztus 8-ig tartott, amikor is kiküldték Alekszandr Nyikitovics Abramovot, aki – szintén az NKVD tisztje – ráadásul 1954. június 16-tól már nagyköveti rangban teljesített szolgálatot, egészen 1958. január 21-ig. A szovjet–izraeli kapcsolatok egyébként nem az '56-os arab–izraeli konfliktus miatt szakadtak meg, hanem a hatnapos háború következtében, 1967. június 10-én. Ekkor hívták haza Mihail Fjodorovics Bodrovot, akinek helyére majd csak 1991. december 23-án érkezik Alekszandr Jevgenyevics Bovin, aki a Szovjetunió utolsó, egyben az Oroszországi Föderáció első nagykövete lesz 1997-ig.

⁴⁰ MNL OL. KÜM. Ált. XIX-J-1-k. 1. doboz. 1/a

⁴¹ Uo.

⁴² A kirendeltség megszűnésében szerepet játszhatott, hogy Liebermann Albert attasé 1951 novemberében politikai menedékjogot kért Izraelben. Erről bővebben lásd Pál István tanulmányát: http://epa.oszk.hu/01200/01268/00038/pdf/EPA01268_betekinto_2016_2_7.pdf

⁴³ Jelentés a követség felülvizsgálásáról. Kollégiumi előterjesztés. 24/koll.1954.

Humanisták, aktivisták, technokraták – az értelmiség szerepváltozatai

Szalai Erzsébet: *Hatalom és értelmiség a globális térben. Tanulmányok és publicisztikai írások 2015–2018*. Budapest, Pesti Kalligram Kft., 2018

Szalai Erzsébet új kötete több szempontból is összegzője a neves szociológus eddigi munkásságának, miközben eredeti módon reflektál számos olyan kérdésre is, amelyek az elmúlt években kerültek a szociológiai gondolkodás látómezejébe. A kötet tanulmányai több olyan témakörrel foglalkoznak, amelyek a mai fejlemények tükrében gondolják tovább, illetve rendszerezik a szerző által érintett „nagy” témákat, úgymint a refedualizáció, az uralmi rend metamorfózisai, Magyarország félperifériás helyzete a globális nagyhatalmak szorításában, a szuperstruktúra hatása a magyar hatalmi viszonyokra, elidegenedés és szolidaritás az újkapitalizmusban, a közösségépítés lehetőségei, és mindenekelőtt az a kérdés, amely szinte mindegyik tanulmányban visszaköszön: *mit jelent értelmiséginek lenni a globalizálódott világban és a perifériás helyzetű Kelet-Európában; mit jelenthet ma a baloldaliság egy kelet-európai értelmiségi számára?*

Mivel magam a szerző munkásságával több recenzióban foglalkoztam már, e helyütt *A refedualizáció* c. tanulmány alapján megkísérlem rekonstruálni Szalai Erzsébet társadalom- és történelemképét, majd felvetek néhány nagyobb kérdést, amelyekre, nézetem szerint, a kötet valamennyi írása reflektál. Elsősorban is kiemelem a szerzőnek azt az igényét, hogy az őt eredetileg foglalkoztató témákat összekapcsolja a „megélt” rendszerváltással és újkapitalizmussal.

Szalai Erzsébet pontosan elemzi a kapitalista, szocialista és újkapitalista hatalmi struktúrákat, és megállapítja, hogy az ún. szuperstruktúra osztályvonásokkal jellemezhető rendnek tekinthető:

A hatalom uralkodó frakciója az újkapitalizmusban a burzsoázia, mindazonáltal a globális hatalom, vagyis a nemzetközi gazdasági és

pénzügyi szuperstruktúra a feudalizmusra jellemző rendies vonásokat is mutat, mivel a globális burzsoázia mellett részét képezi az Egyesült Államok politikai és katonai elitje, a nagy nemzetközi pénzügyi szervezetek és hitelminősítők, valamint a globális média, mely ágensek között a formális és informális kapcsolati hálók bonyolult és finom rendszere funkcionál. Ezt a kapcsolati hálót pedig a globális hatalmuk fenntartásában érdekelt szereplők közös ethosza, értékrendszere és magatartásmintája szabályozza.

Miközben a magyar újkapitalizmus nem alakulhatott volna ki a szuperstruktúra nyomása nélkül, Szalai Erzsébet véleménye szerint, a Kádár-korszakra is erősen jellemző volt a feudális jellegű függés, az irányító–irányított közti viszony:

A rendszer erős feudális vonására mutat a minden viszonyát átható informális érdekérvényesítés és a tekintélyek titkos megvetésével vegyített ravasz szervilizmus. E kettő együttes lényege: úgy tenni, mintha alkalmazkodnánk, engedelmeskednénk, de közben egyenként kijátszani a felettünk lévő hatalmat, hatalmakat.

Szalai Erzsébet, aki az 1980-as években fontos alapkatatásokat végzett a nagyvállalati politikáról és érdekérvényesítésről, a továbbiakban megállapítja:

A csúcshatalmat birtokló, hatalmon lévő rend részei az uralkodó rend (a felső pártvezetés), a technokrácia (az állampárt-pártállam szakértő hivatalnokai) és a monopolhelyzetben lévő nagyvállalatok menedzserei. A hatalmon lévő rend így egyszerre feudalisztikus, vagyis rendies – a hatalmon lévő rendet a formális és informális, döntően egyéni alkuk hálózata tartja fenn, és közös ethosz és magatartásminta szentesíti –, kapitalisztikus – a nagyvállalatok és vezetőik tevékenysége bár korlátozottan, de a piacon is megméri –, és mint már érintettem, szocialisztikus – a hatalmon lévő rend az 1960-as évek közepétől Hankiss Elemér (1983) megfogalmazása nyomán, látens pluralista rendszert működtet.

Ez tehát egy alapvetően harmadik utas képződmény. Szalai Erzsébet a második gazdaságot is ilyen vegyes (a feudális vazallusi viszonyokat és a kapitalista kiskapitalizmust egyaránt idéző) formációként írja le.

Az államszocializmus válságával párhuzamosan megjelennek az új elitcsoportok: a késő kádári technokrácia, a demokratikus ellenzék és

az új, reformer értelmiség. Szalai Erzsébet rámutat a felülről bevezetni kívánt kapitalizmus lényegi ellentmondásaira:

Vagyis, ismét hangsúlyozva: egy felülről elképzelt kapitalista logika alapján működő tulajdonosi-gazdasági szerkezetet egy alapvetően feudális logika mentén kívánnak kialakítani.

Egyáltalán nem beszélhetünk tehát arról, hogy Magyarországon – valódi polgárság híján – valaha is létezett volna „normatív” liberális demokrácia. Az újkapitalizmus éppen hogy olyan társadalmi feszültségeket szült, „melyek szétfeszítették ezt a szisztémát, és egy autoriter, a gazdasági elitet a politikai elit kontrollja, uralma alá vonó, tekintélyelvű politikai elit megszületésének és kiemelkedésének ágyaztak meg.” Szalai Erzsébet kifejezésével: a feudális elemek azáltal is megerősödtek az új, a FIDESZ által uralt politikai szférában, hogy a kormánypárt megkísérelt egy ún. *kliensburzsoáziát* kiépíteni – megint csak felülről, és olyan függést kényszeríteni rá az értelmiségre, amelyre a Kádár-korszakban sem volt példa:

A jobboldali technokrácia és értelmiség nagyobbik része az uralkodó pártok vazallusává válik, utóbbinak legfőbb célja az új kurzus ideológiájának szolgálai megfogalmazása és a »balliberális« értelmiség kulturális elitből való kiszorítása, valamint a baloldali rendszerkritikai értelmiség ellehetetlenítése.

A vázolt elemekből áll össze a magyarországi refeudalizáció, amelyet „természetesen” kiegészít a munkások jogainak szűkítése, a munkahelyek „rugalmasítása”, az (egyébként is gyenge) szakszervezetek elleni támadás, a közjavak, közszolgáltatások korlátozása, a jövedelmi egyenlőtlenségek megnövekedése stb. Fontosnak tartom kiemelni Szalai Erzsébet azon tézisé, hogy a szélesebb tömegek komoly identitásválságon mennek át – az osztálykategória „leértékelődik”, és a „kisemberek” többsége a nemzeti-etnikai hovatartozástól remél új, szilárd kapaszkodót és persze védelmet egy egyre kiszámíthatatlannabbá váló világban.

Magam csak néhány helyen árnyalnám ezt a képet. Miközben az újkapitalizmus leírásával és elemzésével lényegében egyetértek, a Kádár-korszak történetében – elsősorban a mai refeudalizáció perspektívájából – több szocialista elemet látok, mint a szerző. Természetesen ezt a különbséget az eltérő generációs tapasztalatok is

magyarázhatják – én a Kádár-korszaknak már a végét tapasztaltam meg, amikor valóban volt kulturális sokszínűség és társadalmi pluralizmus, és voltak arra mutató jelek, hogy az értelmiség élére állhat a reformfolyamatoknak, miközben a korábbi időszakban kétségtelenül sokkal jobban érvényesültek a rendszer diktatórikus vonásai. Szalai Erzsébet ebben az időszakban „ment szembe” a hatalom által elvárt irányvonallal és kérte számon a Kádár-korszakon éppen a szocialista, baloldali értékeket. Ezekhez az értékekhez akkor is hű maradt, amikor a demokratikus ellenzék jelentős része – mondhatni, döntő többsége – felsorakozott az újkapitalizmus, a szabad piacgazdaság zászlaja alatt, amelyről mai perspektívából is megállapíthatjuk, hogy tragikusan magas emberi „költségei” mellett olyan óriási társadalmi feszültségeket, városok, régiók leszakadását, elgettősodását és társadalmi-egyéni identitásvesztést „produkált”, amelyek lényegében megágyaztak egy „nemzeti-konzervatív”, autoriter rezsimnek. A felelősséget akkor is nehéz tagadnunk, ha a megszülető autoriter rendszer mindent megtesz annak érdekében, hogy ellehetetlenítse az egykori demokratikus ellenzék liberális értelmiségi táborát.

A másik kritika Erdei Ferenc *kettős társadalmi struktúrájának* átvételét érinti. A világrendszer-elemzésben (Wallerstein, Arrighi) a kelet-európai régió társadalmi szerkezetét a félperifériás kapitalista fejlődés alakítja; egyszerűen fogalmazva, *nem* egy feudális és egy kapitalista társadalom él egymás mellett, hanem a globális kapitalizmus a félperiférián ezt a struktúrát működteti. A „refeudalizáció” számomra inkább metaforikus jelentéssel bír, hiszen az orbáni rendszer sem feudális (noha megkísérel kliensburzsoáziát kiépíteni), de emellett „nagyszerűen” együttműködik a multinacionális tőkével és a szuperstruktúrával, ahogyan azt Szalai Erzsébet is megállapítja. Azon el lehet vitatkozni, hogy az „urambátyámos” világ mennyire volt jellemző az államszocializmusra – mindenesetre, történetileg éppen arról volt szó, hogy eltörölték a feudalizmusból örökölt magyar felső „kasztok” számos privilégiumát, és tömegeknek adtak esélyt arra, hogy a „semmiből mindenek” – vagy legalábbis „valakik” – legyenek. A szerző elemzésében jelen vannak ezek a gondolatok, mindenesetre a „refeudalizáció” inkább retorikailag erős fogalom, mintsem valódi történeti kategória.

Szalai Erzsébet mindenkor példamutatóan bátor és baloldali volt – ezt a fiatalkori, ’68-as elkötelezettséget tűzőn-vízen keresztül megőrizte, megtartotta. Vívódásai, gondolkodása arról, hogy mit jelent ma baloldali értelmiséginek lenni, és hogyan képzelhető el párbeszéd a baloldali értékeket valló emberek között, kialakulhat-e egy baloldali

közösség, hűen tükrözik humanista személyiségét, ember- és élet-szeretetét, sokszínű tehetségét és „reneszánsz” műveltségét. Az az elkötelezett érdeklődés és szeretet, amellyel végigkövette a Jámbor András, a *Kettős Mércé* főszerkesztője által kezdeményezett vitát, *Mi az a baloldal? Kell-e baloldal? Mi lesz a baloldalból?* (WTF baloldal) címmel, nemcsak a baloldali, hanem elsősorban a humanista gondolkodót állítja elénk, aki, ha máshogy nem megy, tollával küzd egy olyan baloldali közösség megteremtéséért, amelyet egyetemi tanárként és közösségszervező emberként is ki szeretett volna alakítani.

Én ennél pesszimistábban látom a helyzetet. A globális tőke – ahogyan Szalai Erzsébet a kötet más írásaiban megjegyzi – ténylegesen szétzúzta a munkások szervezeteit, közösségeit, szakmai-szociális-emberi hálózatait. Miért lenne ez alól pont az értelmiség kivétel? Az értelmiség maga is munkavállaló, és nem tudja kivonni magát ama folyamatok alól, amelyek globálisan alakítják a munka-tőke viszonyát. Miközben a hidegháború alatt Nyugaton is sokat költöttek az „ideológiagyártásra” – és nem mellékesen, a tudományra is –, a Szovjetunió összeomlásával a tőkének nincs szüksége (ennyi) kritikai értelmiségre; vagyis egyre több eszkimó jut egyre kevesebb fókára. Miért csodálkozunk azon, ha a (megmaradt) kritikai értelmiség nem bajtársat, hanem versenytársat lát a másokban, akivel ráadásul ugyanazokért az erőforrásokért, állásokért, projektekért, ösztöndíjakért stb. versenyez? Ez az objektív alaphelyzet igazán nem kedvez a közösségalakításnak, az érdekeken, kapcsolati tőkén, profiton túlmutató, alulról jövő építkezésnek. Nem véletlen, hogy Steve Jobs egyenesen azt javasolta Obamának: meg kell törni a szakszervezetek befolyását a közoktatásban, mint ahogyan az sem, hogy az amerikai mintájú multinacionális cégeknél többnyire tiltott szó a szakszervezet...

És akkor még nem beszéltem a baloldali értelmiséget többszörösen is megosztó „törzsi” ellentétekről, amelyekre Szalai Erzsébet is kitért rendszerező írásában: a civilek, anarchisták, nemzeti baloldaliak, mozgalmárok, feministák, baloldali liberálisok s a rendszerkritikai baloldal egymás közötti és belső ellentéteiről, konfliktusairól. Mind ezen nem sokat segít az, hogy a jobboldali, autoriter rezsim egyformán marginalizálni igyekszik a baloldal minden árnyalatát. Ezen a helyzeten – meglátásom szerint – csak egy olyan, *munkahelyeken átívelő érdekvédelem* megszervezése segíthet, amely reflektál a humán értelmiség kiszolgáltatottságára, növekvő proletarizálódására, a létbiztonság elvesztésére – ami a munka egész világára igaz (még a globális Északon is egyre fokozódó mértékben „rugalmasítják” a munkafel-

tételeket, vesznek el a nehezen megszerzett védelmek és garanciák). A humán értelmiség egyre inkább a *prekariátus* soraiban található magát – sokszor fizikailag is. Én sokkal inkább egy új, nemzetközi „munkásmozgalom” megjelenésében és megszervezésében látom a megoldást, mintsem olyan közösségek kialakításában, amelyek a jelen feltételek mellett csak egymás riválisai lehetnek – és aszerint is fognak viselkedni.

Még egy apró kritika: a WTF-sorozatra reflektáló tanulmány nemcsak a „törzsi” ellentéteket becsüli alá, hanem olykor politikailag is megtéved. Érthető a szerző abszolút tisztességsége, a politika világa azonban sokszor éppen nem a tisztességről, hanem azokról a hatalmi játszmákról, alkukról szól, amelyeket a szerző más munkáiban kitűnően elemez. Ungár Pétert besorolni a nemzeti baloldal táborába, kétségtelenül hízelgő a politikusra nézve (bár kérdés, ő maga mit gondolna erről), de a *pénzember* eddigi életútja egy fikarcnyit sem tanúskodik semmiféle baloldali elkötelezettségről. Nem tisztem itt most elemezni az LMP politikai útját – a párt mindenestre igencsak dicstelen szerepet játszott az újabb kétharmadban, a sorozatos botrányok pedig arra engednek következtetni, hogy a tisztességesebb párttagok sem igazán tudják, mi is folyik a pártjukban, egyáltalán, merre tart az LMP. Mindebben Ungárnak kétségtelenül van felelőssége, hiszen pénze és érdekei egyaránt a mai hatalmi rendszerhez kötik. Szalai Erzsébet magas morális mércéje nem biztos, hogy a politikára mindig alkalmazható – ott alapvetően mások a játékszabályok, és ez az ellentmondás okoz(hat) tévedéseket a gyakorlati politikai választások síkján.

Egy másik írásában Szalai Erzsébet izgalmas kérdéseket vet fel a hatalom struktúrájáról és természetéről. Ahogyan megállapítja:

Míg tehát a politikai rendszerváltás időszakában, majd az azt követő első években a késő-kádári technokrácia által megtestesítve még csupán a tőke *logikája* uralkodott a politikai elit felett, addig az ezredfordulóra már maga a tőke, sőt a nagytőke foglalja el a hatalmi szerkezet domináns pozícióját.

Lényeges különbséget lát azonban a nagyvállalkozók két generációja között:

Míg a nagyvállalkozók első, még a létezett szocializmus intézményeiben szocializálódott generációja elindult a nagypolgárrá válás irányá-

ba és bizonyos citoyen-tulajdonságokat mutatott fel, pártszimpátiáit és részben személyes identitását tekintve pedig baloldali liberális volt, addig az őt felváltó második generáció még a látszat szintjén sem tanúsít nemhogy társadalmi elkötelezettséget, de még bárminemű társadalmi érzékenységet sem. Identitását tekintve jobboldali és a jobboldali pártokhoz vonzódik.

Érdeemes elgondolkodnunk azon, hogy az újkapitalizmusnak mennyiben része a mai magyar gazdasági-politikai elit kirívó közönségesége, társadalmi érzéketlensége és általában az a tulajdonsága, hogy nagyjából és egészében úgy viselkedik, mint a „tipikus” kapitalista a legvadabb kommunista propagandafilmekben: rázza a rongyot, prostituáltakat emel piederstálra, és általában tobzódik nemcsak az értelmetlen pénzszerzésben, hanem ezzel egyidejűleg a társadalmi szegénység, depriváció stb. nagyfokú ignorálásában, mintha valóban *farkastörvények* uralkodnának a mai Magyarországon. Ez a társadalmi klíma kíméletlenül érvényre juttatja azt az alaptörvényt, amit egy azóta parkoló pályára állított politikus meg is fogalmazott, miszerint: „akinek nincsen semmije, az annyit is ér”. Érdekes ellentmondás, hogy miközben a Fidesz remekül kiaknázza a rendszerváltásban való csalódottságot, a gyakorlati politikai terén egyáltalán nem zavarja a legnyersebb profithajhászás és a „kisember” könyörtelen kiszípolozása.

Egy hiányérzetünk lehet, ha elolvastuk az egyébként a neves szerzőtől „elvárt” színvonalon és ötletgazdagsággal megírt kötetet. Kevés szó esik ugyanis – a gazdasági elemzésen túl – arról, hogy miért fordul a „kisemberek” és az új vállalkozók identitása, és mit is nyújt a politikai jobboldal, amit a baloldal nem tud(ott) megadni nekik. Az én egyik magyarázatomban nagyobb szerepet kapna az államszocialista múlt egészének *kriminalizálása*, amelyben a demokratikus ellenzék túlnyomó része osztozott, sőt *együttműködött* a nemzeti konzervatív oldallal. Az embereket tudatosan nevelték rá a szocializmus elutasítására, mint ahogyan tudatosan igyekezzenek visszahozni a két világháború közötti korszak nacionalista retorikáját – miközben ma a nemzetállamnak lényegesen kevesebb a mozgástere, mint a Horthy-korszakban. És hangsúlyozzuk megint: a munkahelyi érdekvédelem teljes szétverése a munkásmozgalmat is hosszú időre lehetetlenné tette az újkapitalista Magyarországon.

Ennél messzebbre vezető okai vannak a szélsőjobboldal előretörésének szerte a világban. Talán nem vagyunk nagyon messze egy

techno-diktatúrától, amelyre a kötet egyik írásában Szalai Erzsébet is rámutat. Ebbe a világba valóban nem kellenek humanisták – mint ahogyan a kritikai értelmiség önreflexív hajlamú, transzkontextuális tudására sincs szükség. Miért tartana el a tőke humanistákat? – kérdezhetjük, amikor a mai világ éppen arról szól, hogyan számoljuk fel a transzkontextuális tudást, és hogyan felejtjük el a civilizációt és a humánusmot. A tudomány „elefántcsonttoronyát” számos olyan intézményes változás fenyegeti, amelyek közönséges *biznisszé* teszik a tudományt, diplomagvárrakká alakítják az egyetemeket és egyszerű árucikké változtatják a tudást, örökre kirekesztve onnan a szegényebb családok gyermekeit. Ez a folyamat Magyarországon már a rendszerváltás „bölcsőjében” megindult. Ahogyan Szalai Erzsébet fogalmaz:

Azt látjuk tehát, hogy mire a késő-kádári technokrácia és a demokratikus ellenzék szövetsége már elég erőssé válik az uralkodó rend megdöntésére, addigra programjaikban már semmi nem marad a „munkásosztály” érdekeinek képviseléséből. A késő-kádári technokrácia a kapitalista rendszerváltás uralkodó és vezérlő erejévé, a demokratikus ellenzék pedig eme rendszerváltás ideológusává lesz. Ezzel az új szerepével azonban a demokratikus ellenzék nemhogy nem osztályhatalmát, hanem a saját – és az egész értelmiség – öngyilkosságát készíti elő.

És akkor még messze voltunk attól a helyzettől, amikor már az akadémiai kutatóhálózat és az egyetemek piacosítása sem rémálom, hanem deklarált kormányzati szándék...

Az értelmiség öngyilkossága? – kérdezhetjük. Én megint sarkítanám a szerző tézisét. Ez az önfeladás a (tőke)rendszer logikájából fakad, hiszen a liberális értelmiség legfőbb győzelmének éppen a „kommunizmus” összeomlását tekintette, s elmulasztotta észrevenni, hogy a neoliberális kapitalizmus aláassa a kritikai értelmiség létalapját is. Szalai Erzsébet szép metaforát választott Georg Simmeltől:

...magának a pénznek a lényegében rejlik valami a prostitúció lényegéből. A közömbösség, amellyel minden felhasználásnak felkínálja magát, a hűtlenség, amellyel minden szubjektumnak búcsút mond, mert voltaképpen egyikhez sem kötődött, minden szívbeli kapcsolatot kizáró tárgyi jelleg, amely mint tiszta eszköznek nagyon is megfelelő neki – mindez végzetes analógiát teremt közte és a prostitúció között.

A mai értelmiségi létben is megvannak bizonyos elemei a prostitúciónak – hiszen a hatalom egyre kevésbé tűri meg a neki ellenszegülő, „romkocsmákban merengő” rendszerkritikai értelmiséget.

Értelmiséginek lenni ma nem biztos, hogy hálás feladat; a rendszerkritikai értelmiségiek pedig sok tekintetben marginális pályára ítélik magukat (már ha egyáltalán pályán tudnak maradni). Szalai Erzsébet könyve mégis pozitív kicsengésű, mert tanulmányait, publicisztikai írásait át- meg átszövi az a megértő szociológia, amelyet csak egy magas érzelmi IQ-val és komoly empátiával megáldott kutató tud hitelesen művelni. Intuitív képessége, töretlen hite, amely ebben a könyvben is megmutatkozik, végigkíséri egész pályáját, mint ahogyan ’68 öröksége is:

[É]s mégis: ha 1968 emléke képszerűen felvillan előttem, akkor nap-sütötte, színes tájakon vonuló, vidám és felszabadult fiatalokat látok, tarka zászlókkal, transzparenszekkel a kezükben [...]

Szalai Erzsébet pozíciója mindenkor a hatalommal szembenálló kritikai értelmiségi, aki elkötelezett etikai szocialista. Miközben több ponton is vitatkozik a rendszerkritikai értelmiség idősebb generációjával (elsősorban az államszocializmus megítélésében), igen hamar szakított a „jó kapitalizmus” illúziójával, amely az SZDSZ-szel való korai szakításában is megmutatkozott. Noha fő témái – hatalom, gazdasági elit, szuperstruktúra, nagyvállalati politika, késő-kádári technokrácia – meglehetősen távol esnek attól az ellenkultúrától – egy humánus, baloldali, alulról építkező közösség víziójától –, amelynek megteremtését szorgalmazza számos prognózisát visszaigazolták az újkapitalista fejlemények. A kötetben szereplő tanulmányokat elsősorban mégsem gyakorlati politikai útmutatóként érdemes olvasni, hanem egy gazdag akadémiai és közéleti életpálya erkölcsi-elméleti tapasztalatainak összefoglalásaként, mindenekelőtt egy új generáció számára. Szalai Erzsébet a ’68-as generáció azon örökösei közé tartozik, akik megőrizték baloldali, rendszerkritikai elkötelezettségüket – noha saját magát nem tartotta, nem tartja marxistának. Gondolatai, vívódásai mégis fontos támpontokat adnak egy eljövendő új generáció számára egy baloldali közösségi építkezéshez.

Bajnok-ság

– lélektani jegyzet –

„Azt hittem, nincs Isten, de már tudom,
 hogy tévedtem: az Isten én vagyok.”
 (Falfirka)

„Ha van egy könyvem, amely eszemül, egy lelkipásztorom, aki lelkiismeretemül szolgál, s egy orvosom, aki megszabja az étrendemet stb., akkor igazán nincs szükségem arra, hogy magam fáradozzam. Ha fizetni tudok, nem kell gondolkodnom, elvégzik helyettem mások ezt a bosszantó munkát.” Ugyanakkor minden ember számára elérhető egy „értelmes önbecsülés” – aminek viszont elengedhetetlen feltétele a saját gondolkodás. Az egyén „önálló gondolkodásra hivatott”, és „eszének nyilvános használatát” sem lenne szabad akadályozni. Joga van arra, hogy nyilvánosan, „az olvasók teljes közösségének színe előtt gondolkodjon”: tudományos igénnyel kifejtse a nézeteit, módot adva ezzel, hogy mind mellettük, mind ellenük szóló érveket fogalmazzanak meg a többiek.

Más a helyzet, amikor az egyén „polgári tiszttségben vagy hivatalban” cselekszik. Itt tudományos téziseket is tilos hangoztatni, és mérlegelés nélkül kell végrehajtani azt, amire alkalmazták: „nem habozhat a rárótt feladatok elvégzésében, sőt, ha kotnyelesen bírálhatja ama megbízatásokat, akkor ez olyan botrány, amelyért (mivel általában törvényteleniségekre ösztönözhet) megbüntethető.”

A felidézett álláspontot Immanuel Kant fejtette ki 1784-ben, és az a későbbiekben számos követőre talált. A gondolati szabadság és a gyakorlati engedelmeskedés közötti „munkamegosztás”, kompromisszum az állami alkalmazást vállaló egyén kettős önszemléletéhez vezet. De jobban belegondolva, ez a megkettőződés, meghasonlás („tudathasadás”) olyan hivatalos elvárás, amely minden állampolgárra kiterjed. A törvényi előírás és a magánvélemény, személyes meggyőződés gyakran elválik egymástól.

A XIX. század közepén Max Stirner kísérletet tett a külső kötöttségektől mentes, belsőleg nem meghasonlott, egypólusú individuum elméleti megalapozására. Központi kategóriája a teljes egyén, akinek az életét a személyes Én szervezi, kormányozza. Általános útmutatása: „ne akarjatok más lenni, mint amik vagytok”. Ne a társadalmi környezetre, a külső érvényesülés lehetőségeire figyeljetelek, hanem „magatokat keressétek”. „Legyetek mindenható Én.”

A stirneri egyén „magából indul ki és magához tér vissza” – ez valamennyi megnyilvánulására érvényes. A maga számára mindenható. Véges, halandó Én-ként mindenható. Elszámolással kizárólag önmagának tartozik (úgymond, csak a teste és a vágya szervesen az övé). Önmaga előtt viszont azért is felelős, hogy korlátozatlanul legyen saját maga. Hogy „féktelen Én-je” belső kompromisszumokat se tűrjön el: semmi ne gátolja hajlamainak, késztetéseinek akadálytalan érvényesülését. Bármit meg kell cselekednie, amire vágyat, belső ösztönzést érez.

Egyaránt változó és egységes a stirneri individuum. Gazdag, sokszínű megnyilvánulásai a teljes lényével vannak összhangban. Egyszerre gyökerezik a stabil Énben és kötődik a mindenkori pillanathoz.

Az egyénnek állandóan cserélődő új gondolatai és új vágyai keletkeznek. A féktelen Én-em kizárja a vágyak és gondolatok bármilyenű megrogzódását, folytonosságának erőltetését. Egy jelenlegi vágyam nem lehet akadálya annak, hogy a következő pillanatban más – akár ellentétes – vágyam támadjon, és azt kövessem. Nem számít, hogy most éppen milyen gondolatot képviselek – ez a jövőt illetően semmire nem kötelez. Nem megengedhető, hogy a tegnapi nézetem vagy akaratom szolgáivá váljak. Énem mindenkori – akár folyamatosan átalakuló, változó – útmutatásait fegyelmezetten hajtom végre.

Az állam és az egyén konfliktusa Stirnernél elkerülhetetlen. A hatalom nézőpontja, hangsúlyozza: „aki nincs velem, az ellenem van”. Ezért az állam – úgymond – arra törekszik, hogy senkinek ne legyen saját, önálló akarata. A féktelen Én-t bűnözőnek tekinti. Stirner felfogásában viszont az Én-em ellen éppen azzal vétkezem, ha fékeket alkalmazok: ha nem engedelmeskedem az összes vágyamnak. (Hiszen legfőbb kötelességünk a testünkre figyelni és kielégíteni a vágyainkat.) „Minden fennálló jog – idegen jog.” A rögzített, készen kapott állami jogrend, amit „úgy adnak”, a féktelen Én számára elfogadhatatlan. „Hogy jogomban áll-e valami, arról kizárólag én döntök.” Nincs jogom valamit nem önszántamból tenni, de mindenre jogom van, amit

önszántamból teszek. Például – ha késztetést érzek rá – „magamat jogosítom fel a gyilkolásra.”

A külső kötöttségektől mentes, egypólusú stirneri egyént semmilyen következmény fenyegetése nem tarthatja vissza attól, hogy aktuális vágyának minden pillanatban érvényt akarjon szerezni. Egy kellemetlen folyomány esélye nem ok az önmegtagadásra. Indokoltan vonják felelősségre, ha rajtakapják valamilyen törvénysértésen: a büntetésért csak magát okolhatja. A hátrányos következmény azonban egyáltalán nem változtat a lényegen: „Ha sikerül a büntény, »jogosan« cselekedett, de ha melléfog, akkor is »jogosan« cselekedett”.

Stirner stratégiai célja – jól láthatón – nem a fennálló rend átalakítása, megdöntése, hanem a fölébe emelkedés. Krisztus példájára hivatkozik: ő sem a hatalom ellen bujtogatott, nem a társadalmat akarta megváltoztatni („mit sem törődött a befalazottak fájdalmával”), hanem kívül helyezni magát, elszakadni tőle. Stirnernél az egyént a féktelen ÉN, a szubjektivitás önvédelmi önkénye – ha mástól nem is – megóvjá a megkettőződéstől: a személyes és az állampolgári lét közötti meghasonlástól.

*

Míg Stirner a szubjektivitás elsőbbségének akar érvényt szerezni a külső valóság kényszereivel szemben, addig Dosztojevszkij hivatalnok még tovább megy: vágyaiban magának az objektív realitásnak a törvényszerűségei is feloldódnak, válnak képlékennyé. A világ szabályoktól mentes képéhez vonzódik és lázad az ellen, hogy következetes rendet keressünk a valóság működésében. Az egyén számára teljes függetlenséget, totális önállóságot követel. „De hát mi közöm nekem a természet törvényeihez meg a számtanhoz, amikor nekem valahogy nem tetszenek ezek a törvények, és nem tetszik a kétszer kettő négy sem!” „A kétszer kettő négy olyan, mint egy nyegle ficsúr, aki kezét csípőre téve az utunkba áll és köpköd. ...– hát néha a kétszer kettő őt is nagyon kedves kis dolog.”

Az egyéni élet konkrét változatosságát többre becsüli a nyugalomnál, a biztonságnál, a kiszámíthatóságnál: „egyelőre még élek, és vannak vágyaim.” A vágyak pedig sokfélék, sőt, gyakorta cserélődnek is, és nem hagyják magukat elnyomni racionális megfontolásoktól. A külső eredményeknél fontosabb lehet számomra, hogy ne kelljen önmagam ellenére viselkednem: „az ember, bárki legyen is, mindig és mindenütt úgy szeretett cselekedni, ahogy akart, nem pedig úgy, ahogy a józan ész és az előny parancsolta; akarni pedig akarhat

bárki bármit a saját érdekei rovására is, sőt néha határozottan kell is akarnia... A saját önálló, szabad akarata, a saját szeszélye, ha az akár szörnyű is, a saját fantáziája, ha néha az örületig felhevül is – mindez együttvéve az a kifejtett, az a legelőnyösebb előny, amelyet nem lehet besorolni semmilyen rubrikába, és amely miatt minduntalan pokolba repül minden rendszer és elmélet.”

*

Egy állami alkalmazott a minap törvénysértés miatt bírságot szabott ki. Azt cselekedte, amit a hivatali munkaköre előír. Azt, amiért a fizetését kapja. Vezető politikus helyre tette a „stréber” hivatalnokot. Tettéért kigúnyolta, bírság-bajnoknak nevezte.

A történetben megmutatkozik, hogy a vezető politikus nem a kanti álláspontra helyezkedik: államhivatalnoktól nem minden esetben várná el bizonyos munkahelyi előírások betartását, feladatok ellátását. Az is megmutatkozik, hogy a vezető politikus nem megszállottja a törvénytisztelőnek: megesk, hogy nyíltan is pártolná érvényben levő törvények megszegését. Megjegyzéséből kiderül, hogy Kanttal szemben inkább egy stirneri típusú „szabadosabb” felfogásnak a híve. Azt sugallja, hogy – mintegy felszabadulva a törvények bürokratikus előírásai alól – automatikus jogkövetés helyett döntően a saját kockázatunkra kell cselekedni. Gesztusának pedagógiai üzenete: az viselkedik helyesen, aki nem általános szabályokhoz igazodik, hanem elsősorban saját magára számít és így próbál lavírozni. És mivel – jobban belegondolva – minden állampolgár a fennálló jogrend „beosztottja”, alárendeltje, az üzenet hatóköre, érvényessége nem szűkíthető le a hivatali adminisztráció tagjaira.

*

Mi állhat a mögött, hogy a vezető politikus – módszertani szempontból lényegtelen, hogy elvileg vagy csak esetileg – a törvénytisztelőt szemben nyilatkozik? Mi ez, ha nem a törvénysértés iránti engedékenység, megértő tolerancia!? Mivel mégsem egy szállodai portás igazít útba, hanem Országos Vezetőről van szó, fel kell tételzni, hogy nem pillanatnyi hangulatának adott hangot, hanem valós társadalmi állapotok és megfontolások tükröződnek vissza a szavaiban.

*

A vezető politikus útmutatása visszatükrözi, alátámasztja azt az általános tapasztalatot, hogy az országos állapotokban – a korábbiakhoz

képe – jelentős változás zajlik. Lényegesen csökkent a társadalmi mozgások átláthatósága, kiszámíthatósága. Kevésbé mutatkoznak olyan szabályszerűségek, amelyek lehetővé tennék a biztos eligazodást. Elsősorban nem az akadályozza az előrelátást, hogy a társadalmi folyamat – soktényezős lévén – nagyon bonyolult és ezért nehezen áttekinthető. Azért érzékeljük eleve képlékenynek, mert erősödik benne egyfajta esetlegesség. Mintha titokban eltörölték volna a rendszer bizonyos „gravitációit”, és semmilyen más kapaszkodó, egyértelmű orientáció nem lépne a helyükbe.

Megmaradva a tapasztalt változásnál (vagyis nem kitérve az állami rend lazulása, felbomlása lehetséges pozitívumainak kérdésére – arra, hogy ennek egyáltalában véve mikor milyen előnyei vannak), mind feltűnőbb a hivatalosan érvényben levő (vissza nem vont) jogrend, törvények következtlen alkalmazása (illetve alkalmazásának a mellőzése). A rendszer működésének szabályai bizonytalanokká váltak. Az állampolgárok számára nem adnak megnyugtató fogódzót. Ami tegnap még érvényes tudásként igazolódott vissza, az ma már nem feltétlenül – és esélytelen megjósolni, hogy mi lesz holnap. Nem lehet tudni, hogy miért fognak jutalmazni és miért büntetni. Az egyik embert ezért, a másikat másért. Az egyik esetben ezért, egy másikban az ellenkezőért. Olyan játszma folyik, amelyben nincsenek pontos játékszabályok. Hol ezzel, hol valami egyébbel lehet sikert elérni, győzni. X-nek ez a cselekedete, Y-nak az ellenkezője vezet eredményre. Nagymértékben független tőled, hogy mikor mivel nyersz, illetve mivel vesztesz. Illuzórikusnak, félrevezetőnek bizonyul a törvénytisztelet olyan társadalomban, ahol a kétszer kettő hol négy, hol más. Az egyik ember vonatkozásában négy, a másikéban más. Ahol azt tapasztalni, hogy valamiféle rendszertelenség, szeszélyes ingadozás a szabályszerű.

Mi lehet az oka, hogy társadalmi környezetünk jelenségeit összefüggésteleneknek, működését kiszámíthatatlannak érzékeljük? Talán mert jelentős mértékben a döntéshozóinak „úri kedve”, önkénye mozgatja. A döntéshozók akarataiban és cselekedeteiben pedig nagyfokú következtelenség, szubjektív szeszély érvényesül.

*

A rendszer egészének mozgásaihoz hasonló a helyzet a kommunikációban. Ahogy nem lehet valaki a törvényesség bajnoka, úgy – ilyen körülmények között – az igazság bajnoka sem lehet. Ahogy nem számít érdemnek a jogkövető magatartás, úgy az igazmondás sem érdem.

A kanti felfogásban a tudományos igényű, megbízhatóságra törekvő párbeszéd fejleszti az egyének gondolkodását, elősegítve az önállóvá (mint fogalmaz: „nagykorúvá”) válásukat. Ily módon megalapozva együttműködési képességüket, társadalmi együttélésük összhangját. Ezzel szemben a „féktelen Én” kommunikációja nem igényel sem hitelességet, sem tudományos következetességet. Fölösleges lenne valamely állítás igazságtartalma mellett érvelni, azt tények felmutatásával vagy logikai eszközökkel alátámasztani. A szubjektív vélekedésnek nincs ilyen igazmondási „kényszerképzete”, bizonyítási szándéka.

A jelenlegi tapasztalatok szerint – mintegy stirneri mintára – lecsökkent a tétje annak, hogy egy kijelentés helytálló vagy téves. Hír és álhír, információ és dezinformáció, igaz és hamis állítás a gyakorlatban mindinkább egyenértékűnek számít. Az ilyen kommunikáció felszabadítja a hírképző („hírtermelő”) fantáziát: megóv az „igazmondás” görcsös kényszerétől. Egy hír elterjedéséhez (elterjesztéséhez) pedig nem mindig szükséges, hogy legyen valóságalapja – olykor az is elég, hogy késztetést érzek (esetleg mert megbízást kaptam) a „legyártására”.

A hírképző fantázia felszabadításának másik formája, hogy elhalóban van a felelős emlékezet. Az információalkotás „féktelensége” elold a felelős emlékezés (akár csak a tegnapi állításomra való visszaemlékezés) terhétől. Megkööttségek nélkül beszélhetek (nyilatkozhatok) ugyanarról – szinte minden pillanatban újra megszületőként – egyszer így, máskor máshogy. Szétesik, megszűnik a folytonosság, darabokra törik a folyamat.

Megesik, hogy egy információ naponta – olykor szinte egészen – újjáalakul. Mintha teljesen előről kezdődne a közlés: a hír üzenete rendre megváltozik. Mintha – a korábbi közléstől elvonatkoztatva – az alapját képező esemény minden nap megint megtörténne. Ez a gyakorlat a hírfogyasztó közönséget is „ma születettként” kezeli, amely úgysem emlékszik arra, hogy mi hangzott el tegnap. Vagy ha esetleg emlékszik, akkor sem tulajdonít az önellentmondásoknak jelentőséget. Vagy ha mégis tulajdonít, annak sincs különösebb súlya, mert az értetlenkedésének nem tulajdonítanak jelentőséget. (Semmi gyakorlati tétje nincs ennek az egésznek.) Ezzel is megkönnyítve az „információk” szabad megváltoztatását, különböző, egymásnak ellentmondó állítások „féktelen” cserélgetését.

Nem feltétlenül azért lesz közreadott hír egy állításból, mert igazságértékkel rendelkezik, hanem mert rendelkezésre áll a közléséhez, terjesztéséhez szükséges eszköz: megfelelő hatalom áll mögötte.

Ehhez képest másodlagos kérdés, hogy van-e vagy nincs bármi igazságtartalma. Számos hírnek csupán az „alkotó fantázia”, valamilyen teljesen szubjektív ötlet a szülőanyja. Éltetője, közlésének végső mozgatója pedig személyi (illetve intézményi) önkény.

*

A szabályokat döntögető, feloldó társadalmi környezetre az egyének különböző jellegű magatartásokkal reagálnak.

– Igazodnak, alkalmazkodnak a társadalmi atmoszféra – kategorikusan nem megfogalmazott – sugallatához: Cselekedj a saját kockázatodra, hiszen másképp úgysem tehetsz. Az ésszerű gondolkodásnak arra kell alapozni, hogy a külső dolgok esetlegesek. Az egyén kénytelen elsősorban önmagára és a véletlen szerencsére számítani. A pillanatra tervezni és a pillanatban élni.

– Egyesek úgy látják, hogy a társadalmi „elveszettség” légkörében is kínálkozik kapaszkodó, menedék. A véletlen szerencse némiképp megtámogatható azzal, hogy a – hivatalosan nem visszavont – jogi törvények helyett a személyes, illetve csoportos kapcsolatépítéssel próbálkoznak. Valamilyen „kapcsolati tőke” kiaknázásával. Amiben persze az is benne van, hogy akit ma esetleg felemelnek, azt holnap visszaejtik vagy még rosszabb sorsra juttatják.

– Az egyén számára a stirneri öntörvényűség is egyfajta kiút. A kalkulálhatatlan, előreláthatatlan következmények világában a saját szeszélynek való engedelmesség is racionális viselkedés. Az eredmény kiszámíthatatlan, de a „féktelen Én” eléri az elsődleges célját: nem tesz engedményt. Ma „jóllakott” – a Holnap pedig nem létezik. Utána a vízözön.

*

A karkai világban rend van. A kisember számára átláthatatlan rend. Az Ő rendjük. A hatalom rendje. A bürokrácia személytelen rendje. A vezető politikus gesztusa azonban arra figyelmeztet, hogy a mi társadalmi környezetünkben nincs rend. Azt valamiféle esetlegesség, szeszély hatja át. Az Ő szeszélyük. A hatalom szeszélye. Ami azután különböző önkények hullámszásában, csapongásában ölt testet. A hivatalos jogi szabályozás érvényesülését keresztezi, bizonytalanná teszi a személyi önkény.

A stirneri egyén saját maga akar lenni. Ezért enged a pillanatnyi vágyának és vállalja a következmények kockázatát. Ő a kockáztatás alanya. Önként, szabadon kockáztat. A szeszélyesnek érzékelt társa-

dalmi világban (ahol nem lehet felismerni, előre tudni a következményeket) szintén kockáztat az egyén, de ezt nem önszántából teszi. Amikor nem megjósolható, hogy a kétszer kettő mikor mennyi lesz, és hogy kinek a számára mennyi, akkor az egyén – akarva, nem akarva – belekényszerül a kockáztatásba.

Mindamellettt látni kell, hogy a féktelen (gyakran önmagának is meglepően viselkedő) egyénnek nem teljesen idegen terület egy szétesett, jogilag nem szigorúan rendezett társadalmi környezet: szubjektív önkénye viszonylag otthonosan mozog a szilárd szabályoktól mentes külső világban. (Nem talál benne rendet, de azt nem is igényli: úgysem tudna/akarna vele mit kezdeni.) Ez a környezet kedvező terep a stirneri embertípus terjedésére. Számára külső szabályok nem léteznek és a tételes jog sem akadály, mivel cselekedeteire önmagát jogosítja fel. („Minden jogot magamból vezetek le – fogalmaz Stirner –: jogom van bármire, ami a hatalmamban áll.”) Az ilyen egyén magatartása attól válik egységessé, egypólusúvá, hogy – elutasítva a külvilághoz való (akár saját érdekében, javára történő) alkalmazkodást – következetesen a féknélküli önkénye irányítja.

A társadalmi bizonytalanság légkörének ez a magatartásmód felel meg leginkább – nem véletlenül erősödik a társadalom-lélektani motiváció szeszélyesen viselkedő individuumok kinevelődésére. A mind az egyénben mind társadalmi környezetében teret nyerő ötletszerűség lényegében egymásra talál. A rendszer megbízhatatlansága megkönnyíti a megbízhatatlan egyén boldogulását: a kisebb (mert csapongó) elvárása számára kedvezőbben, nagyobb százalékban teljesül.

Egy olyan világban, amely nem ismeri a megnyugtató eligazodást segítő szabályszerűségeket, a szigorúan jogkövető magatartás az illető eltévedéséről tanúskodik. Ahol nincsenek egyértelműen világos játékszabályok, ott bajnoknak lenni képtelenség. (Legfeljebb kinevezés alapján – de az megmérettetés híján mégis csak más.) A *rendszeridegenséget*, ezért a nevetségessé válást mondja ki a „bajnok” minősítés.

FORDULAT 24

TÁRSADALOMELMÉLETI FOLYÓIRAT

TÁRSADALMI REPRODUKCIÓ

Csányi Gergely, Gagyi Ágnes, és Kerékgyártó Ágnes
Társadalmi reprodukció. Az élet újratermelése a kapitalizmusban

Wally Seccombe
A háziasszony és munkája a kapitalizmusban

Wilma A. Dunaway
A félproletár háztartás a modern világrendszer *longue durée*-je folyamán

Nancy Fraser
A tőke és a gondoskodás ellentmondásai

Gregor Anikó
Nem vész el, csak átalakul? Kísérlet a neoliberaisneopatriarchátus fogalmának magyarországi alkalmazására

Csányi Gergely és Kerényi Szabina
A „jó anya mítosza” Magyarországon a reprodukтив munka és a piac globális történetének szempontjából

Kathryn Russell
A szülés és a reprodukтив technológiák értékelméleti megközelítése

Dés Fanni
„470-et adott és csak egy kicsit fojtogatott” - Szegénységben élő nők a félperiféria és a centrum között. Prostitúcióban élő magyar nők Zürichben

Mészáros György
Az LMBT+ identitás és mozgalom politikai-gazdaságtana a félperiférián

Gagyi Ágnes
Informális gazdaság, népi önszerveződés, és „posztneoliberais” baloldali rezsimek Latin-Amerikában
(V. Gago: Neoliberalism from below)

Thirty years after the turn

Why liberalism expired in Hungary (too) – Tamás Krausz 5

Portrays

„People’s need to live an authentic and free life does not go away” – *Interview with G. M. Tamás on his 70th birthday by M. Bence Koltai and Anita Zsurzsán* 11

Annámária Artner: The intellectual legacy of Samir Amin

The article is to commemorate the life work of the Marxist theoretician and revolutionary Samir Amin who died this September. Amin continuously revised and corrected his analysis of contemporary global capitalism as a function of its development, always considering the question of practice as well. His work always intended to contribute to help radical social progress and overcome exploitation and ecological destruction inherent to the profit-market system. From the same standpoint he sought to (re)assess the labour movement’s history and its emancipatory attempts, trying to yield insight in terms of strategy and tactics 33

Associations

Samir Amin: Two decades of the World Social Forum and the World Forum on Alternatives. *Excerpts from the author’s memoirs* 46

Documents

The development and situation of anti-capitalist movements in the world and Europe, 2001–2018

A review by Attac Hungary – Mátyás Benyik 66

László György: **Reckoning – Notes on an „apocryphal” Eszmélet issue** 82

History

József Böröcz: „**We were done away with**”. *The '56 revolution of Hungary's „Honvéd Együttes” choir in China*

One of the emblematic institutions of Stalinist cultural policy the *Honvéd Együttes* military choir spent 3.5 months in China (PRC) on the Fall of 1956. The artists' tour schedule was of extraordinary density. They learned about the 1956 revolution while on tour and took the side of the revolutionary council and tried to take up contact with it. This study documents the political and moral actions of the artists and how their Chinese hosts – up to the highest level of political leadership – tried to manage this unmanageable situation 98

Analysis

Ferenc Tallár: **Polányi and the „self-defense of society”**

The article investigates Polányi's concept of „double movement”, the interaction of economic liberalism and society's self-defense and the model of society this implies. The author argues Polányi anticipated the *New Left* insofar as his starting point was not class struggle *per se*, but society as a whole, locating antagonisms in the context of cultural and market-based integration. This enabled Polányi to consider politics as an autonomous sphere and relocate democratic struggles into a new context..... 123

Csányi, Gergely: **The critical potential of psychoanalytic theory today.** *Depth psychology and world-systems analysis*

This paper aims, firstly, to present the intellectual history of the theories aimed at the exploration and critique of the depth psychology of capitalist class relations. Secondly, to present an intellectual history of the process during which the aspect of the unconscious has been marginalised from social scientific thinking, along with the aspect of the social from psychological thinking. Lastly, to attempt to answer the question of the critical potential of depth psychology today, that is, to ascertain the potential contribution of psychoanalytic depth psychology to a modern critical theory 154

From one fact to another

Gábor Szalay: **The historical conditions of the birth of the modern Israeli state in the context of the post-war world order**

On the occasion of the 70th anniversary of the birth establishment of Israel, the author undertakes to describe certain aspects of the creation of the new State in the light of international constellations and to present the circumstances of the establishment of the Hungarian Embassy in Tel Aviv 179

Bookmark

Eszter Bartha: **Humanists, activists, technocrats – the changing roles of intellectuals.** A review of Erzsébet Szalai: *Hatalom és értelmiség a globális térben. Tanulmányok és publicisztikai írások 2015–2018.* Budapest, Kalligram, 2018. ... 195

An other way – an other gaze

László Tütő: **Champion-ship** – *a psychological note*

In a world without regularities that reliably guide an individual's actions a rigorous compliance with rules and laws shows a person's disorientation. Where the rules of the game are not clearly defined, it is impossible to be the champion. Being the „champion” means being „system-alien” and thereby ridiculous 204

Szerkesztőbizottság: György László (olvasószerkesztő), Hortobágyi Anna, Koltai Mihály Bence, Krausz Tamás (elnök), Lugosi Győző (olvasószerkesztő), Matheika Zoltán, Melegh Attila, Nagy Éva, Szalai László (terjesztés), Szigeti Péter.

Tanácsadók: Agárdi Péter, Artner Annamária, Bayer József, Böröcz József, Földes György, Havas Ferenc, Jakab Attila, Juhász József, Kállai R. Gábor, Szalai Erzsébet, Szoboszlai György, Szűcs Katalin Ágnes, Tütő László, Wiener György, Susan Zimmermann, Z. Karvalics László.

Nemzetközi védnökség: Carlos Antonio Aguirre Rojas, Samir Amin, Stephen Eric Bronner, Borisz Kagarlickij, Andrej Kolganov, Andrea Komlosy, Bill Lomax, Alain Lipietz, Marcello Musto, Rastko Mocnik, Kari Polanyi-Levit, Catherine Samary, Tamás Gáspár Miklós, Immanuel Wallerstein

A szerkesztőség elérhetőségei:

Eszmélet – Kossuth Klub 1088 Budapest, Múzeum u. 7.

Telefon: +36 (30) 567 6815, e-mail: eszmelet1989@gmail.com

Honlap: <http://eszmelet.hu/home/>

Nyomdai előkészítés: Indigoline, Budapest

Nyomás: Varg Hungary Kf., Budapest, felelős vezető: Egyed Márton ügyvezető

Kiadja az Eszmelet Alapítvány

Felelős kiadó: Krausz Tamás (elnök)

Terjesztési és előfizetési ügyek:

Szalai László

Tel.: +36 (30) 532 0000; e-mail: eszmeletelofizetes@gmail.com

Előfizetés könyvtárak számára:

Könyvtárellátó Nonprofit Kft., 1134 Budapest, Váci út 19., tel.: +36 (1) 311-2819

Előfizetés külföldről (postaköltséggel):

1. Normál ár: 35 €; 2. Támogatói ár: 70 €

IBAN: HU75 1020 0830 3231 9448 0000 0000

Swift: OKHB HUHB

K&H HUNGARY, 1051, Budapest, Vigadó tér 1.

Előfizetési díj (postaköltséggel):

1. Normál ár: 4500,- Ft; 2. Támogatói ár: 9000,- Ft; 3. Csökkentett ár: 2250,- Ft

Előfizetési csekket küldünk postafordultával, ha igényét bejelenti Szalai László fenti e-mail címén vagy telefonszámán.

Csekszámlaszám: K&H 10200830-32319448-00000000